

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№3-4, 2018

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: Azərbaycan Dillər Universiteti

REDAKSIYA HEYƏTİ:

1. Abdullayev Kamal *(baş redaktor)*
2. Sabitova Aynur *(baş redaktorun müavini)*
3. Abdullayev Əfqan *(Azərbaycan)*
4. Abdiyeva Ədilə *(Azərbaycan)*
5. Əliyev Əzim *(Azərbaycan)*
6. Bondarev Aleksandr *(Rusiya)*
7. Cəfərov Amil *(Azərbaycan)*
8. Şahmuradov Aqil *(Azərbaycan)*
9. Əliyev Məmməd *(Azərbaycan)*
10. Hartmann Ziqlinde *(Almaniya)*
11. Taraseviç Larisa *(Belarus)*
12. Hüseyinzadə Gülnar *(Azərbaycan)*
13. İmanov Muxtar *(Azərbaycan)*
14. İsmayılov Bilal *(Azərbaycan)*
15. Kunina İrina *(Azərbaycan)*
16. Qotsiridze David *(Gürcüstan)*
17. Nesterov Aleksandr *(Rusiya)*
18. Sertkaya Osman *(Türkiyə)*
19. Veysəlli Fəxrəddin *(Azərbaycan)*
20. Bəşirov Vidadi *(Azərbaycan)*
21. Zeynalov Əsgər *(Azərbaycan)*

Məsul katib: Şabanova Aysel

Korrektor: Əhmədova Solmaz

Redaksiyanın ünvanı:

Az 1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elmi əməkdaşlıq şöbəsi, otaq 302.

Tel: +99412 4412278 (daxili 257), +99455 6581140

Email: aduelmixeberler@gmail.com

DİLÇİLİK

Minaxanım Hacıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ LİNQVOFƏLSƏFİ KONSEPSİYA

Açar sözlər: *dil oyunu, manipulyativ strategiya, perlokutiv effekt, koqnitiv mexanizm, koqnitiv metafora, konseptual metafora, destuksiya*

Keywords: *language-game, strategy of manipulation, perlocutive effect, cognitive mechanism, cognitive metaphor, conceptual metaphor, destruction*

Ключевые слова: *языковые игры, стратегия манипуляции, перлокутивный эффект, когнитивный механизм, когнитивная метафора, концептуальная метафора, деструкция*

Fəlsəfə ilə dilçilik arasında olan əlaqələr tarix boyu araşdırılan tədqiqat işlərində özünü daim bürüzə vermişdir. Fəlsəfi linqvistikanın banisi sayılan V.f.Humboldtun ideyaları bir sıra dilçilik sahələrinin inkişafına xüsusi təkan vermişdir. Filosoflar isə hər zaman dili bir vasitə (instrument) kimi qəbul edərək, onun fəlsəfi baxımdan araşdırılmasıyla bir sıra problemlərin aradan qaldırılmasına inanırdılar. Bu istiqaməti dəstəkləyən bütün fəlsəfi tədqiqatlar sanki diqqətləri dilin tədqiqinə yönəltməyə çalışırdılar. Elə tarix boyu dilçiliyin sürətli inkişafı və başda fəlsəfə olmaqla, digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi bir sıra maraqlı faktların tədqiqatına xüsusi təkan olmuşdur. L.Vitgenşteyn də bir filosof kimi öz tədqiqatlarında əsas diqqəti dilin fəlsəfi baxımdan araşdırılmasına yönləndirmişdir. “Dil oyunu” Vitgenşteynə görə sözlərin və ifadələrin müxtəlif kontekstə əsasən dəyişməsidir. Onun fikrincə, insanlar ünsiyyətə girərkən, ilk baxışdan göründüyü kimi, təkcə sadə cümlələrdən istifadə etmirlər, eyni zamanda əmr, xahiş edir, elə bil teatrda oynayır, təşəkkür edir, bəzən hətta lənətləyir və s. Bunların sayəsində müxtəlif növlü ifadələr icra edirlər və xüsusi rollara girirlər. Bütün bunlar isə fərqli “işarələr”, “sözlər”, “cümlələr” vasitəsilə həyata keçir. Bu kimi fəlsəfi fikirlərə əsaslanan Vitgenşteyn ilk dəfə olaraq, rollarla ifadələr arasındakı qarşılaşdırmanı “dil oyunu” termini kimi adlandırmışdı [11].

Bu baxımdan “dil oyunu” və ya manipulyativ strategiya kimi adlanan fenomen son on illiklərdə xarici linqvistikada böyük maraqla tədqiq olunur. Bu praqmalinqvistikanın inkişafı, tətbiqi istiqamətin inkişafı, reklam bizneslərinin aktuallaşması, psixoterapevtik təcrübələrin genişlənməsi və s. ilə əlaqədar xüsusilə geniş vüsət almışdır. Ümumilikdə dilçiliyin tarixinə nəzər saldıqda, oyun anlayışının müxtəlif təzahür formalarına rast gəlirik. Məsələn, dilin oyunla müqayisəsinə F.de Sössürün tədqiqatlarında da rast gəlinir. O, dilin sistem və qaydalarını izah etmək üçün şahmat oyununu misal gətirmişdir. Lakin bu anlayışın daha dəyişmiş, fəlsəfi yanaşması L.Vitgenşteynin tədqiqatlarından sonra meydana çıxdı. Onun fikrincə,

dilin fəaliyyətlə bağlılığı özü bir oyundur. Bu yanaşmaya görə dil “dil oyunları”nın məcmusundan təşkil olunub və insanın dil prizmasından qəbul etdiyi həyat da “dil oyunları”nın məcmusudur. İlk əvvəllər L.Vitgenşteyn dilin məntiqi analizi ilə də çox maraqlanırdı. Sonralar onun dil-məntiq-reallıq trixotomiyası “Məntiqi-fəlsəfi traktat”da təsvir olundu və bu ideyalar elm aləmində böyük rezonans doğurdu. Beləcə dilin “dinamika”sı yavaş-yavaş ön plana keçməyə başladı. Qarşılıqlı ünsiyyət prosesində müəllif niyyətində tutduğu mənbəni seçərək, mənaya gedən yolu maraqlı etmək üçün mürəkkəb dil vasitələri ilə kodlaşdırır. Bu prosesə o, bir növ oyun xarakteri verməyə çalışır ki, qarşısındakı dinləyici üçün darıxdırıcı olmasın. Bu oyun o zaman daha da maraqlı olur ki, informasiyaların dekodlaşması resipientdən müəyyən məndaxili biliklər tələb etmiş olsun. Həmin bilikləri o, semantik və mədəni yaddaşın köməkliliyi ilə sintez edir. Həmin bu təhlil isə hər bir kəsə məxsus olan mentaldakı koqnitiv sxemlər vasitəsilə aktivləşir. Bütün bunlar dil kodunun açılması üçün açar rolunu oynayır. “Dil oyunları”nın iştirak etmədiyi daha sadə danışığ aktlarının dekodlaşması o qədər də mürəkkəb xarakterə malik olmur. Lakin “dil oyunları” vasitəsilə yaradılmış danışığ aktları daha fərqli xarakterə malik olur və resipient üçün bir növ keçilməz baryer təəssüratı yaradır. Manipulyativ strategiyanın əsas məqsədi adi formada ötürülmüş informasiyalara sözün malik olduğu digər denotativ və ya konnotativ mənalara əlavə etməkdən ibarətdir. Bu bir növ insani düşüncədə real şəkildə mövcud olan vəziyyəti təsvir edir. Təbii ki, bu proses zamanı adresant seçilmiş informasiyasını qarşı tərəfə ötürmək üçün lazımi dil və üslubi vasitələrdən istifadə edir. Həm də bu zaman o, resipientinə məxsus mədəniyyət, yaş cins, sosial status kimi xarakterləri də mütləq nəzərə alır. Belə halda dil oyunları özünü məhz koqnitiv mexanizm kimi aparır. Bu mexanizm içərisində mövcud olan bütün məvhumlar bir-birilə bağlı olan bütöv bir zənciri xatırladır. Məsələn, manipulyativ strategiyadan istifadə olunaraq ötürülmüş informasiyalar freymlərə əsasən təhlil olunduqda, maraqlı nüanslar meydana çıxır: qarışıq konsepti birləşdirən semantik əlaqə, hər bir semantikaya uyğunluq təşkil edən tipik situasiyalar və s. Bu kimi koqnitiv proseslər insan beynində danışığ aktının strukturunu və semantikasını müəyyənləşdirmək üçün iş düşür. “Dil oyunları”nın iştirakı sanki koqnitiv mexanizmin gedişatını da dəyişmiş olur. Çünki bu fəlsəfi məvhum vasitəsilə beyində bir hissədən başqa bir hissəyə transformasiya hadisəsi baş verir. Həmin bu transformasiya vasitəsilə konsept başqa bir kontekstlə əvəz olunur. Bu zaman yeni yaranmış konseptin əhatəsindəki köhnə semantik şəbəkə yeni bir çalar əldə etmiş olur. Elə bu baxımdan da bu oyun adi linqvistik vasitələrdən fərqlənir. Bu qeyri-adi “pozuntu” eyni zamanda birbaşa mexanizmi də idarə etmiş olur. Bir tərəfdən koqnitiv mexanizmi idarə edən “dil oyunları”, digər tərəfdən insani davranışı da manipulyasiya edirsə, o zaman demək olar ki, kommunikasiya prosesində bir sıra qarışıqlıq yaranan bu məvhumlar həm də bir sıra problemlərin həllinə səbəb ola bilər.

Dil oyunu şüurlu tərzdə normaların pozulması deməkdir. A.Usolkin bu fenomeni linqvokreativ düşüncə forması kimi müəyyənləşdirərək, onu dil sxeminin əvvəlcədən proqramlaşdırılmış pozuntunun nəticəsi hesab edir. Bu isə şüurlu olaraq müəyyən effektdə çatmaq üçün dil normasından yayınmaq deməkdir (daha çox komik effekt) [8, s.20]. Amma heç də bütün məqsədyönlü pozulmuş normalar dil

oyunu deyil. Şüurlu olaraq, məqsədyönlü şəkildə dil normasının pozulmasından yaranan dil oyunları resipienti dilin xüsusi tərəfinə yönlədirir. Dil oyunları dedikdə, bura zarafatı, kalamburu, kinayəni və s. də aid etmək olur. Lakin Vitgenşteynin təbirincə, bu “dil oyunu”nu insanlar əylənmək üçün etmirlər. Yeni ifadələr yarandıqca, köhnələr unudulub hafizələrdən silinib gedir. Həmin bu unudulmuş köhnə və yaranmış yeni ifadələri L.Vitgenşteyn dil oyunlarının məcmusu kimi təsvir edir və “dil oyunu”nu dil və fəaliyyətin bir bütöv vahidi hesab edir. Hər kəs öz koqnitiv bilikləri sayəsində “oyun”ları müxtəlif cür icra edir. Uyğunlaşdırılmış “dil oyun”larının yaradılması isə dilin hərəkətliyi və koqnitivliyinin düzgün həmahəngliyi ilə mümkün olur. İnsan ömrü dil oyunlarının cəmindən təşkil olunub və bu həyatın formasıdır. Biz həyatı yox, bütün reallığı dilin prizması ilə dərk edirik. Bu prosesin çərçivəsi həddindən artıq çoxşaxəli və maraqlıdır [6, s.85-102].

“Dil oyunu”nu nəzərdən keçirərkən L.Vitgenşteyn ilk öncə “oyun” məvhumunu araşdırmağa çalışmışdır. Bunun üçün o, kart, top, döyüş və s. oyunları misal gətirmiş və dil ilə onlar arasında ümumi ortaq nəyinsə olduğunu bildirmişdir. Bu ortaq cəhətləri filosof “ailə” kimi adlandırmışdır. “Mən deyərdim ki, oyunlar ailəni tamladırlar.” Bu maraqlı fəlsəfi fikirləri ilə elmdə xüsusi bir dönüş yaradan filosof, dil vasitəsilə manipulyasiyanı aşkarlamış və bunun sayəsində ənənəvi fəlsəfənin vacib bir hissəsinə çevrilmişdi. L.Vitgenşteynin təbirincə bütün fəlsəfi problemlər dil problemi hesab oluna bilər. Dil bizim düşüncələrimizin verbal ifadəsidir. Bu sanki bir oyunu xatırladır. “Dil oyunu” bir növ linqvistik mexanizm hesab olunur. Məhz bu oyun vasitəsilə danışanın intensiyası aktiv şəkildə üzə çıxır. Hər bir oyunda olduğu kimi bunun da öz qaydaları var. L.Vitgenşteynin iddiasına görə, dilimizin sərhədləri eyni zamanda düşüncəmizin sərhədlərinə təsir göstərir. Düşüncəmizin sərhəddi isə eyni zamanda dünyamızın sərhədidir. Biz sanki burada şərti olaraq dustaq kimi yirik. Bütün bu fəaliyyətdə olan qaydalara oyunsayağı yanaşan filosof bunun sayəsində insani düşüncənin sərhədlərini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Dilin oyunu L.Vitgenşteyn və onun davamçıları üçün ünsiyyətin tam sistemi deməkdir. Bu elə bir sistemdir ki, bura həm dil, həm də fəaliyyət daxil edilir. Sadə oyunlar əsasında insan sanki qaydaları öyrənərək, daha mürəkkəb oyunlar yaratmaq qabiliyyətinə yiyələnir. Dili fəaliyyətlə çalaşdıran bu fəlsəfi oyunların isə sabit qaydaları yoxdur, onlar daim gedişata uyğun olaraq yenilənirlər. Manipulyasiya adresantın şüurlu tərzdə dil vahidlərindən özünəməxsus tərzdə istifadəsidir. Bu hər kəsin şəxsi qabiliyyəti olub, koqnitiv bazanın əsas göstəriciləri ilə əlaqədar üzə çıxır. Ünsiyyət prosesinin əsasını təşkil edən danışmaq aktlarının koqnitiv tərəfi “koqnitiv metafora”, freymlərlə olan təhlil, implisit dil oyunlarının dekodlaşması ilə sıx bağlıdır. D.Lakoffun və M.Consonun qeydlərinə görə, metaforlar bizim qəbul, düşüncə fəaliyyətimizi strukturlaşdırır [5, s. 213]. Konseptual metaforun əsası isə iki bilik strukturunun qarşılıqlı fəaliyyətindən təşkil olunur: “mənənin” koqnitiv strukturu və “məqsədin” koqnitiv strukturu. Burada “məqsədin” koqnitiv strukturu adresanta məxsus “dil oyunları” vasitəsilə aktivləşərək, mənaya aparıcı yolu müəyyən qədər ağırlaşdırmış olur. Daha sonra köməyə gələn koqnitiv sxemlər (freymlər, geşaltlar və ssenarilər) aktivləşir və kodlaşmadan dekodlaşmaya xüsusi bir yol açılmış olur. Bu arada “dil oyunları” vasitəsilə insanı düşüncədə xüsusi vəziyyət işıqlandırılaraq, koqnitiv-diskursiv

metaforaya doğru çıxır açır. Bunların sayəsində isə ifadə özünəməxsus işarələrinin sərhəddini aşır. İşarənin sərhəddindən kənara çıxma isə “dil oyunları”nın dominantlıq təşkil edən təsiri vasitəsilə həyata keçir. Belə bir vəziyyətdə dünya reallığının adi formada əks olunması nisbətən arxa plana keçir və konseptlərə aid əhatə genişlənilir. L.Vitgenşteynin dediyi kimi, “ifadələr pilləkəndir. Onlar yuxarıya qalxmağa köməklik göstərir. Bundan sonra onları kənara qoymaq olar. Yalnız bunun vasitəsilə dünyanı dərk etmək olar” [10, s.67]. Koqnitiv strukturda özünəməxsus yeri ilə seçilən “dil oyunları” ifadələrin mürəkkəb xarakter almasında əhəmiyyətli rola malikdirlər. Dil vasitəsilə kodlaşdırılmış ifadələr həqiqətdə qarşı tərəfin koqnitiv potensialını idarə edir. Əslində dil və danışiq insani həyatın ayrılmaz parçalarıdır. L.Vitgenşteynin təbirincə desək, insan düşüncə və reallığın sərhəddində dayanır. Yalnız dil bu sərhəddi müəyyənləşdirə bilir. Hər bir şəxsə aid olan bu sərhədlər də öz növbəsində individualdır. Oyun psixoloji aspektdən xüsusi davranış modeli kimi baş vermiş hadisələrə qeyri-standart münasibət xarakteri daşıyır. Danışıq fəaliyyətində yaradılan oyunların məzmunu xüsusi intensiya və məqsədlərə uyğun olaraq strateji şəkildə kodlaşdırılmış hesab olunur. “Dil oyunu” bir növ dilin manipulyasiyasıdır. Bu davranışın bir forması olub ifadənin daha güclü anlaşılmasına xidmət edir. Manipulyasiya vasitəsilə insani davranışa məxsus olan “şablonlar” bir növ dağıdılmış olur. Bu hər bir insanda fərqli baş verdiyi üçün fərdi üslub və ya fərdi janr əlaməti kimi nəzərə çarpır. Danışan tərəfindən şüurlu şəkildə dil sisteminin pozulmasına əsaslanan manipulyasiyalar daha çox siyasi və mediadiskurslarda özünü qabarıq tərzdə bürüzə verir. Davranışın bir növü olaraq, danışiq normasının destruksiyası sayəsində meydana çıxan ifadələr adi ifadə formalarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Destruksiyalar nəticəsində yaranmış ekspressivlik manipulyator dinləyicidə estetik, stilistik effekt yaratmağa çalışır. Dili yaxşı bilən insan yalnız maraqlı həmsöhbət deyil, eyni zamanda öz məqsədinə uğurla çatmağa çalışan bir həmsöhbətdir. Bugünkü dünyamıza nəzər saldıqda əhatəmizdə mediadiskurslar çoxluğunu görə bilərik. Reklam çarxları və lövhələri ilə insanların diqqətini cəlb etməyə çalışan manipulyatorlar auditoriyanın əksər hissəsini öz tərəfinə çəkməyə çalışırlar. Bu baxımdan reklamlar həm maraqlı, həm də maraqsız olaraq iki qismə bölünürlər. Maraqsız reklamlar birbaşa xidmətlərlə sanki insanları məcburi şəkildə özünə cəlb etməyə çalışır. Maraqlı reklamlar isə diqqət cəlb edir və yaxşı yadda qalır. Reklam yaradan şəxs yalnız yaradıcılıq qabiliyyəti ilə seçilərək, maraqlı fantaziyası ilə auditoriyasını manipulyasiya edə bilir. Məlum üzrə reklam biznesi marketinqin əhəmiyyətli dərəcədə böyük bir hissəsini təşkil edir. Hər bir reklam mətninin əsas məqsədi lazımi obyektə maraq oyatmaqdan ibarətdir. Ticarətin yarandığı dövrlərdən reklamların mövcudiyatını nəzərə alsaq, reklam tarixinin də qədimliyini müəyyənləşdirə bilərik. Manipulyasiyanın müxtəlif funksiyaları sayəsində reklam mətnlərinin yaradılması lazımi nəticələrin əldə edilməsi üçün əsas meyardır. Reklam manipulyatorları da bu funksiyalara uyğun olaraq minimum mətnlərdə maksimum ekspressivlik yaratmağa çalışırlar. Əsasən reklamların bütöv ideyaları reklamın şüarları vasitəsilə ilkin informasiyanı ötürür. Bu baxımdan dilin müxtəlif səviyyələrində yaradılan reklam manipulyasiyaları sanki auditoriyanın beynini və gələcək fəaliyyətini bir növ idarə etmiş olur. Kütləvi informasiya vasitələrində istifadə olunan manipulyasiyanın yaradıldığı başqa

növ diskurs isə siyasi diskurs hesab olunur. Bu ictimai düşüncəyə təsirin effektiv aləti hesab olunur. Biz bu tip manipulyasiyalarla gündəlik həyatımızda rastlaşırıq. İstər hansısa bir qəzeti gözdən keçirərkən, istər radioya qulaq asarkən, istər televiziya verilişində hansısa bir siyasi xadimin və ya aparıcının nitqini izləyərkən, daim manipulyasiya oyununun biixtiyari iştirakçısına çevrilmiş oluruq. Ötürülmüş informasiyalar auditoriyanın əvvəlki təcrübəsinə, paralel qəbul etdiyi informasiyalar yığımına öz mənfəi və ya müsbət təsirini göstərir. Beyində yaranan tərəddüdlər, hansısa mənbələrə qarşı meydana çıxan inamsızlıq bu kimi “dil oyunları”nın qaçılmaz nəticələridir.

Psixoloji nöqtəyi-nəzərdən L.S.Vıqotskinin irəli sürdüyü konsepsiyaya əsasən, oyunlar daim həyatı inkişafa doğru aparır. Oyun olan yerdə həmişə emosiyalar olur. Harada ki, emosiya var, orada aktivlik, diqqət, təsvir var. Bunlara uyğun olaraq əzələlər çalışır. Bütün bu aktivliyə uyğun olaraq, meydana çıxan emosiyalar ilə bağlı olan hər bir şey isə daha tez yadda qalır [4]. Ümumi olaraq bu termin danışanın danışmaq forması ilə oynama kimi qarşılır. “Dil oyunu”nun əsas məqsədi danışanın nəse ifadə edərkən hansı “oyun”lardan istifadə etməsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Danışan, oynayaraq, ilk öncə qarşısına “özünü və həmsöhbətini əyləndirmək və bunun üçün qeyri-adi danışmağı” məqsəd qoyur. Deməli, dil oyunu təkə hansısa mesajı çatdırmaq deyil, həm də qarşı tərəfdə xüsusi estetik hiss oyatmaq deməkdir. Bu hiss isə çox vaxt komizmlə bağlı olur.

“Dil oyunları”nın tədqiqatı ilə bağlı bir sıra maraqlı və fərqli fikirlər mövcuddur. Bu fəlsəfi-linqvistik fenomenə olan yanaşmalar onun qatı açılmamış bucaqlarına öz təsirini göstərir. T.V.Buligina və A.D.Şmelyovun dediyi kimi, “Anomalıyanın məqsədini düzgün başa düşmək üçün danışanın hansı məqsədlə normaldan yayılmasını müəyyənləşdirmək lazımdır. Lakin bunu da unutmamaq olmaz ki, bəzən eyni pozulmalar fərqli məqsədlər üçün edilmiş olur.” [3, s.79]. Hər gün, hər dəqiqə insanlar dil vasitəsilə özlərinə məxsus qanunlara və sosial şərtlərə uyğun olaraq “oyun”lara daxil olurlar. Bəzən fərqli şəkildə verilmiş ifadə mənanı fərqli nəticələrə gətirə bilir. Mənanı düzgün ötürmək və istənilən nəticəni əldə etmək üçün danışan resipientin biliklərini, mədəni əhatəsini, yaşını, cinsini, təhsilini, dünya görüşünü, mühitini mütləq şəkildə nəzərə almalıdır.

V.Z.Sannikovun mövqeyinə görə, “Dil oyunu- dilin qeyri-düzgünlüyüdür (və ya qeyri-adiliyidir). Ən vacibi isə odur ki, bu qeyri-düzgünlük danışan (yazan) tərəfindən məqsədli şəkildə edilir” [7, s.23]. Bu tədqiqatçı da “dil oyunu” məvhumu ilə bağlı çox maraqlı və fundamental tədqiqatlardan ibarət kitabın müəllifidir. Müəllif bildirir ki, “dil oyunu” norma yayınması kimi danışan tərəfindən aydın və şüurlu şəkildə buraxılmalı, dinləyici tərəfindən isə oyun kimi qəbul olunmalı, “bilərəkdən belə söyləndiyi” anlaşılmalı, səhv kimi qarşılammamalı və danışanın dərin məqsədi araşdırılmalıdır. V.Z.Sannikovun elə həmin kitabından maraqlı bir nümunəni xatırlayaq: Sank-Peterburqdan bir vəkil (F.N.Plevako) oğlan uşağının öldürülməsi ilə bağlı bir işdə çıxış edirdi. Qatil (25 yaşlı qozbel) boynuna alır ki, onu əsəbiləşdirən azyaşlı oğlanı qətlə yetirmişdir. Lakin bütün ağırlığa rağmen vəkil qatili ölüm cəzasından xilas edə biləcək dərin informasiya ilə dolu qısametrajlı “dil oyunu” nümayiş etdirir və niyyətində tutduğu məqsədinə nail olur! Öz nitqini o, belə qurur: “Cənablar! Cənablar! Cənablar! Cənablar!...” və beləcə bir neçə dəqiqə

davamlı. Zalda əyləşənlərin reaksiyası dəyişir.- əvvəlcə yüngül anlaşılmazlıq, sonra gülüş, sonra gərginlik və nəhayətdə etiraz: “Bu ələ salmadır! Rədd ol!” Belə olanda, vəkil öz nitqini tamamlayır: “Baxın, cənablar! Mənim nəzakətli müraciətimin belə təkrarlanması sizləri hiddətə gətirdi. Mənim müdafiəsini etdiyim şəxs isə 25 il boyunca dayanmadan ona bədbəxtliyini xatırladan “Qozbel” kimi adlandırmaya dözmüşdür.” Belə bir “dil oyunu” vasitəsilə qurulan səhnə ətrafdakılarda dərin hislər doğurmuşdu. Deyəsən vəkil öz qurduğu “oyunu” ilə emosiyalara toxuna bilmişdi. Beləliklə bizə adi şəkildə görünən “dil oyunu” gənc bir insanın həyatını xilas etmiş oldu. Yerində istifadə olunan strategiya manipulyasiyaya nail oldu.

Əsasən manipulyativ startegiya vasitəsilə veriləcək informasiyalar temarema olaraq bölüşdürülür. Bəzən söhbət əsnasında informasiyalar fərqli tərzdə qarşılır. Elə nüanslar var ki, böyük maraqla, elələri var ki, maraqsız şəkildə qavranılır. Bu psixologiyada göstərilmiş tezisi xatırladır: “Qeyri-adi olan şeylər böyük diqqət cəlb edir və yaxşı yadda qalır.” Məlum olmayan və normalardan yayılmış hallar həmişə xüsusi maraqla kəsb edir. Bundan əlavə bir də “aldanılmış gözləntilər” də burada böyük rol oynayır. İnsan beynində qurulmuş strukturun pozularaq lapdan başqa bir şeylə əvəz olunması da, qəfil gülüşə səbəb ola bilər. Vitgenşteyn bunu xüsusilə qeyd edir: “dili sistemləşdirmək və kontrol etmək çox çətindir” [10]. Burada dilin “qrammatik üst qatı” onun məntiqi funksiyalarını və vahidlərinin dərin keyfiyyətini bir növ maskalamış olur. İki tip dil oyunu mövcuddur: süni və təbii (əlbəttə ki, burada söhbət təbii dildən gedir.) Bu tiplər arasında elə də böyük fərq yoxdur. Yalnız təbii tip daha çətin ortaya çıxır. Canlı dil özündə həm qanunauyğunluq, həm də sərbəstliyi saxlayır. Bundan başqa burada həm rasionallıq, həm də irrasionalıq mövcuddur. Bu baxımdan ünsiyyət prosesində bunlar iştirak edərək, aktlarda oyunlara çevrilirlər. Oyun özündə daha çox irrasional, sərbəst xarakterləri birləşdirərək, intellektdən məntiqi müəmmaya doğru irəliləyir.

Deməli, “dil oyunları” ünsiyyət prosesində reallaşır və iti ağıl sayəsində meydana çıxan məqsədyönlü manipulyasiya ilə əlaqəli olur. Əslində bu linqvofəlsəfi meyar şüurlu şəkildə dil sisteminin pozulmasına əsaslanan müəyyən davranış növüdür və davranışın da növlərindən biri kimi insanın həyatında aparıcı mövqeyə malikdir. Bu məvhum adı oyun növlərinə uyğun gəlmir, lazımlı şəkildə oyunvari tərzdə pozulmuş qaydalar yüksək idrakın göstəricisi olaraq, uğurlu perlokutiv effektə qısa yolla çatma deməkdir. Bu bir tərəfdən dil vahidi sisteminin mükəmməl biliklərinə, onların normalarından istifadəyə və bu vahidlərin yaradıcı interpretasiyasına əsaslanır. “Aldanmış gözləntilər” vasitəsilə qarşı tərəfinin koqnisiyasında bir növ bunun vasitəsilə komik şok yaradılmış olur [7, s.7]. Yalnız “dil oyunları”na məxsus aparıcı prinsiplər müəyyənləşdirilməklə manipulyasiyadan istifadə meyarı aşkarlana bilər. Ümumilikdə manipulyasiya siyasi diskurs, media diskurs kimi xüsusi intensiyalara malik aktlarda ictimai düşüncəyə təsir edəcək effektiv alət kimi nəzərdən keçirilməlidir. Yalnız bunun sayəsində auditoriyanın fəaliyyətinə, düşüncə və seçiminə xüsusi təsir etmək mümkündür. Həqiqətən də “dil oyunu” həyatın bir formasıdır. İdeal, rasionallıq yol həmişə mümkün olan yoldur. Lakin bu tip “oyun”larla dinləyicinin düşüncə tərzini müəyyən qədər dəyişdirmək olar. Yəni onu öyrəşdiyi formadan (qanunlardan) müəyyən dərəcədə kənarlaşdırmaq mümkündür. Bu tip oyunlar sayəsində insan beyni bir anlıq sadə “şok” yaşamış olur. Sonradan gözlənilən frazalar dinləyicinin özü tərəfindən yerinə düzülərək,

rasional vəziyyətə gətirilir və əksər zamanlarda da belə hallar digərlərində gülünc vəziyyət yarada bilər. Normanın “pozuntu”su isə dərhal nəzərə çarpır və sanki yaddaşda xüsusi iz buraxır. Bu baxımdan məqsədli şəkildə yaradılmış “qüsurlu” “dil oyunu”u kimi lazımi informasiyanı auditoriyanın yaddaşına hopdurur.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU Nəşriyyatı, 2006.86 s.
2. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. *Studia Philologica*.VII. – Bakı: Mütərcim, 2015.
3. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира. М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.
4. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. М: Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо, 2004.
5. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем /Текст/ / Дж. Лакофф, М. Джонсон; пер. с англ./ под ред. И с пред. А.Н.Баранова, 2-е изд. М.: 2008.
6. Марков Б.В. – Л.Витгенштейн: язык – это «форма жизни»// Серия «Мыслители», История философии, культура и мировоззрение., Вып. 3, Санкт-Петербургское философское общество, 2000. С.85-102
7. Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры. М.: Языки русской культуры.1999.
8. Усолкина А.В. Языковая игра как текстообразующий фактор: автореф. дис. на соис. учен. степ. канд. филол. наук. Екатеринбург, 2002, 20 с.
9. Шмелева Т.В. Модель речевого жанра DOC. В сборнике жанры речи, Саратов, 1997
10. Wittgenstein L. Philosophische Untersuchungen. Von Eike von Savigny. -Berlin. Akad. Verlag, 1998
11. Wittgenstein L. Tractatus logico-philosophicus, Tagebücher 1914-1916. Philosophische untersuchungen. Frankfurt am Main, 1960

Summary

Linguophilosophical concept in the process of communication

This article is devoted to the philosophical approach to language Language is the means of expressing idea. Expressions are formed according to the language norms. The necessary information is adjusted to the syntactic and paradigmatic chain. Sometimes an unexpected change is a violation of language norms. It can cause a slight shock in the cognition of the recipient. Thus, the encoded information creates the necessary effect on the other side. Expressions made by the help of a language create the impression of manipulative strategy.

Резюме

Лингвофилософская концепция в процессе коммуникации

В статье рассматривается философский подход к языку. Как известно, язык - это форма выражения идеи каждого адресанта. Обычно выражения формируются в соответствии с языковыми нормами. В процессе кодирования каждый говорящий выстраивает необходимую информацию в синтаксическую и парадигматическую цепочку. Говорящий делает все это для достижения своей цели. В это время на помощь приходят языковые игры, что вызывает неожиданное изменение в языковых единицах и нормах. Неожиданное изменение - это нарушение норм, создающее небольшой шок в когниции реципиента. Именно благодаря этому закодированная информация производит необходимый эффект на адресата. Выражения, сформулированные с помощью языковой игры, создают впечатление манипулятивной стратегии.

Гюльбеніз Наджафова
Азербайджанский университет языков

ПРОБЛЕМА ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ НЕКОТОРЫХ НЕМЕЦКИХ И РУССКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК

Açar sözlər: *atalar sözü, grammatik struktur, formal əlaqə, məna əlaqəsi, qarşılıqlı ekvivalentlik.*

Keywords: *proverbs, grammatical structure, formal connection, semantical connection, mutual equivalence*

Ключевые слова: *пословицы, грамматическая структура, формальная связь, семантическая связь, взаимная эквивалентность.*

Пословицы и поговорки – золотой фонд духовной культуры того или иного народа. Содержание и форма этих миниатюрных художественных произведений всегда являлись предметом пристального внимания исследователей [1; 2; 3].

Как известно, основным элементом лингвистического сопоставления является выявление тождественных (интегративных) и различающихся (дифференциальных) признаков сравниваемых фактов языков [4]. Взаимное соотнесение, сравнение и противопоставление единиц, форм, категорий и других языковых явлений выступают как обязательное условие характеристики каждого из них и установления существенных формальных и смысловых связей между ними.

Цель статьи – изучение грамматической структуры немецких пословиц и поговорок в сопоставлении с русскими эквивалентами. В соответствии с данной целью в статье решаются такие задачи: 1) выбор определенных частотно употребляемых пословиц и поговорок в немецком разговорном языке; 2) классификация немецких пословиц и поговорок по наличию или отсутствию их эквивалентов в русском языке; 3) описание структурных особенностей пословиц и поговорок в сопоставляемых языках.

Вопрос о причинах возникновения в разных языках сходных пословиц и поговорок неоднократно ставился в паремиологической литературе. Ответ на него в основном сводится к следующим причинам: 1) одинаковость или близость материальных и социальных условий существования языка; 2) заимствование как результат культурно-исторического взаимодействия и общности языкового ареала; 3) наличие черт сходства духовной жизни общества, инвариантность элементов соотносительных форм общественного сознания; 4) сходство исторического опыта народов и т. п [5, с.12].

Пословицы и поговорки представляют обобщение конкретного жизненного явления, иносказание или намек на что-то подобное в житейской практике человеческого коллектива. «Без пословицы не проживешь» – гласит народная мудрость, подтверждая активную роль этих выражений в акте коммуникации.

Рассматривая пословицы и поговорки, необходимо прежде всего подчеркнуть их традиционность, устойчивость. Пословицы и поговорки при-

дают речи образность, живость, разнообразие, меткость, свойственные народной речи.

При изучении иностранного языка учащиеся часто испытывают трудности в употреблении пословиц и поговорок, так как не имеют достаточных знаний и связи с бытом, нравами и обычаями народа [6]. Следовательно, учащиеся допускают ошибки как в речи, так и при переводе определенного текста.

В современных языках, в том числе и в немецком и русском широко употребляются меткие, остроумные пословицы и поговорки. Это - золотой фонд, неиссякаемый источник, обогащающий литературный язык новыми яркими и выразительными средствами. Эти языковые единицы широко и часто употребляются потому, что "они придают речи особый колорит, делают ее более образной, обладают эмоциональной и стилистической окраской, благодаря чему совершенствуют коммуникативную функцию языка" [7, с. 136].

В современных фразеологических словарях содержится большое количество пословиц и поговорок, однако нельзя определенно сказать, что все эти пословицы являются одинаково общеупотребительными. Здесь можно привести лишь несколько немецких пословиц и поговорок, которые высоко-частотно употребляются: *Ohne Fleiß kein Preis* – *Без труда не вынешь и рыбку из пруда*; *Aller Anfang ist schwer* – *Луха беда начало*; *Lügen haben kurze Beine* – *У лжи ноги коротки*; *Gleich ist gleich gesellt sich gern* – *Рыбак рыбака видит издалека*; *Der Mensch denkt, Gott lenkt* – *Человек предполагает, Бог располагает*; *Besser spät, als nie* – *Лучше поздно, чем никогда*; *Wer nichts wagt, der nichts gewinnt* – *Риск-благородное дело*; *Wie die Saat, so die Ernte* – *Что посеешь, то и пожнешь*; *Ordnung ist das halbe Leben* – *Порядок-душа всякого дела*; *Aufgeschoben ist nicht aufgehoben* – *Отложить не значит отменить*; *Probieren geht über Studieren* – *Опыт лучший учитель*; *Wie die Arbeit, so der Lohn* – *По работе и плата*; *Erst die Arbeit, dann das Spiel* – *Делу время потехе час*; *Übung macht den Meister* – *Навык мастера ставит*; *In der Kürze liegt die Würze* – *Краткость-сестра таланта* и т. д.

В русском языке функционируют пословицы и поговорки, которые являются полными эквивалентами немецким. Полные эквиваленты - это такие пословицы и поговорки, которые в разных языках обладают одинаковой образной основой, одинаковым значением, а также характеризуются сходной грамматической структурой при переводе. Следует отметить, что такую эквивалентность пословиц двух разных языков нельзя считать абсолютной, так как между ними наблюдаются определенные расхождения по объему значения, сфере употребления и эмоциональной оценке. Например: *Besser spät als nie* – *Лучше поздно, чем никогда*; *Man lernt nie aus* – *Век живи, век учись*; *Lernen ist nie zu spät* – *Учиться никогда не поздно*; *Der Apfel fällt nicht weit vom Stamm* – *Яблоко от яблони не далеко падает*; *Alle Wege führen nach Rom* – *Все дороги ведут в Рим*; *Alles zu seiner Zeit* – *Всему свое время*; *Der Appetit kommt beim Essen* – *Аппетит приходит во время еды*; *Zwei Köpfe sind besser als einer* – *Одна голова хорошо, а две лучше*; *Jeder ist seines Glückes Schmied* – *Каждый – кузнец своего счастья*; *In einem gesunden Körper ist ein gesunder Geist* – *В здоровом теле – здоровый дух*;

Wer nicht arbeitet, soll auch nicht essen – Кто не работает, тот не ест; *Gewohnheit ist die andere Natur* – Привычка – вторая натура; *Einem geschenkten Gaul sieht man nicht ins Maul* – Дареному коню в зубы не смотрят; *Die dümmsten Bauern haben immer die dicksten Kartoffeln* – Дуракам везет; *Es ist noch kein Meister vom Himmel gefallen* – Не Боги горшки обжигают и т. д.

Группа пословиц представляет эквиваленты только по смыслу (частичные эквиваленты) такие как пословица *In Rom tu, wie Rom tut* – В чужой монастырь со своим уставом не ходят. Например, немцы говорят так: *Der Schwanz muß dem Fuchs folgen* – Хвост должен следовать за лисой, а русские: Куда иголка, туда и нитка или: *Der eine singt Dur, der andere Moll* – Один поет мажор, другой – минор, а у русских: Кто в лес, кто по дрова. Немецкая пословица *Morgenstunde hat Gold im Munde* обозначает «У утреннего времени золото во рту». Оказывается, ей соответствует русская пословица *Кто рано встает, тому Бог подает*.

Необходимо особо отметить, что некоторые немецкие пословицы и поговорки не имеют близких по значению единиц в русском языке. В таком случае приходится использовать пословицы и поговорки, которые не характеризуются частой употребительностью, но эти языковые единицы достаточно широко известны по другим литературным источникам. Например:

Mein Name ist Hase – Мое имя Заяц или *Am Handel erkennt man den Wandel* – Скажи, чем ты торгуешь, и я скажу кто ты, *Des einen Tod des andern Brot* – Смерть одного – хлеб для другого.

Сюда же относятся образцы типа: *Das ist nicht gehauen und nicht gestochen* – Ни Богу свечка, ни черту кочерга; *Rufe nicht "Hase" bis du ihn im Sack hast* – Не говори «гон», пока не перепрыгнешь; *Galle im Herzen, Honig im Mund* – Мягко стелет, да жестко спат; *Jedes warum hat sein darum* – Нет дыма без огня; *Getroffener Hund bellt* – На воре шапка горит; *Mein Name ist Hase* – Моя хата с краю и т.д.

При переводе изучаемых языковых единиц обнаруживается, что названия животных и птиц, имеющих в русских пословицах и поговорках, в их немецких эквивалентах заменены абсолютно другими названиями. Например, в русской пословице употребляется - волк, а в немецкой – медведь, однако обе пословицы имеют одинаковое значение: *Как волка ни корми, он все в лес смотрит* и *Bär bleibt Bär fährt man ihn auch übers Meer* (дословно «Медведя хоть за море своди, он останется медведем»). Другие примеры: *Die Katze läßt das Mäusen nicht* – Как волка ни корми, он все в лес смотрит; *Gebührte Katze scheut auch das kalte Wasser* – Пуганая ворона куста боится; *Alte Füchse gehen schwer in die Falle* – Старого воробья на мякине не проведешь; *Mit altem Hunde sicherste Jagd* – Старый конь борозды не испортит.

Рассматривая грамматическую структуру немецких пословиц, нужно подчеркнуть, что немецкие пословицы в большинстве своем строятся по образцу повествовательного и побудительного предложений. Что касается вопросительного и восклицательного предложений, то они не характерны для структуры немецких пословиц. Конструкции, начинающиеся с вопроси-

тельного элемента, не требуют ответа: *Wer A sagt, muß auch B sagen* – Назвался груздем, полезай в кузов. В таких пословицах преобладает форма “вне-временной” презенс индикатив [8, с. 23]. Рассмотрев грамматическую структуру немецких пословиц и поговорок, можно дифференцировать следующие их группы:

1. Структуры, характеризующиеся отсутствием глагола в их составе. Этим структурам свойственна лаконичность:

Ohne Fleiß kein Preis; Klein, aber fein; Besser spät als nie; Gesagt – getan; Wie die Arbeit, so der Lohn; Klein, aber fein; Kein Rauch ohne Feuer; Gleiche Brüder, gleiche Kappen; Heute rot, morgen tot; Dein Wort in Gottes Ohr; Ende gut, alles gut; Jedem Tierchen sein Pläsierchen, Keine Regel ohne Ausnahme и другие.

2. Структура, в которых наличествует неопределенно-личное местоимение *man*. Такие единицы способствуют максимальной простоте и краткости выражения мысли. Имеются случаи, когда *man* используется вместе с модальным глаголом:

Den Freund erkennt man in der Not – Друзья познаются в беде; *Ende gut, alles gut* – Все хорошо, что хорошо кончается; *Im Spiel lernt man Leute kennen* – В игре и дороге узнают людей; *Man soll den Tag nicht vor dem Abend loben* – Цыплят по осени считают; *Am Trillern erkennt man die Lerche* – Жаворонка по пению узнают; *Den Vogel erkennt man an den Federn* – Птицу узнают по полету; *Man soll nicht zwei Hasen auf einmal jagen* – За двумя зайцами погонишься - ни одного не поймает; *Man kann nicht alle über einen Kamm scheren* – Нельзя стричь всех под одну гребенку и другие.

3. Структуры, оба компонента которых представлены словом *ist* или *bleibt*. Такие конструкции характеризуются тем, что они придают высказыванию значение (“Вот так оно и есть”). Например: *Dumm bleibt dumm* – Дурак всегда дурак; *Befehl ist Befehl* – Закон есть закон; *Sicher ist sicher* – Осторожность прежде всего; *Futsch ist futsch und hin ist hin* – Что упало, то пропало; *Recht bleibt Recht* – Закон есть закон и другие.

4. Структуры, в которых функционирует глагол настоящего времени третьего лица единственного или множественного числа. Таких конструкций довольно много: *Alle Wege führen nach Rom; Morgenstunde hat Gold im Munde; Das Werk lobt den Meister; Alle Wege führen nach Rom; Das Ende krönt das Werk; Viele Hände machen schnell ein Ende; Guter Anfang ist halbe Arbeit; Der Apfel fällt nicht weit vom Stamm; Wer viel anfängt, endet wenig; Der Mensch lebt nicht vom Brot allein; Jedem Vogel gefällt sein Nest; Ein schlafender Fuchs fängt kein Huhn* и другие.

Наблюдения над грамматической структурой русских пословиц и поговорок позволяют выделить следующие группы:

1. Большинство русских пословиц и поговорок построено по образцу обобщенно-личного предложения. Эти конструкции не имеют подлежащего, главный член представлен глаголом в форме 2-го лица единственного числа. Действие в таких конструкциях относится к любому лицу. Основная функция этих конструкций заключается в выражении общего суждения: *Семь раз отмерь – один раз отрежь; Любишь кататься – люби и саночки возить;*

Берись дружно – не будет грузно; За двумя зайцами погонишься – ни одного не поймаешь; Поспеишишь – людей насмеишишь; Не плюй в колодец – пригодится воды напиться; Не выноси сор из избы; Что посеешь – то и пожнешь и другие.

2. Пословицы и поговорки, построенные по образцу неопределенно-личного предложения. В этих конструкциях действие осуществляется неопределенными лицами, которые по существу не обозначены. Главный член в этих конструкциях выражается глаголом в форме 3-лица единственного или множественного числа настоящего или будущего времени: *Цыплят по осени считают; Мал, да удал* и другие.

3. Пословицы и поговорки, которые построены по образцу безличного предложения. Главный член в этих конструкциях представляются сказуемым, форма, которого не обозначает деятеля: *Лучше поздно, чем никогда; Всему свое время; Можно быть скромным, не будучи мудрым, но нельзя быть мудрым, не обладая скромностью* и другие.

4. Пословицы и поговорки, в которых главные члены предложения представлены существительными в форме именительного падежа: *Краткость – сестра таланта; Риск – благородное дело; Конец – делу венец* и другие.

5. Пословицы и поговорки, построенные по образцу полного предложения: *Все дороги ведут в Рим; Яблоко от яблони недалеко падает; Каждый кулик свое болото хвалит; Аппетит приходит во время еды* и другие.

Сопоставительное изучение грамматической структуры немецких и русских пословиц и поговорок дает возможность дифференцировать четыре общие группы:

К первой группе относятся немецкие пословицы и поговорки с отсутствием глагола в их структуре и русские пословицы, построенные по образцу безличного предложения: *Besser spät als nie* – *Лучше поздно, чем никогда; Alles zu seiner Zeit* – *Всему свое время; Gesagt - getan* – *Сказано - сделано* и другие.

Ко второй группе относятся немецкие пословицы с неопределенно-личным местоимением *man* и русские пословицы, построенные по образцу обобщенно-личного предложения: *Man soll nicht zwei Hasen auf einmal jagen* – *За двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь*; и неопределенно-личного предложения: *Man soll den Tag nicht vor dem Abend loben* – *Цыплят по осени считают* и другие.

Третью группу составляют пословицы и поговорки, в структуре в которых наличествует элемент *ist* или *bleibt* в немецком языке, а в русском языке элемент *всегда* или *есть*, например: *Dumm bleibt dumm* – *Глупый всегда глупый; Befehl ist Befehl* – *Приказ есть приказ* и другие.

Четвертую группу составляют пословицы и поговорки, представляющие собой полные предложения, такие как: *Alle Wege führen nach Rom* – *Все дороги ведут в Рим; Der Apfel fällt nicht weit vom Stamm* – *Яблоко от яблони недалеко падает* и другие.

Мы рассмотрели лишь некоторые аспекты грамматической структуры немецких и русских пословиц и поговорок. Это позволяет отчетливо выде-

лить общие для немецкого и русского языков и специфические для каждого из них особенности пословиц и поговорок.

Литература

1. Акуленко Л. Г. Семантические системы неопределённого большого и малого количества в немецком и русском языках (сопоставительный анализ) // Вестник Харьковского гос. ун-та, № 170. Иностранные языки, Вып. II, 1978, с. 86-94.
2. Гердт А. А. Русские и немецкие пословицы и поговорки. Ростов-на-Дону: РГПИ, 1965.
3. Пермяков Г. Л. О смысловой структуре и соответствующей классификации пословичных изречений // Паремииологический сборник. Пословица. Загадка. (Структура, смысл, текст). Москва: Наука, 1978, с. 104-128.
4. Траутманн Ф. Сравнимое и несравнимое в немецко-русских фразеологизмах // Русский язык в национальной школе, 1977, № 1, с. 46-50.
5. Гвоздарев Ю. А. Проблема взаимоотношения языка, нации и культуры // Материалы Всероссийской научной конференции «Язык как система и деятельность». Ростов-на-Дону: РГПИ, 2005, с. 11-14.
6. Дугин С. П. Читать, писать, говорить по-немецки. Ростов-на-Дону: Феликс, 2009.
7. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. Дубна: Феликс, 2005.
8. Дандис А. О структуре пословицы // Паремииологический сборник. Пословица. Загадка. (Структура, смысл, текст). Москва, Наука, 1978, с. 13-34.

Xülasə

Alman və rus atalar sözü və zərb-məsəllərinin ekvivalentlik problemi

Məqalədə alman və rus dillərində atalar sözü və zərb-məsəllərin qrammatik strukturu müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Atalar sözü və zərb məsəllərin tez-tez işlənməsi nitqə xüsusi kolorit verir, onu daha obrazlı edir. Alman və rus dillərində atalar sözü və zərb-məsəllər üç qrupa bölünür: 1) tam analogi atalar sözü və zərb-məsəllər; 2) qismən analogi atalar sözü və zərb-məsəllər; 3) analogu olmayan atalar sözü və zərb-məsəllər. Atalar sözü və zərb-məsəllərin qrammatik strukturu özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Atalar sözü və zərb-məsəllərin emosional və üslub xüsusiyyətləri dil kommunikasiyasında, tərcümədə və ümumiyyətlə xarici dilin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə atalar sözü və zərb-məsəllərin alman və rus dillərində qrammatik strukturunun oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edilir.

Summary

Review about Grammatical Structure of German and Russian Proverbs and Sayings

This article deals with the grammatical structures of proverbs and sayings in comparative forms of german and russian languages. Often use of proverbs and sayings gives a language a special colouring and makes it more picturesque. Proverbs and sayings in german and russian languages are divided into three groups: 1) absolute analogical proverbs and sayings. 2) semi analogical proverbs and sayings. 3) Proverbs and sayings which doesn't have analogue. It states particular characteristics of grammatical structure of proverbs and sayings. Emotional and stylistic characteristics of proverbs and sayings in language communication, translations and learning of foreign language has special role. In this article, similarities and differences between Russian and German proverbs and sayings have been determined.

Aliyə Hacıyeva
Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri
Qapalı Səhmdər Cəmiyyəti

AUDIO NİTQİN DƏQİQLİYİ

Açar sözlər: *fikrin dəqiqliyi, təfəkkür, müşahidə, qavrama, düşüncə qabiliyyəti*

Keywords: *the punctuality of the idea, mentality, observation, perception, thinking*

Ключевые слова: *точность идеи, мышление, наблюдение, соображение, способность мыслить*

Nitq fikirlə dilin vəhdəti olduğu kimi, nitq mədəniyyəti də fikri beyində formalaşdırmaq və dil vasitəsilə ifadə etmək mədəniyyətidir. Mətbuat (publisistika) üslubunu ədəbi dilin başqa üslublarından fərqləndirən başlıca cəhət fikrin (informasiyanın) sənədlərə, gerçək hadisələrə söykənməsi və sənədli fikrə müvafiq sənədli dil vahidlərinin seçilib məzmununa (fikrə) uyğun formaya salınmasıdır.

Bəlli olduğu kimi, yazıçıdan fərqli olaraq jurnalist (publisist) həyatı, onun bir parçasını, fraqmentini gerçəkliyə ən yaxın şəkildə, yəni dəqiq əks etdirməyə borcudur. Burada iki cür dəqiqlikdən söhbət gedə bilər: 1) müəllif fikrinin və onun söz təcəssümünün dəqiqliyi; 2) niyyətin və icranın dəqiqliyi. Burada müəllif fikrinin, yoxsa o fikri ifadə edən dil vahidlərinin dəqiq olub olmadığını aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəllifin fikri o zaman dəqiq olur ki, o, dildən kənar gerçəkliyin əks etdirmə fraqmentinə (fakt) maksimum uyğun gəlsin. Dil vahidləri isə o zaman dəqiq olur ki, o, müəllif fikrinin “boyuna biçilsin”, yəni müəllifin gerçəklik əsasında düzgün formalaşmış fikrini mümkün qədər tam, düzgün və aydın əks etdirsin. Burada “mümkün qədər” ifadəsini ona görə işlədirik ki, fikrin tutumu həmişə dilin tutumundan genişdir. Hətta dünyanın ən zəngin dili belə gerçəkliyi tam ifadə etmək gücünə malik deyil.

Buna görə də hər bir fikir vahidinə uyğun dil vahidi tapmaq çox vaxt mümkün olmur. Bu səbəbdən söhbət fikrin tam yox, mümkün qədər tam ifadəsindən gedə bilər. Başqa sözlə, fikir əks olunan real gerçəklik fraqmentinə (fakta) nə qədər yaxındırsa, bir o qədər dəqiq olur.

Müəllif fikrini ifadə edən sözlər, illüstrasiyalar, tərtibat elementləri və s. həmin fikri nə qədər düzgün, nə qədər dolğun, nə qədər aydın əks etdirsə, jurnalistin nitqi bir o qədər dəqiq, bir o qədər dolğun, bir o qədər aydın olar. Deməli, jurnalistin nitq mədəniyyətinin birinci şərti müəllif fikrinin real gerçəkliyə və seçilmiş ifadə vasitələrinin müəllif fikrinə uyğunluğuna nail olmaqdır. Mütəxəssislər bunu fikrin dəqiqliyi və kommunikasiyanın dəqiqliyi kimi izah edirlər. Burada dörd hal müşahidə olunur:

1) Fakt dəqiq, kommunikasiya qeyri-dəqiqdir. Yəni müəllifin fikri real gerçəkliyə, fakta uyğun formalaşsa da, amma onun təsviri – söz, illüstrasiya, tərtibat elementləri məzmunu dəqiq əks etdirməyə bilər. (Müəllif qatığın “ağ” olduğunu düzgün müşahidə edib, amma məndə “ağ” əvəzinə deyək ki, şəffaf, yaxud “bəyaz” sözünü işlədib).

2) Fakt qeyri-dəqiq, kommunikasiya dəqiqdir, yəni müəllif gerçəkliyi düzgün qavraya bilməyib, beynində səhv fikir formalaşdırıb, amma həmin səhv fikri dəqiq ifadə edib (Müəllif ağ qatığı qara kimi görüb).

3) Fakt da, kommunikasiya da qeyri-dəqiqdir (Müəllif ağ qatığı qara görüb və qara sözü əvəzinə tutaq ki, tünd sözünü işlədib. Bu son dərəcə nadir situasiyadır).

4) İdeal variant budur ki, fakt da dəqiq olur, onun ifadəsi də (Müəllif qatığın ağ olduğunu düzgün müşahidə edib və ağ sözünü də yerində işlədib).

Jurnalistika peşəsinə yiyələnməyi qərara almış gənclərin eyni vaxtda həm düzgün düşüncə qabiliyyəti, həm də fikri düzgün ifadə etmək bacarığı olmalıdır. İxtisas təhsili düşünməyi bacarmayanlara düşünmək, yazmağı bacarmayanlara yazmaq öyrədə bilməz. İxtisas təhsili yalnız hər iki sahədəki başlanğıc qabiliyyəti inkişaf etdirmək, yönəltmək, zənginləşdirmək, cilalamaq, sahmana salmaq üçündür.

Dördüncü varianta nail olmaq üçün tələbələrə iki istiqamətdə iş aparmaq lazımdır:

a) müşahidə və qavrama (təfəkkür, yəni fikrin düzgün formalaşması) üzərində iş;

b) publisistik-jurnalistlik qabiliyyəti, yəni fikrin sözlər, illüstrasiyalar, tərtibat elementləri və s. ilə düzgün qovuşdurulub jurnalist nitqinə çevrilməsi mərhələsi üzərində iş.

Bu dediklərimizlə əlaqəli bir daha radioda bir neçə jurnalist qüsurlarını araşdıraq:

“Həm müasirliyini, həm də qədimliyini gözləyən Bakı dünyanın mərkəzindədir” (14.05.15 Azərbaycan “Gəl səhərim”) əvəzinə demək lazımdı: “Həm müasirliyini, həm də qədimliyini gözləyən Bakı dünyanın diqqət mərkəzindədir”.

“Türkiyə ilə bağlı xəbərləri təqdim edirəm, hava xəbərlərini təqdim edirəm, valyuta məzənnəsini təqdim edirəm, sizə çatdıracağlarım bu qədər və s.” (26.07.15 ANS “Xəbərlər”). Xəbər aparıcısı cümlənin xəbərlərini özünəməxsus olan dil ilə, birinci şəxs təki ilə çatdırır. Lakin xəbərlər işi kollektiv əməyin məhsulu olduğu üçün belə deyimlər cəm şəklində deyilməlidir. Demək olardı: “Türkiyə ilə bağlı xəbərləri təqdim edirik, hava xəbərlərini təqdim edirik, valyuta məzənnələrini təqdim edirik, sizə çatdıracağlarımız bu qədər və s.”.

“Bax beləcə, əziz dinləyicilər sizə son xəbərləri çatdırdıq” (01.05.15 Speys “Xəbərlər”). Xəbərlər proqramında “beləcə” kimi əzizləmə mənasında olan sözləri işlətmək yaxşı alınmır. Onun əvəzinə, “belə” sözü işlənsə yaxşıdır.

Hava haqqında olan məlumatı oxuyub bitirən aparıcı deyir: “Bunu mən demirəm, burada yazılıb, babalı hidrometrologiya komitəsinin boynuna” (05.05.15 Araz FM “Xəbərlər”). Xəbərlər proqramında belə yarızarafat, yarıciddi cümlələr işlətmək yersizdir, böyük quruma nəzakətsizlikdir.

“Saatın tamamına 10 dəqiqə qalır, yox e 15 dəqiqə” (20.07.15 İctimai “Səhər”), “İndi isə saatın tamamına 36 dəqiqə qalır, yox e ... 40 dəqiqə qalır” (28.4.15 ANS “Xəbərlər”). Bu cür çaşqınlıqlar dinləyicini də çaşdırır. “Saatın tamamında görüşənədək”, “Saatın tamamında xəbərlər olacaq”, “Saatın tamamında musiqilər səslənəcək” və s. Saatın özünü dəqiq deyil, “saatın tamamı” ifadələri ilə informasiyalarını vermək bütün radiolarda demək olar ki, hazırda dəb halını alıb. Saatın

özünün “saat 8-di”, “saat 10-du” və s. kimi səslənməsinə kimlərinsə ehtiyacı ola bilər. Birdə ki, saat özü də dəqiqlik sevdi. Saati idarə edən, bildirən söz yox, rəqəmdi. Xəbər, informasiya da vaxtın dəqiq deyilməsini sevdi. Saatın və xəbərin dəqiqliyini gözləyənlər var. Elə dəqiqliyi gözləmədiklərinə görə, bəzən dinləyicilər aparıcılara irad tuturlar. Bəlkə, saati olmayan bir şəxs radiodan saati öyrənmək istəyir.

Azad Azərbaycanın səhər xəbərində aparıcı deyir: “Bax, elə o, belə desək qanunvericiliklə qəbul edildi” (06.05.15). Burada “belə desək” artıq kəlmədi və aparıcı özü sanki bu sözlə verdiyi xəbərə şübhə gətirir, şərt qoyur. Söz xatirinə belə ifadələr işlətmək düzgün deyil.

Xəzər radiosunun xəbərlərində (13.07.15) aparıcı bəzi sözləri elə tələffüz edir ki, necə deyirlər sanki “ürəyinin tikanını çıxarır”. “Bir çox sürücülər isə avtomobilin texniki baxışı zamanı hansı sənədlərin lazım olduğunu bilmir” cümləsində “bir çox”, “Qusarda reydlər keçirildi” cümləsində “reydlər” sözünü, “Yunanıstanla bağlı yekun razılaşma əldə olundu” cümləsində “yekun” sözünü o qədər uzadır, vurğulayır ki, sözün şitini çıxarır.

“Prezidentimizin məqsədyönlü siyasəti sayəsində müvəffəqiyyətlər qazanırıq” (23.05.15 Azərbaycan “Gəl səhərim”) cümləsində xüsusi intonasiya ilə “məqsədyönlü” sözü bölünür.

Azərbaycan radiosunun “İdman” proqramının (23.05.15) aparıcısı pıçıltı ilə danışırdı. Belələrini müşahidə etdikcə, Azərbaycanın dəyərli diktorları və aparıcıları yada düşür. Məsələn, Roza Tağıyevanın nitqində “Dünən, bu gün, sabah bizimlə – Azərbaycan radiosu ilə, mənim radiomla” anonsunu dinlədikcə insan sanki sehrə düşür. Səs, tələffüz çəkir insanı, onu eşitmək istəyirsən, unutmursan. Şəfəq Əlixanlının, Rəfael Hüseynovun apardıdığı verilişləri dinlədikcə dinləmək istəyirsən.

Çaşqınlıqlarla, baş-ayaq, şit sözlərlə dolu “salamlaşmanı, sağollaşmanı” eşitmək istəmirsən. Bəzi proqram aparıcılarının verilişi başlayarkən salamlaşması, verilişi bitirərkən sağollaşması adama xoş gəlir. Məsələn, “Axşamınız xeyir olsun. Aranlı-dağlı ellərimiz, obalarımız, el içi durnaboğaz qız-gəlinlərimiz, yurda daş, el-obaya gərək cavan-comrullarımız, qotaz yaxalı, qonovuz çuxalı ağsaqqal bəy babalarımız. On iki taxta tumanlı, dili-ağzı dualı, köklü imanlı, pək bəkə-bəyim nənələrimiz, belə hamılıqnan çox gördük sizləri. Əliniz işdə, könlünüz xoşluqda olsun, istəklilər. Yüz il ömür sürün, bir gün uf deməyin. Tanrı hər birinizin bucağını dolu, ocağını isti eləsin” (Azərbaycan “Bulaq”).

“Vaxtın necə keçməsinə bilmədik, bizə ayrılan efir vaxtı başa çatır. Sonda sizə arzularımız: Gülü gülənə ver, qəlbi sevənə, Aşıq olmaq gözəl şeydir, qiymətini bilənə ver. Bunu arzulayırıq sizə. Elə özümüzə də. Uğurlu gün qismətiniz olsun. Bir daha sabahınız xeyir” (Azərbaycan “Gəl səhərim”).

Radio televiziya ilə çiyin-çiyinə addımlayır. Böyük qardaş kimi dilimizin saflığını qoruyur, təbliğ edir. Hər bir jurnalist radionun bu ideyasına, bu amalına sadıq qalmalı, ədəbi dilimizin saflığını qorumaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B.A. Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər haqqında. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı: 1988
2. Əhmədli N. Jurnalistin nitq mədəniyyəti. Bakı: 2005
3. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: 1999
4. Qurbanov A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri Bakı: 1988
5. Məhərrəmli Q. Radio verilişlərinin dili və üslubu. Bakı: 2011
6. Məhərrəmli. Televiziya jurnalistikasının əsasları. Bakı: BDU Nəşriyyatı, 2005
7. Məhərrəmli Q. Kütəvi Kommunikasiya və dil. Bakı: Çəşioğlu nəşriyyatı. 2004
8. Məmmədov İ. Ekran, efir və dilimiz. Bakı: Elm, 1989

Summary

The punctuality of an audio speech

A journalist has to express life and its fragments punctually. There are two kinds of accuracy: the accuracy of the author's opinion and accuracy of the word. If the words expressing the author's ideas reflect his opinion, the journalist's speech becomes clear, accurate and complete. The article gives enough explanations appropriate to this idea dealing with the examples from the radio broadcasts and mentions mistakes made in radios.

Everyone tries to learn something from the radio as the radio maintains the clearness of our language and propagates it. Each journalist should keep in mind that radio spreads intelligence. It is explained in the article and gives the review of the cite "a radio journalist should talk so carefully that the listener should not understand his mistake". That is why every detail of accuracy in radio journalism is not only explained but also some ways are given with examples.

Резюме

Точность журналистской речи

Исходя из факта, что журналист должен отображать жизнь и ее фрагменты, имеется две точности: точность авторской мысли и точность его слов. Чем лучше слова будут отражать мысли автора, тем речь журналиста будет яснее, аккуратнее и полнее. В статье дается достаточно пояснений по этому поводу. Приведены примеры, взятые из выпуска радиопередач. Обсуждаются допустимые ошибки в радиопередачах.

Радио должно содействовать сохранению чистоты нашего языка и пропагандировать её. Радиожурналисты должны говорить так, чтобы слушатели не смогли найти в их речи никаких недостатков. Слушая радио, многие люди хотят научиться правильной речи. Об этом всегда должны помнить все журналисты. Им нужно помнить, что радио помогает развивать интеллект.

Pərvanə Xanızadə
Azərbaycan Dillər Universiteti

HÜQUQİ-NORMATİV SƏNƏDLƏRİN LİŊQVOSTİLİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (MÜASİR FRANSIZ DİLİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: hüquqi mətn, qanun, qərar, üslubi xüsusiyyətlər

Keywords: legal text, law, verdict, stylistic features

Ключевые слова: правовой текст, закон, вердикт, стилистические особенности

Müasir dünyada geniş yayılmış imzalanan dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələr hüquqi sənədlərin tədqiqi və öyrənilməsi zəruriyyətini yaratmışdır. Hüquqi sənədlər bir qayda olaraq rəsmi-işgüzar üslubun bir qolunu təşkil edir. Fransız dilinin beynəlxalq arenada hüquqi ünsiyyət dili olması dilçi alimlərin böyük marağına səbəb olmuşdu.

Tədqiqatın obyektini hüquqi mətnlər, əsasən də qanunvericilik aktları, predmetini isə leksik-semantik və sintaktik səviyyədə dil spesifikasiyası təşkil edir.

Üslub-təkcə elmi-lingvistik termin deyil, o həm də mədəni konseptlər açarından biridir. Bu keyfiyyəti ilə üslub ümummilli mədəni və ümumdilli dəyər kimi xarakterizə oluna bilər. “Üslubda” danışmaq olmaz, amma ondan istifadə etmək olar. Çünki hər hansı bir dildə danışmaq mümkündür. Üslub dilin, ondakı mənanın ötürmə vasitəsidir. Üslubun ən yaxın sinonimi təzdir” [2, s.26].

Rəsmi-işgüzar üslub əsasən yazılı nitq formasında fəaliyyət göstərir. Onun şifahi formasına təntənəli dövlət iclaslarında, rəsmi dövlət qəbullarında, məhkəmə proseslərində, dövlət rəsmilərinin çıxışlarında rast gəlmək olar. Rəsmi-işgüzar üslubun janrları hüquqi sferada yaranır. Bu sferada hüquq əsas üslub yaratma faktoru rolunu oynayır.

Yazılı hüquqi üsluba kassasiya iddiaları, qətnamələr, proessual aktlar, protokollar və s. bu kimi sənədlər aiddir. Şifahi hüquqi üsluba isə məhkəmə çıxışları, dindirilmələr, ifadələr və s. bu kimi formalar daxildir [3, s.378].

Hüquqi üslub daha çox üslub və dil eyniliyi baxımından digər dil üslublarından fərqlənir. Belə mətnlərdə daha çox hüquqi terminalogiyanın geniş istifadəsinin şahidi olmaq mümkündür. Məsələn: *un demandeur (iddiaçı), un cour de justice (ədalət məhkəməsi)* [1, s.84, s.76].

Hüquqi üslubda daha çox mücərrəd leksika istifadə olunur və demək olar ki, emosional-ekspressiv dil çalarlarına rast gəlmək olmaz. Bu üslub üçün daha çox antonimlərin olması xarakterikdir, belə ki, qanunvericilik nitqində bir-birinə zidd olan maraqlar öz əksini tapır. Qanunun dili ilk növbədə fikirlərin dəqiqliyini tələb edir. Qanun təkcə konkret bir şəxsə deyil, həm də bütün insanlara, insan qruplarına müraciət deməkdir. Hüquqi sənədlərin mətninin funksiyası son dərəcə dəqiqlik tələb edir, ilk növbədə müəyyən terminalogiyadan istifadəyə əsaslanır. Terminlər dedikdə daha çox hüquqi sənədlərin adlandırılması, məsələn, *resolution (qətna-*

mə), *demande (tələbnamə)* və s.kimi sənədlərin adları, bu sahə ilə əlaqəsi olan ixtisas və peşə sahiblərinin adları, məsələn, *juge (hakim)*, *juge d'instruction (müştəntiq)*, *interrogatoire (dindirilmə)*, *expertise (expertiza)* və s. bu kimi terminlər nəzərdə tutulur [1, s.275, s.84, s.166, s.119].

Hüquqi lüğət-dəqiq lüğətdir, belə ki burada hər bir termin özündə xüsusi məna daşıyır. Belə bir lüğət hüquqşünaslar tərəfindən müraciət olunan lakin qeyri-peşəkarlar üçün qəribə görünə bilər. Hüquqi lüğət həm də daima tərəqqi etməkdədir ki, bu da onu mürəkkəbləşdirir. Son dərəcə dəqiqlik tələb etdiyindən sinonimik əvəzlənmələrin məhdudlaşmasının şahidi oluruq. Bu cür əvəzlənmələr məna çalalarının dəyişməsinə səbəb ola bilər. Hüquqi mətnlərdə rəsmilik qorunub saxlanılmalı, emosionallıq isə tamamilə olmamalıdır. Rəsmilik dedikdə sözün məcazi mənada işlənməsi və ya məişət üslubuna, jarqon leksikasına xas olan söz və ifadələrin işlənməsinə yol verməmək kimi hallar nəzərdə tutulur.

Hüquqi mətnlərdə feili bağlamaya daha çox rast gəlinir və adətən də yeni abzas onunla başlayır. Məsələn: *en considérant (nəzərə alaraq)*, *ayant examiné les documents de l'affaire (məhkəmə işi ilə bağlı sənədləri təhlil edərək)*.

Hüquqi sənədlər öz obyektivliyi ilə xarakterizə olunurlar. Burada sənədi tərtib edən şəxsin cüzi subyektiv fikrinin əlavə olunması belə yol verilməzdir. Hüquqi üslubda obyektivlik daha çox sintaktik səviyyədə təzahür olunur ki, bu da əsasən feilin məchul növdə işlənməsinə üstünlük verilməsi deməkdir. Məsələn: *Un jugement est prononcé (Hökm oxundu)*. Həmçinin şəxssiz tipli cümlələrin də olması hüquqi mətnlər üçün xarakterikdir. Məsələn: *On a decouvert (Aşkar olundu)*.

Bütün bu söylənilənlərdən əlavə onu da qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi-işküzar üslubun bir qolunu təşkil edən hüquqi üslub özünün qısa, lakonik olması, dildəki ifadə vasitələrindən qənaət prinsipini nəzərə alaraq istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Lakoniklik adətən abreviaturlardan, qrafik qısaltmalardan istifadəyə əsaslanır ki, bunlar da lazımsız, artıq informasiyanın mətn daxilində təzahür olunmasının qarşısını alır.

Hüquqi sənədlərin mətninin üslub və strukturu

Hər birimiz üçün çoxsaylı qanun və maddələrin əks olunduğu hüquqi sənədlərin dili qaranlıq və dərk olunmaq üçün çətin olan bir sahə kimi qalmaqdadır. Bu sahə həqiqətən də son dərəcə çətinidir. Hüquqşünasın bir situasiya üçün müxtəlif terminlərdən istifadə etməsi yol verilməzdir. Hər bir sahə özünəməxsus, öz incəlikləri olan leksik bazaya malikdir. Məsələn, latın dilində olan "*Habilitis ad nuptia, habilis ad nuptiala*" ("*Birgə yaşama hüququ haqda saziş bağlayır*") cümləsi mülki hüquq sahəsinin lüğətinə aiddir. Bu birbaşa nikah hüququna aid edilir. Hüquqi sənədlərin tərtibi texnikasının əsasları aşağıdakılardır:

a) hüquqi təsirin adekvatlığı və onun dövlət siyasəti ilə uyğunluğu və bu yönümdə təzahür olunan tamlıq və konkretlik;

b) hüquqi formaların dəqiqliyi və müyyənliyi prinsipi, həmçinin dil ifadə vasitələrindən istifadədə adekvatlıq və hüquqi aktların düzgün interpretasiya olunmasını təmin etmək;

c) rəsmi hüquqi sənəd olaraq aktların düzgün tərtib olunması prinsipi;

Hüquqi aktların mətnləri müasir ümumi dil normalarına tam uyğun olmalıdır. Hüquqi dilin funksional-üslubi xüsusiyyətləri rəsmi xarakter, maksimal dəqiq-

lik, ekspressiv neytrallıq, fikrin aydınlığını və dil vahidlərindən istifadədə qənaət olunmasını tələb edir.

Hüquqi mətnlər ciddi surətdə tərtib olunmuş struktura malikdir. Hüquqi mətnlər preambula ilə başlayır. Preambulada nizamnaməsində sözü gedən hüquqi mətnin məqsəd və vəzifələri öz əksini tapır.

Məsələn: *Les Hautes Parties contractantes, considérant que la Charte des Nations-Unies et la Déclaration ont affirmé ce principe que les êtres humains doivent jouir des droits de l'Homme et des libertés fondamentales, considérant qu'il est désirable de réviser et de codifier les accords internationaux antérieurs relatifs au statut des réfugiés et d'étendre l'application de ces instruments et la protection qu'ils constituent pour les réfugiés au moyen d'un nouvel accord, sont convenues des dispositions ci-après: (La convention de Genève du 28 juillet 1951).*

Saziş bağlayan tərəflər BMT-nin nizamnaməsini təsdiqləyərək hər bir şəxsin insan hüquqlarından və ona aid olan fundamental azadlıqlardan istifadə etmək hüququna malikdir. Bu isə qaçqınların statusuna dair öncə bağlanmış beynəlxalq müqavilələri nəzərdən keçirib sistemləşdirmək zərurəti yaradacaq. Müdafiə vasitələrinin tətbiqinin geniş şəkildə yayılması nəticə etibarı ilə qaçqınların statusuna aid olan ilə yeni müqavilə və sazişlərin bağlanmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da aşağıda göstərilən maddənin şərtlərində öz əksini tapmışdır (Genevrə konvensiyası, 28 iyul, 1951-ci il) [4].

Burada məqsəd “...d'étendre l'application de ces instruments et la protection qu'ils constituent pour les réfugiés” (...müdafiə vasitələrinin tətbiqinin geniş şəkildə yayılması nəticə etibarı ilə qaçqınların statusuna aid olan ilə yeni müqavilə və sazişlərin bağlanmasına gətirib çıxaracaq) cümləsində öz əksini tapmışdır.

Vəzifə dedikdə “*Les êtres humains doivent jouir des droits de l'Homme et des libertés fondamentales*” (Hər bir şəxs insan hüquqlarından və ona aid olan fundamental azadlıqlardan istifadə etmək imkanına malikdir) cümləsi nəzərdə tutulur.

Qanunun əsas mətni bəyan olunanları preambulanın məqsəd və vəzifələrində açıqlayır. Maddələrin adları onun mövzusunda, onda toxunulan məsələlərdən asılıdır. Eləcə də yuxarıda sitat gətirilənlər “Qaçqınların müdafiəsi ilə bağlı qətnamə”dən götürülmüşdür ki, burada da başlıq insanların, əsasən də qaçqınların sosial sferasına həsr olunmuşdur. Hər bir qanunvericilik aktının mətninin adı olur. Hüquqi mətnlərin adlarının olub olmaması sənədin tipindən asılıdır. Qanun və qətnamə mətnlərində adlara rast gəlinmir. Sadəcə Maddə 1, Maddə 2 və s. adlar altında gedə bilər. Müqavilə mətnlərinin isə adı olur. Məsələn: *Maddə 29 Charges fiscales (Vergi xərcləri).*

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün hüquqi sənədlər 6-dan 10-a qədər fəsildən ibarət ola bilər və hər bir fəsildə özünəməxsus ada malikdir. Bu fəsillərin tərkibində də 4-dən 10-a qədər maddə ola bilər. Hər bir qanunvericilik aktının konkret subyekti və ünvanlandığı şəxsi olur. Burada aktın subyekti dedikdə dövlət nəzərdə tutulur, ünvanlandığı şəxs isə müxtəlif ola bilər. Belə mətnlərin geniş auditoriyası olduğundan onlar anlaşılıq, başa düşülə bilən dildə olmalıdırlar. Qanunvericilik aktlarının ünvanlandığı şəxslər müxtəlif sahələrin insanları ola bilər.

Bütün bu söylənilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, qanunvericilik aktlarının əks olunduğu mətnlər müəyyən spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu tipli mətnlər üçün ciddi məntiqi strukturun olması xarakterik haldır. Qanunvericilik aktlarının mətni bir qayda olaraq sözü gedən sənədin məqsəd və vəzifəsini təyin etmiş olur. Bununla da qanunvericilik aktlarının mətninin tədqiqi rəsmi-işgüzar üslub üçün bir nümunə olaraq qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova G. Fransızca-Azərbaycanca izahlı hüquq terminləri lüğəti (dərs vəsaiti), 5000 leksik vahid. Bakı: “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2013.
2. Брандес М.П. Стилистический анализ. М., Высшая школа, 1971. Николаева Ж.В. Стилистика и литературное редактирование. Улан Удэ: ВСГТУ, 2004.
3. https://migration.gov.az/content/pdf/5acb13dbbab6c_Qa%C3%A7q%C4%B1nlar%C4%B1n%20statusu%20haqq%C4%B1nda%20konvensiya.pdf

Summary

Lingvostylistic features of regulatory documents (on the basis of modern French language materials)

The article deals with the notion of official-business style, its genres and functions. The author distinguished main features, related both to business style in general and legal documents in particular. The notion of functional style has also been studied. Some stylistic features of legal texts investigated in this article showed the existence of some stylistic peculiarities on syntactical, morphological, lexical and other levels.

Резюме

Лингвостилистические особенности нормативно-правовых документов (на основе материалов современного французского языка)

В данной статье рассматриваются особенности официально-делового стиля, его жанры и функции. Выделяются основные черты, присущие как деловому стилю в общем, так и юридическим документам в частности, раскрывается содержание понятия функционального стиля. Выявленные стилистические особенности текстов правовых документов, приведенные в данной работе, показывают существование некоторых стилистических особенностей на синтаксическом, морфологическом, лексическом и прочих уровнях.

Kübra Əlizadə
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NƏFƏSLƏNMƏNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *nəfəslənmə (aspirasiya), kar plosivlər, fonetik hadisələr*

Keywords: *aspiration, fortis plosives, phonetic phenomena*

Ключевые слова: *аспирация, глухие взрывные, фонетические явления*

Məlum olduğu kimi, şifahi ünsiyyətdə məlumatları, mənaları və ya kodu çatdırmaq üçün danışığ orqanlarının hərəkətində səs axını yaranır. Səslərin təsirli və daha yaxşı kodlaşdırılmasında standart bir tələffüz normasının olması vacib şərtlərdən biridir. Bu da öz növbəsində dinləyiciyə mesajı (xəbəri) asanlıqla kodlaşdırmağa kömək edir. Bununla yanaşı, hər bir dilin müxtəlif tələffüz variantları da vardır.

Ünsiyyət prosesində səslər ayrılıqda deyil, bir-biri ilə bitişik, əlaqəli şəkildə tələffüz edilir ki, bu zaman səslərin tələffüz məxrəclərində dəyişmələr baş verir. Bu da, müəyyən fonetik hadisələrin baş verməsinə səbəb olur. Məsələn, assimilyasiya, dissimilyasiya, eliziya və s.

Dildə fonetik hadisələrin yaranmasının səbəbini nitq ilə bağlayırlar. A.Axundov qeyd edir ki, ünsiyyət prosesi zamanı səslər bir-birilə əlaqəyə girir, bir-birinə təsir edir, tələffüzü asanlaşdırmaq üçün müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır [1, s.206].

Nitq prosesi zamanı səslər bir-biri ilə ayrı-ayrılıqda yox, əlaqəli şəkildə tələffüz edilir. Danışığ üzvləri hər hansı bir səsi tələffüz edərkən üç mərhələni keçir. İlkin olaraq, hər hansı səsi tələffüz etmək üçün danışığ üzvləri hərəkətə başlayır, səs tələffüz edilənədək bu proses davam edir. İkincisi, səs tələffüz edildikdə, danışığ üzvü fasilə verir, və səs tələffüz edildikdən sonra danışığ üzvləri növbəti səsi tələffüz etmək üçün ilkin vəziyyətinə qayıtmağa başlayır. Səslər tutduğu mövqedən asılı olaraq, nitq prosesi zamanı bəzi fonetik dəyişikliklərə uğrayır.

Nitq prosesi zamanı danışığ səslərinin akustik və fizioloji keyfiyyətlərində baş verən dəyişikliklər fonetik hadisə adlanır [1, s.207].

Fonetik hadisələr səslərin söz tərkibində və ya söz qovşağında bir-birilə əlaqə və münasibətləri əsasında baş verir. Bu halda, səslərdən birinin digərinə təsiri, nitqin tələblərinə uyğun olaraq müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında baş verir.

Fonetik dəyişikliklər təkcə səslərin akustik-fizioloji xüsusiyyətlərinə aid olur, onların fonoloji xüsusiyyətlərinə, yəni mənə fərqləndirmə əlamətlərinə, sözlərdə qrammatik, yaxud leksik mənə fərqi yaratmaq xüsusiyyətinə təsir göstərmir.

A.Axundov dildə fonetik hadisələrin iki tipini göstərir: fonematik əvəzlənmə və fonetik əvəzlənmə. Ünsiyyət prosesi zamanı, fonemlər bir-birini əvəz etdikdə müəyyən mənə dəyişikliyi əmələ gətirirsə, belə əvəzlənmələrə fonematik əvəzlənmələr, heç bir mənə fərqi səbəb olmur, onlar fonetik əvəzlənmələr adlanır.

Fonematik hadisə isə ən çox flektiv dillərə aiddir, bu hadisə aqqlütinativ dillərdə, o cümlədən türk dillərində baş vermir.

Fonetik dəyişmələr iki cür olur: 1) kombinator dəyişmələr; 2) mövqeli-pozişiyalı dəyişmələr. Nitq prosesi zamanı, bir səs digərinə təsir edərək onun tələffüz məxrəcində müəyyən dəyişiklik yaradırsa, buna kombinator dəyişmə deyilir. Kombinator dəyişmədə əvvəl gələn səsin sonuncu faza sonrası gələn səsin başlanğıcına təsir göstərir. Bu zaman növbəti gələn səsin məxrəcində müəyyən keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Bu proses əksinə də baş verə bilər. Fonetik hadisələrə bunlar daxildir: nəfəslənmə, bitişdirici “r” səsi, yumşalma, assimilyasiya, dissimilyasiya, səs artımı, söz sonunda cingiltili samitlərin karlaşması, reduksiya, eliziya.

Azərbaycan dilində isə fonetik hadisələri məhdud sayda müşahidə etmək mümkündür.

Aspirasiyanın (nəfəslənmənin) öyrənilməsi fonoloji tədqiqatların vacib hissəsidir. Aspirasiya hadisəsi dünyanın bütün dillərində eyni deyildir. Aspirasiya bir səsin fərqli allofonları ilə yaranır. Və bu hadisə həmişə heca ilə müəyyən olunur. Hər bir dilin fonemləri öz gərginlik dərəcəsinə görə müxtəlif şəkildə tələffüz olunur. Bu gərginlik dərəcəsinə görə səslərin tələffüzü dildən dilə fərqlənir. Belə ki, səsləri müxtəlif dillərdə tələffüz edərkən biz müxtəlif artikulyasidan istifadə edirik, həmçinin, səslərdə də gərginlik dərəcəsi tələffüz zamanı müxtəlif olur.

Elə dillər vardır ki, aspirasiya hadisəsi fərqləndirici əlamətə malik olur. Məsələn, Tai dilində aspirasiya fərqləndirici əlamətə malikdir. İngilis dilində isə aspirasiya hadisəsi distinktiv deyil, rekoqnitiv funksiya daşıyır. İngilis dilində /t/ fonemi aspirasiyalı tələffüz olunduqda, sözün tələffüz forması daha aydın, rahat qavranılır. Məsələn: *peace talks* [ˈpiːs ˈtɔːks] – *pea stalks* [ˈpiː ˈstɔːks] misallarından bunu aydın götürək. Burada “peace” sözündə [iː] fonemi qısa, ikinci birləşmədə isə uzun tələffüz olunmuşdur. “talks” sözündə isə /t/ samit səsi nəfəsli, yəni aspirasiyalı tələffüz olunur; çünki, [t] vurğulu mövqedə gəlir. Burada qovşaq fonem /s/, /iː/ və /t/ səsləri arasındadır. Biz burada “s” səsinin birinci, yaxud ikinci sözə qoşulmasına diqqət yetirməsək, bu iki söz birləşmələri arasında heç bir fərq olmayacaqdır və bu da səhv tələffüzə və səhv mənə anlamına gətirib çıxaracaqdır. Bu da öz növbəsində dinləyiciyə səhv məlumat ötürmüş olacaq.

Aspirasiya hadisəsi ilə bağlı müxtəlif şərhlər var. Aspirasiya hadisəsi əzələlərin xüsusi gərginliyi olmadan, havanın səs çıxırından keçərkən, səs tellərinə toxunması ilə yaranan hadisədir. L.Con qeyd edir ki, samit səslərin tələffüzü zamanı dodaqların açılmasından sonra, qısa müddət ərzində səssizlik olur. /p/, /t/ və /k/ samit səslərini tələffüz edərkən növbəti səs keçidindən əvvəl gecikmə yaranır. Bu gecikmə zamanı hava ağızdan güclü qabarıq, püskürmə (puffs) şəklində çıxır. Beləliklə, aspirasiya hər zaman hava axınının gecikməsi ilə müşayiət olunur və aspirasiya olunan səs (aspirasiyalı səs) bu gecikmə dövründə havanın axıdılması xaric olması yaradılmış səsdür. Hava axınındakı gecikmə, havanın axıdılması və səsin yaradılması zamanı, artikulyasiyası orqanları daha çox güc sərf etməlidir və havanı xaric edərkən digər adi səslərin artikulyasiyasına nisbətən daha çox enerji sərf etməlidir [3, s.348].

Beynəlxalq Fonetik Əlifbasında (İPA-İnternational Phonetic Alphabet) əsasən bir neçə simvoldan istifadə edilir. Bu simvollar fonemin fonetik xüsusyyətlə-

rini ifadə etmək üçün diakritik işarələr istifadə olunmasıdır. İlk olaraq aspirasiya hadisəsinin fonetik simvolu [p^c] kimi qeyd olunurdu [6, s.120]. Yenidən işlənmiş variantı isə superscript [p^h] kimi qeyd olunur. Bu transkripsiyaya aid olan simvollar bizə düzgün aspirasiya yaratmağa kömək edir.

İngilis dilində kipləşən-partlayışlı samit səslər sözün əvvəlində vurğulu hecadan əvvəl gəldikdə aspirasiya (nəfəslənmə) ilə tələffüz olunur. Məsələn: pill [p^hɪl], till [t^hɪl], kill [k^hɪl]. Aspirasiya olunan səs birinci hecanın başlanğıc vəziyyətində vurğulu mövqedə baş verir. Aspirasiya həmişə iki səsin arasında, yəni ki, /p/, /t/, /k/ samit səslərindən sonra vurğulu heca, sait səs gəldikdə yaranır [7, s.34]. Aspirasiya hadisəsi söz sonunda, vurğusuz hecada gələn [p,t,k] samitlərində qismən zəifləyir, nəfəsli tələffüzünü qismən itirir.

Sözün əvvəlində /s/ samit səmindən sonra gələn kar samit səslərdə /sp/, /st/ və /sk/ nəfəslənmə – aspirasiya hadisəsi baş vermir. Bu onunla əlaqədardır ki, /sp/, /st/ və /sk/ samit səslər sözün əvvəlində gəldikdə, samit səslərin səs keyfiyyəti cingiltili qarşılığı olan /b/, /d/, /g/ kimi səslənir. Məsələn: speak [ˈspi:k]- [ˈsbi:k], explain [ɪkˈspleɪn]- [ɪkˈsbleɪn], stand [ˈstænd]- [ˈsdænd], mistake [mɪsˈteɪk]- [mɪsˈdeɪk], sky [skaɪ]- [sgaɪ], discreet [dɪsˈkri:t]- [dɪsˈgri:t] etc. [2, s.49].

Sözün sonunda kar kipləşən samit səslər /t/, /k/ və bəzən də /p/ samiti udlaq qapanması kimi [ʔ] tələffüz olunur və bu, əsasən London danışıq dilində daha çox özünü göstərir. Məsələn: Mind your feet [ˈmaɪnd jɔː ˈfi:ʔ], have a look [ˈhæv ə ˈlʊʔ], get up [ˈɡet ˌʌʔ] və s. [2, s.170]. Bu qəbildən olan əvəzlənmələr, qarşıda duran səslərin neytrallaşması nəticəsində yaranır. Sürətli nitqdə udlaq qapanması olduqca zəif olur. Məsələn: but what he ought to do [bət ˈwɒʔ hi ɔːʔ tə ˈdu:] [2, s.170].

Aspirasiya hadisəsi həmişə kar samit səslər ilə saitlər arasında olur, lakin bəzən də kar samit səslər cingiltili sonor samit səsləri izləyərkən də aspirasiya baş verir. Belə ki, /p/, /t/, /k/ samitləri yalnız vurğulu saitdən əvvəl gəldikdə deyil, onlardan sonra gələn /j/, /r/, /l/, /w/, sonor səslər işləndikdə aspirasiya hadisəsi də baş verir. Eyni zamanda həmin sonor səslərin tələffüzündə də qismən karlaşma müşahidə edilir. Məsələn: tune [ˈtju:n], praise [ˈpreɪz], plot [ˈplɒt], quick [ˈkwɪk] və s. Sonor səslər sözün ortasında aspirasiyalı səslərdən əvvəl vurğusuz mövqedə gəldikdə həmçinin, qismən karlaşma ilə tələffüz olunur. Məsələn: apricot [ˈeɪprɪkɒt], heckler [ˈheklə], vacuum [ˈvækju:m] and etc. [2, s.151]

Sonuncu olaraq, aspirasiya hadisəsi sözün ortasında da gələ bilər. Məsələn, "potato" sözündə [pəˈteɪʔoʊ] birinci /t/ səsi ilə ikinci /t/ səsinin tələffüzü tamamilə fərqli olaraq səslənir. Birinci /t/ səsi vurğulu hecada gəldiyinə görə aspirasiya hadisəsi ikinci hecada baş verir.

Və aspirasiya hadisəsinin gəlmə mövqeyi dildən-dilə dəyişir, yəni, aspirasiya hadisəsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda gələ bilər. Məsələn, bir çox roman-german dillərində, o cümlədən, Danimarka, ingilis və alman dillərində kipləşən-partlayışlı kar samitlər sözün əvvəlində aspirasiya olunur, bəzən də sözün əvvəlində aspirasiya hadisəsi baş vermir. Və bu da kipləşən-partlayışlı samit səsdən sonra vurğulu saitin gəlib-gəlməməyindən asılıdır.

A.Skaliçkova ingilis dilində aspirasiyanın təbiətini araşdırmış və qeyd etmişdir ki, özünəməxsus aspirasiyalı səslər yalnız bir yerdə yaranır, növbəti gələn

qonşu samit səs və bu nəfəsli səs ilə uzlaşdırılır (bu elementlərdən hansının aspirasiya ilə yaranması üçün şərait yaratmağından asılıdır) [6, s.120].

Azərbaycan dilində də aspirasiya hadisəsi fonetik hadisədir. Azərbaycan dilində də aspirasiya hadisəsi /p/, /t/ və /k/ samit səsləri vasitəsilə yaranır. Aspirasiya hadisəsi Azərbaycan dilində sözün əvvəlində, ortasında və sonunda baş verir. Lakin sözün əvvəlində gələn kipləşən-partlayışlı səslər söz sonundakına nisbətən daha güclü və ya nəfəsli şəkildə tələffüz olunur. Məsələn: p^hir, p^hendir, t^hap, t^hop, kainat^h. Azərbaycan dilində qoşa nəfəsli samit səslər sözün ortasında gəldikdə birinci samit səs nəfəssiz, ikinci samit səs isə cingiltəlmiş səs kimi tələffüz olunur. Məsələn: toppuz-top**u**z, itti**h**am-it**h**am, hopp**u**panmaq-hopp**u**panmaq.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984.
2. Gimson A.C. An introduction to the pronunciation of English. London: LTD, 1974.
3. Laver J.D. Principles of phonetics. England: Cambridge University Press, 2012.
4. Rouch P.J. English Phonetics and Phonology. England: Cambridge University Press, 2000.
5. Zeynalov F.H. Practical English Phonetics. Book I. Bakı: Mütərcim, 2012.
6. Зиндер Л.П. Общая фонетика издание второе. Москва: Высшая школа, 1979.

Summary

On the Phonetic Features of Aspiration in the English and the Azerbaijani Languages

The article deals with the phonetic features of aspiration in the English and the Azerbaijani languages. The attempt is made to study the aspirated sounds in the both compared languages in the article. The use of aspiration in different variants is illustrated by a number of examples.

Резюме

К фонетическим особенностям аспирации в английском и азербайджанском языках

Данная статья исследует фонетические особенности придыхания в английском и азербайджанском языках. В ней сделана попытка изучения аспирируемых звуков в обоих сравниваемых языках. Использование аспирации в различных вариантах показано в ряде примеров.

Zinhar İsmayılova
Azərbaycan Dillər Universiteti

QLOBALLAŞMA ƏSRİNDƏ DİLLƏRARASI ƏLAQƏ VƏ BİLİŖVİZMƏ DAİR

Açar sözlər: *qloballaşma, reseptiv, produktiv, reproduktiv, multilingvizm, bilinqvizm, bilinqv*

Keywords: *globalization, receptive, productive, reproductive, bilingualism, bilingual, multilingualism*

Ключевые слова: *глобализация, рецептивный, продуктивный, репродуктивный, билингвизм, билингв, многоязычие*

XX əsrin sonu insan həyatının, demək olar ki, bütün sahələrində köklü dəyişikliklərin baş verməsi ilə yadda qaldı. Dünyanın ideoloji qütblərə bölünməsinə, iqtisadiyyatın sənaye sektorunun dominantlığına son qoyuldu. Əvəzində isə informasiyalı bir cəmiyyətin əsası qoyuldu. Planetar inteqrasiya proseslərinin uğurlu nəticəsi kimi ümumbəşəri anlayış – qloballaşma anlayışı meydana çıxdı. Tanınmış ABŞ iqtisadçısı İmmanuel Vallersteyn obrazlı şəkildə söylədiyi kimi, “tanış aləmin sonu” yetişdi [5, s.368]. XXI əsrə daxil olmaqla isə bəşəriyyət tək-cə dünyanın siyasi, iqtisadi və sosial strukturunun deyil, həm də, insan övladının mövcud olduğu sosial həyat mühitinin dəyişməsi ilə müşayiət olunan yeni dünyəvi keyfiyyətlər əldə etdi və bu proses hal-hazırda da davam etməkdədir.

Faktlar onu göstərir ki, iqtisadi qloballaşma prosesi mədəni və yaxud siyasi qloballaşmadan daha sürətlə gedir. Real görünən odur ki, qloballaşma dünyanı vahid bir iqtisadi məkan kimi nəzərdə tutur, amma onun mahiyyəti yalnız iqtisadi bütövləşmə ilə məhdudlaşmır. Qloballaşma həm də hərbi-siyasi, sosial-mədəni, elmi-texniki bütövləşməni şərtləndirən tarixi bir faktora çevrilmişdir. Ona görə də belə hesab etmək olar ki, qloballaşmanın növbəti mərhələsində siyasi qloballaşma ön plana çıxacaqdır. Həm iqtisadi, həm də siyasi qloballaşma isə mənəvi-mədəni dəyərlərin də ciddi təsirə məruz qalmasına səbəb olacaqdır. Bu da öz növbəsində dil siyasəti və siyasi baxımdan dillərarası əlaqələr məsələsini aktual edir.

Məlumdur ki, dil siyasəti dil əlaqələri sistemindən asılıdır. Azərbaycan dilinin ingilis dili ilə əlaqələri müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Onu da qeyd edək ki, german-türk dil əlaqələri daha genişdir və Azərbaycan-ingilis dili əlaqələrini də özündə birləşdirir. Bu əlaqələrin tarixi barədə müxtəlif fikirlər vardır. Məsələn, S.Məmmədovanın fikrinə görə, german-türk əlaqələrinin ən qədim çağları «Qədim Skandinaviya coğrafiya əsərləri»ndə öz əksini tapmışdır [4, s.278]. XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərinə aid olan həmin mənbədə şimal ölkələrinə gəlmiş türklər haqqında məlumat verilir. Müəllif belə hesab edir ki, türkdilli hunlarla german tayfalarının eramızın əvvəllərində baş vermiş əlaqələri olmuşdur. Xalqların böyük köçü nəticəsində hunların bir hissəsi Asiyadan şərqi Avropaya köçmüşdür. Avropa hunlarının tərkibində qədim bulqarları, savilər, saramatlar və başqaları vardı [4, s.276].

...Eramızın əvvəlki əsrlərində troyalılarla üzləşən germanlar eramızın IV əsrində başqa bir türk xalqı ilə üz-üzə gəlir. Həmin hadisələr on illiyi əhatə etmiş və həmin dövrdə hunların və hun ittifaqına daxil olan başqa türk tafiylarının dillərindən german dillərinə xeyli söz keçə bilib. Araşdırmalar göstərir ki, german dillərində xüsusilə Skandinaviya xalqlarının dillərində xeyli aşkar edilmiş türkiizmlər və eyni zamanda türk dillərindəki sözlərlə eyni kökdən ibarət olduğu güman edilən sözlər vardır [4, s.287]. German dillərində, xüsusilə də Skandinaviyada məskunlaşmış isveç, norveç və digər xalqların dillərindəki türkiizmlər onu göstərir ki, german - türk əlaqələrinin tarixi çox qədim çağlara gedib çıxır və bu əlaqələrin tarixi hələ araşdırılmamışdır.

Ümumiyyətlə, dil əlaqələrinin müxtəlif formaları vardır. Dil əlaqələri, çoxdillilik və qloballaşma anlayışları arasında bir-biri ilə kəsişən, həmçinin üst-üstə düşən tərəflər vardır. Qabaqcadan qeyd edək ki, çoxdillilik qloballaşmanın nəticəsi deyildir. Bununla belə, qeyd olunan məsələni tam öyrənmək çoxdillilik probleminin müxtəlif aspektlərinə nəzər salmağı tələb edir. Bilinçvizm çoxdilliliyin formalarından biridir. Göründüyü kimi, termin bi “ikili” (latın) və lingua “dil” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Deməli, bilinçvizm ikidillilik, yəni insanın iki dilə yiyələnməsi deməkdir. Bilinçvizm dil üçün yeni proses deyil, geniş yayılmış bir hadisədir. İkidillilik hadisəsi həm qədimdə, həm də müasir dövrdə geniş yayılmışdır.

Hazırda dünyanın, demək olar ki, əksər yerlərində bilinçvizm vardır. Məsələn, Ukraynada insanların əksəriyyəti həm ukrayna, həm də rus dilini mənimsəmişdir. Azərbaycanda milli dillə yanaşı, rus dilini bilənlər çoxluq təşkil edir. İsveçrədə isə dörd rəsmi dil vardır: alman, fransız, italyan və retoroman dilləri. Bir ölkədə iki dildən çox dilin funksionallaşması polilinçvizm və ya çoxdillilik adlanır. “Bununla belə biz hələ də ikidillilik haqqında ümumi təlimə malik deyilik ki, onun bütün dünyada yayılmasını və sonsuz müxtəlif formalarını əhatə etsin” [12, s.13].

U.Vaynrayx, S.Ervin və Ç.Osqud bilinçvizmi başqa aspektdən yanaşaraq onu “iki dilin bir sistemdə birləşməsi kimi özünü göstərən qarışıq bilinçvizm və iki dil sisteminin ayrı-ayrılıqda mövcud olan koordinativ bilinçvizm” kimi fərqləndirilmişdir [8, s.33].

Alimlərin qənaətinə görə, bilinçv iki dildən birində daha çox danışarsa, bu onun ana dili hesab olunmalıdır. R.Heydərrov qeyd edir ki, əgər şəxs imiqrantdırsa və ya azsaylılara mənsubdırsa, o məktəbdə və ya digər sosial-siyasi yerlərdə doğma ana dili ancaq məişət səviyyəsində öyrənərək bu dildə aydın danışa bilməyəcək. Beləliklə, onun üçün birinci dil onun üçün doğma olmayan dil olacaq [3, s.177].

Y.D.Deşeriyev qeyd edir ki, ikidillilik və ya bilinçvizm sadəcə iki dilə yiyələnmə və ya bu dildə danışmaqdır [11, s.23]. Eyni fikrə V.A.Avrörin də də rast gəlinir: “İkidillilik iki dilə azad yiyələnməkdir. Başqa sözlə desək, ikidillilik ikinci dildəki biliklərin birinci dildəki biliklərə yaxınlaşmaqla başlayır” [7, s.107].

İkidillilik haqqında digər nöqtəyi-nəzəri T.Vaynrayx və E.M.Veşaşqinin əsərlərində görmək olar. Onlar belə hesab edirlər ki, iki dildən növbəli istifadəni ikidillilik adlandırmaq olar [8, s.31]. Burada dili mənimsəmə səviyyəsi göstərilməlidir, sadəcə olaraq, dildən növbəli istifadə təcrübəsi artıq bu dillərin ünsiyyət

üçün istifadəsini nəzərdə tutur. İki və ya daha artıq dil sisteminin daşıyıcısını bilinqv adlandırmaq olar.

E.M.Vereşaqın bilinqvizmi üç qrupa bölür: 1) reseptiv bilinqvizm, yəni bu zaman bilinqv ikinci dil sistemində olan nitqi başa düşür. Bilinqvizmin bu növü ölü dillərin öyrənilməsi zamanı mümkündür; 2) reproduktiv bilinqvizm, yəni bilinqv oxuduğunu və eşitdiyini danışa bilir; 3) produktiv bilinqvizm, yəni bilinqv ikinci dil sistemində olan nitqi anlayır, danışır və törədir. Elmdə bilinqvizmi məhdudlaşdıran digər meyarlar vardır. Hər bir bilinqal bir tərəfdən, cəmiyyətdə müxtəlifdillilik və onun intensivliyin strukturlaşması səciyyəsi arasında, digər tərəfdən isə, müxtəlifdillilik hadisənin sistemliyini yaradan subyektlərin sosiodemografik parametrləri arasında korrelyasiyanın spesifik sistemi mövcuddur [9, s.164].

T.E.Vladimirova “müxtəlifdillilik” termininə üstünlük verərək qeyd edir ki, söyləmin və ya söyləmin bir hissəsi bu iki dil sistemində qurulmasıdır. Spontan müxtəlifdillilikdə danışanın dili bilmədiyi halda ikinci dildə danışması illuziya yaratmasıdır. Bu, şəxsiyyətin psixoloji cəhətdən özünü tənzimləməsi üsuludur [10, s.51].

Qloballaşmanı doğuran səbəblər kimi dünya iqtisadiyyatında, siyasətində, mədəniyyətində gedən inteqrasiya, birlik meyilləri (Avropa İttifaqı, Avropa Birliyi, Ümumi bazar, MDB, GUAM və s.), informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, internet şəbəkəsinin getdikcə daha çevik və əhatəli olması, dəyişən dünyada ingilis dilinin rolunun və nüfuzunun artması göstərilə bilər.

Qloballaşma əks prosesi doğurur – fərdiləşmə, xüsusişmə, regionlaşma, mərkəzdənqaçma və s. Ana dili müqavimət göstərir, yox olmaq istəmir, xalq öz adət-ənənələrini, milli mentalitetini, varlığını qoruyub saxlamaq üçün mübarizə aparır. Bu mənada hazırkı bazar iqtisadiyyatı dövründə bu və ya digər dövlətin rəqabətə davamlılığı həyati əhəmiyyətə malikdir. “Dövlətin rəqabətə davamlılığı yalnız insan resursları vasitəsilə təmin oluna bilər”. Bu sözlər məşhur rus psixoloqu A.İ.Yuryevə məxsusdur. Onun fikrincə, “dövlətin rəqabətə davamlılığı həm də maddi resurslarla müəyyən olunur. Lakin, ölkənin rəqabətə davamlılığının artması üçün insan resursları xammal, texnoloji və digər resurslara nisbətən daha vacibdir. Onun fikrincə, ölkənin bütün maddi resursları rəqabətə davamlı insanlar tərəfindən istifadə olunmayınca ölü olaraq qalır. Dövlətin bütün uğurlarının və uğursuzluqlarının arxasında onun rəqabətə davamlı vətəndaşlar yetişdirmək bacarığı dayanır”. Bu mövqedən çıxış etdikdə qətiyyətlə söyləmək olar ki, uşaq bağçası, orta məktəbdən tutmuş ali məktəb və ali məktəbdən sonrakı təhsildə təhsilin bütün sahələrində müəllimin rolu və əhəmiyyətinə kardinal şəkildə yenidən baxılmasına dərin ehtiyac duyulur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizin ümumbəşəri dəyərlərlə qovuşdurulmasına bütövlükdə global bir məsələ kimi yanaşırdı. Azərbaycan xalqının əsrlər boyu əldə etdiyi milli-mənəvi dəyərlər milli mədəniyyətdən, milli əxlaqdan, milli adət-ənənələrdən, mərdlikdən, vətənpərvərlikdən və digər insani keyfiyyətlərdən ibarətdir. Milli-mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri ideyalara inteqrasiyasına yüksək qiymət verən Heydər Əliyev bu barədə deyirdi: "Bu gün hər bir azərbaycanlının həm milli-mənəvi, həm də ümumbəşəri dəyərləri, mənəvi-əxlaqi mentaliteti onun ən böyük sərvətidir".

Heydər Əliyev çıxışlarında xüsusi vurğulayırdı ki, qarşısızalmaz qloballaşma prosesinin nəticəsi kimi meydana çıxan sivilizasiyalararası toqquşma və ziddiyyətlər hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması məsələsini çağdaş zamanın ən aktual məsələlərindən birinə çevirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Respublikamızın prezidenti İlham Əliyevin siyasəti də məhz bu istiqamətə yönəlmişdir. İlham Əliyevin fəaliyyətində milli mədəniyyətimizin və milli mənəviyyətimizin qorunması, eləcə də milli mədəniyyətimizdə tarixiliklə müasirliyin qovuşdurulması prioritet məsələ kimi dəfələrlə vurğulanmışdır. Bu gün Azərbaycan Respublikası özünün iqtisadi inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Beynəlxalq inteqrasiya şəraitində iqtisadi inkişafa nail olmaq regionda respublikamızın mövqeyini gücləndirir və onun ictimai-siyasi problemlərinin həllində də mühüm rol oynayır.

Qloballaşma təhsil sistemi qarşısında mümkün təhsil modellərindən, qlobal informasiya məlumatlar bazasından, məsafəli təhsil və s.-dən istifadə kimi yeni imkanlar açır. Qloballaşmanın çağırışlarına cavab verən sistemlər müvəffəqiyyət qazanarkən, köhnə sistemlərə bağlı təhsil sistemi cəmiyyətin inkişafını ləngidir.

Hazırkı təhsil sistemi, gördüyümüz kimi, zəmanənin yüksək tələblərinə cavab vermir və buna görə də o, informasiya inqilabının son nailiyyətləri nəzərə alınmaqla, fasiləsiz təhsil və kadrların ixtisaslarının artırılması sistemi ilə əvəz edilməlidir. Göstərilən sahədə dəyişikliklər iqtisadiyyatın elm tutumluluğunun yüksəldilməsi ilə uyğun olmalıdır. Çünki bunsuz qloballaşan dünya sisteminə tam inteqrasiya etmək qeyri-mümkündür.

Böyüməkdə olan nəslin həyat və təcrübəsi iqtisadi reallıqlar, sosial proseslər, texnologiya sahələrindəki innovasiyalar və kütləvi informasiya vasitələri, eləcə də böyük sürətlə milli sərhədləri keçən digər mədəniyyət axınları ilə sıx əlaqəlidir. Bu səbəbdən də, dövlətin gənclər siyasəti mühafizəkar təhsil sistemlərinin təklif etdiklərindən fərqlənən yeni vərdişlərin inkişafına yönəldilməlidir. Uşaq və gənclərdə ictimai-mədəni irslə mənəvi əlaqələri saxlamaq, onların keyfiyyətli təhsil alması və yeni minillikdə həlledici rol oynaması üçün yeni, daha mütərəqqi üsullar tapmaq vacibdir.

Təhsil sahəsində yeni təbəbatların meydana çıxması məktəb və ali məktəb təhsil sisteminin məqsəd və vəzifələrini kəskin şəkildə dəyişdirmişdir. Tarixi perspektivdə məktəbin və ali məktəbin rolu prinsipial şəkildə dəyişməkdədir. Gənc nəsildə yazı, oxu kimi keyfiyyətlərin aşılmasını qarşıya məqsəd qoyan ənənəvi təhsil sistemindən fərqli olaraq, müasir məktəb bilik və bacarıqlardan yaradıcı şəkildə istifadə etmək iqtidarında olan gənclərin yetişdirilməsini qarşıya məqsəd kimi qoymalıdır.

Yeni məktəblər, hər şeydən öncə, tələbələrdə ciddi rəqabətə söykənən yeni qlobal cəmiyyətdə özünə əminlik, texniki və texnoloji dəyişikliklərlə ayaqlaşma bilmə, öz bilik və bacarıqlarını daim inkişaf etdirmə, istənilən yaş dövründə və istənilən situasiyada öz biliyini artırma kimi keyfiyyətləri aşılmalıdır.

Məlum olduğu kimi, bütün bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, öz ölkəsinin gələcəyini quracaq layiqli mütəxəssisləri yetişdirmək iqtidarında olan müəllimin rolunun artırılması həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi-texniki inkişaf, qloballaşma insanların qarşısında inanılmaz dərəcədə güclü texniki və informasiya vasitələri açır və onlardan dinc məqsədlərlə istifadə yalnız etik cəhətdən əxlaqlı, millətini və insanları sevən mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilə bilər. Təhsilə, qlobal inkişafı ayaqlaşma biləcək ən yeni müəllim nəslinin hazırlanmasına yönələcək investisiyaların qoyulması qloballaşan yeni dünyanın sosial təhlükəsizliyinin ən zəruri elementinə çevrilməkdədir.

Müasir məktəb dünyanın məktəbinin məqsəd və vəzifələri ilə məhdudlaşma-maq üçün addım-addım irəli getməli, çatışmayan, zəif cəhətləri aradan qaldırmalı və özünün əsas məqsədini – hər bir şagirdin və ya tələbənin bilik, bacarıq və vərdişlərini müasir qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun inkişaf etdirmək işini həyata keçirməyə başlamalıdır.

Ədəbiyyat

1. Aslan N. Bilinqvizmin növləri // Filologiya məsələləri – №7, AMEA Əlyazmalar İn-tu, 2013 s.159-164.
2. Dilçilik ensiklopediyası. I, II cild (dərs vəsaiti) prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2008.
3. Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: 2013.
4. Məmmədova S. German-türk dil əlaqələri tarixindən // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, №1, 2014, c. 283-287.
5. Rəcəbli Ə. Nəzəri Dilçilik. Bakı: Nurlan, 2013.
6. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: 2005
7. Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка. М.: Наука, 2000
8. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Языковые контакты. М., 1972. С. 25-60. (Новое в лингвистике; Вып. 6)
9. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – М.: изд-во МГУ, 1973.
- 10.Владимирова, Т.Е. Русский язык и межкультурная коммуникация в глобализирующемся мире / Т. Е. Владимирова // Вестник ЦМО МГУ. – 2010. – № 3. – Культурология. – С. 48-54.
- 11.Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. М., 1977, 382 с.
- 12.Журавлев В.К. Внешние внутренние факторы языковой эволюции. М.: Наука, 1982
- 13.Шерба Л.В.К вопросу о двуязычии// Шерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: 1974. – С. 313-318

Summary

Interlingual relations and bilingualism in an age of globalization

The article considers the modern level of studying bilingualism. And also explains the terminology of bilingualism, discusses the different forms and functions of bilingualism, which is the basis of communication in the global world. Bilingualism is becoming one of the most popular and widely researched phenomena of our time. A person who speaks two languages is called a bilingual, and sometimes even a bilingualist. Bilingualism - the functioning of two languages to serve the needs of the ethnic collective and its individual members; differs from the simple knowledge of another language on a par with the native language and suggests the possibility of using different languages in different life situations. The article gives an overview of recent foreign studies on the impact of bilingualism. It is emphasized that the concept of "bilingualism" has 3 groups -

the receptive, productive, reproductive. The characteristics of natural and artificial bilingualism are also described.

Резюме

К вопросу о межъязыковом отношении и двуязычии в век глобализации

В статье рассматривается современное состояние изучения двуязычия. Также раскрывается понятие двуязычия, обсуждаются разные формы и функции билингвизма, который является основой коммуникации в глобальном мире. Билингвизм (двуязычие) становится одним из наиболее популярных и широко исследуемых феноменов современности. Человек, владеющий двумя языками, называется билингвом, а иногда даже билингвистом. Билингвизм – функционирование двух языков для обслуживания нужд этнического коллектива и его отдельных членов; отличается от простого знания еще одного языка наравне с родным и предполагает возможность пользоваться разными языками в различных жизненных ситуациях. В статье также исследуется естественный и искусственный билингвизм, дается обзор последних зарубежных исследований, посвященных влиянию билингвизма на развитие человека. При этом подчеркивается, что имеется 3 уровня развития билингвизма – рецептивный, продуктивный, репродуктивный.

Aysel Məmmədbəyli
Azərbaycan Dillər Universiteti

MƏTNİN MƏNTİQİ STRUKTURU

Açar sözlər: *mətn, məntiq, ümumi, xüsusi, qanun, eyniyyət, ziddiyyət, istisna, əsaslandırma*

Keywords: *text, logic, general, specific, law, identity, contradiction, exception, justification*

Ключевые слова: *текст, логика, общий, специфический, закон, идентичность, противоречие, исключение, обоснование*

Mətn dillə nitqin qovuşağında yerləşən informasiya vasitəsidir. Bizi əhatə edən xarici aləm haqqındakı biliklərimizi, fikirlərimizi mətn vasitəsi ilə bir-birimizə çatdırırıq. Məhz ona görə də nəzəri dilçilikdə mətnlə məşğul olan mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, bizi əhatə edən aləm mətnlərdən ibarətdir. Cümlə kimi mətn də bütöv, bitkindir, ancaq cümlədən fərqli olaraq, mətn həm dil, həm də nitq vahidi olmaqla izomorf vahiddir. Keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq mətn bərdəki fikirlər mahiyyəti etibarlı ilə bu nöqtədə birləşirlər. Mətn həm də fəlsəfə, psixologiya, ədəbiyyatşünaslıq və sosiologiya kimi elmlərin maraq dairəsindədir. Çünki o, informasiya daşıyıcısı kimi insanın əqli fəaliyyətinin bir çox tərəflərini özündə birləşdirir. Ona görə də mətnə linqvistik, psixoloji, fəlsəfi, sosioloji və məntiqi yanaşma vardır. Yuxarıda sadalanan hər bir elm sahəsi mətnə öz metodları və konsepsiyaları ilə yanaşır. O cümlədən məntiq də mətni öz kriteriyaları nöqtəyi-nəzərindən şərh edir.

Məntiqi strukturu mətnin skeleti adlandırmaq olar, informasiya hansısa sintaktik struktura salınarkən o skeletə əsaslanır, ona otuzdurulur. Biz mətni qurarkən məntiqi blokları düzgün müəyyənləşdiririk; onları bir-birindən fərqləndiririk. Bu, mətnin məntiqi qurulmasına verilən tələblərdən biridir [1].

Məsələn, mətn cümlələrin məqsədyönlü düzülüşü əsasında formalaşır. Bu vaxt cümlələrin məntiqi ardıcılığı mətnin informasiya bütövlüyünün əsası kimi ortaya çıxır. Məlumdur ki, cümlələr mətnədən kənarında hansısa bir hökmü bildirsə də, mətndəki qədər konkretliyə və müəyyənliyə malik olmur; o, yalnız mətnə konkretlik qazanır. Onların veriləcək informasiya kontekstində ardıcıl düzümü informasiya hüdudunda birinin digərini doğurması kimi, davamı kimi mövcud olur. Yəni cümlələr mətnə bir semantika, məntiq əsasında birləşir və davam olunur. Misala müraciət edək:

There was no cast net and the boy remembered when they had sold it. But they went through this fiction every day. There was no pot of yellow rice and fish and the boy knew this too [3, s.25].

Mətnə qocanın çoxdan balıq torunu satmasını oğlan yadına salır, onun ardınca onların qoca ilə birlikdə özlərini torları olan kimi göstərməsi, sonra isə nə sarı düyü və balıq olan mis qabın yoxluğu verilir. Göründüyü kimi, burada fikir birinin ardınca elə düzülüb ki, onlardan hansısa birinin yerini dəyişmək və ya

çıxartmaq qeyri-mümkündür. Hər cümlə öz ardınca digərinin səbəbidir və ya onun üçün fikri bazadır. Cümlələr arasındakı bu məntiqi bağlılıq onların bütövlüyünü təmin edir; beləliklə, informasiyanın məzmun tamlığı təmin olunur.

Başqa bir misal:

The boy went out. They had eaten with no light on the table and the old man took off his trousers and went to bed in the dark. He rolled his trousers up to make a pillow, putting the newspaper inside them. He rolled himself in the blanket and slept on the other old newspapers that covered the springs of the bed [3, s.8].

Bu misalda da hadisələrin ardıcıl gəlməsi, cümlələrin birinin digəri üçün fikri mənbə olması informasiyanın formalaşmasında məntiqi əsasdır (oğlanın getməsi, işığın söndürülməsi, onun qaranlıqda soyunması, balışı götürməsi, adevəyə bürünüb çarpayının üstünə uzanması və s.). Belə bir məntiqi ardıcılıqdan məhrum olan nitq parçası mətn ola bilməz, çünki mətn fikri və struktur bütövlüyünə bu yolla malik olur. Əgər mətni bütövlük olmasa, mətnin təyinatını müəyyənləşdirən informativ bütövlük də ola bilməz. Yəni mətndəki bütövlük və bitkinlik mətnin özüdür. Mətni təşkil edən cümlələrdə də məntiqi bütövlük var, yoxsa cümlənin struktur-semantik bütövlüyü formalaşmaz. Məsələn:

Everything about him was old except his eyes and they were the same color as the sea and were cheerful and undefeated [3, s.5].

Cümlədə iştirak edən sözlərin düzümü cümlədə veriləcək hökmün məzmununa müvafiq olaraq məntiqi ardıcılıqla düzülmüşdür. Bu struktur Heminqueyin verəcəyi fikrin maddi formasıdır; cümlənin verəcəyi hökmün məntiqi o strukturu müəyyənləşdirmişdir. Deməli, həmin cümlədə veriləcək hökmün məntiqi bütövlüyü cümlə fikrinin verilməsinin əsas prinsipidir. Həmin cümlədə verilən sözlərin bəziləri ilə ola bilsin ki, başqa bir cümlə qurmaq olsun, lakin Heminqueyin bu cümlədə verəcəyi fikir ingilis dilinin leksik bazasında olan həmin sözlərin yuxarıdakı düzülüşü ilə formalaşmışdır (Gözlərindən başqa hər şey onda köhnəlmişdi, lakin onun gözləri dəniz rəngində idi; məğlubedilməz və şən insan gözləri idi).

Mətn daxilində cümlələrin xüsusi əlaqələnmə mexanizmi vardır, sonrakı cümlə əvvəlki ilə məntiqi bağlılığa malikdir. Mətn də cümlə kimidir, onların tərkib hissələrinin məntiqi bağlantısı da oxşardır. Ona görə də bəzən belə bir fikirlə də tez-tez rastlaşılır ki, mətn genişləndirilmiş cümlədir. Cümlənin məntiqi strukturunda belə bir prinsip var: *Hansısa əlamət bu subyektə aiddir*. Bu prinsip əslində cümlədə verilən hökmün, mətndə verilən informasiyanın əsasında dayanır. Məsələn, *And the best fisherman is you* [3, s.28]. *Siz dünyanın ən yaxşı balıqçısısınız*.

Verilmiş cümlədə subyekt "Siz"-dir(S). Onun əlaməti isə predikatda verilir, "P" predikat subyektə aid əlaməti (balıqçısısınız) ifadə edir. Cümlənin belə məntiqi quruluşu cümlədə veriləcək hökmün məntiqi strukturunu təşkil edir. Oxşar əlamət mikromətnə veriləcək informasiyanın təşkilində də özünü göstərir.

Sometimes someone would speak in a boat. But most of the boats were silent except for the dip of the oars. They spread apart after they were out of the mouth of the harbour and each one headed for the part of the ocean where he hoped to find fish [3, s.32].

Verilən mikromətnə informasiyanın subyekt (S) balıqçılardır, predikat isə "oraya" (balıq tutulacaq yerə) istiqamətlənmədir (P). Informasiyanın məzmunu da

bu cür formalaşıb. Mikromətnin qalan üzvləri isə həmin informasiyanın məzmun baxımından müxtəlif cür cilalanmasına xidmət edir. Deməli, cümlələrdə olduğu kimi, mikromətnlərdə də informasiya verimi zamanı “S-P” prinsipi mətnin təşkil olunma mexanizmini tənzimləyir. Bədii mətnlərində əqli nəticə müəllif məntiqi kimi informasiyanın verilməsində xüsusi olaraq nəzərə çarpır:

Then the sun was brighter and the glare came on the water and then, as it rose clear, the flat sea sent it hack at his eyes so that it hurt sharply and he rowed without looking into it. He looked down into the water and watched the lines that went straight down into the dark of the water. He kept them straighter than anyone did, so that at each level in the darkness of the stream there would be a bait waiting exactly where he wished it to be for any fish that swam there. Others let them drift with the current and sometimes they were at sixty fathoms when the fishermen thought they were at a hundred.

But, he thought, I keep them with precision. Only I have no luck any more. But who knows? Maybe today. Every day is a new day. It is better to be lucky. But I would rather be exact. Then when luck comes you are ready [3, s.35].

Verilmiş mətn üzrə əqli nəticəni belə təsvir etmək olar:

1. Günəş dənizdən boylandı və qoca digər qayıqçıları gördü;

2. Günəş üfəyə tam qalxdı və onun şüaları balıqçının düz gözlərinə vurduğundan onu bərk incidirdi, ona görə də balıqçı dənizin səthinə baxmaq istəmirdi.

Deməli, Balıqçı dənizdə başqa səmtə baxmalıdır.

Verilən əqli nəticə məntiqi baxımdan tam doğrudur. O səbəbdən də balıqçı dənizin dərinliyinə saldığı taxtabəndə baxırdı. Oxucu istər-istəməz yuxarıda verilən hökmləri müəyyənləşdirəndən sonra belə qərara gəlir ki, balıqçı başqa səmtə baxmalıdır. O da dənizin dibinə salınan taxtabənddir, balıqlar da (onun ovu) o səmtə yığışır Heminqvey səbəb-nəticə əlaqəsi əsasında bu mikromətnə yüksək məntiqə malik olduğunu nümayiş etdirir.

Başqa bir misal:

He also drank a cup of shark liver oil each day from the big drum in the shack where many of the fishermen kept their gear. It was there for all fishermen who wanted it. Most fishermen hated the taste. But it was no worse than getting up at the hours that they rose and it was very good against all colds and gripes and it was good for the eyes [3, s.37].

Əqli nəticə:

1. Qoca hər gün saraydakı çəlləkdən bir fincan köpəkbalığı ciyərinin yağından içirdi;

2. Bundan istəyən hər bir balıqçı istifadə edirdi;

3. Balıq yağı balıqçıları soyuqlamadan qoruyurdu.

Deməli, Qoca balıqçı özünü soyuqlamadan qoruyurdu. Əqli nəticəyə görə, verilmiş iki və ya üç hökm əsasında yeni əqli nəticə hasil olunur [7, s.38]; [2, s.195-198];[6, s.11-23] .

Mikromətnlərin məntiqi strukturundan danışarkən onun iki tipini göstərirlər; ümumidən xüsusiyyə və xüsusidən ümumiyyə. Bunu K.Abdullayev belə təqdim edir: "Ən ümumi şəkildə müəyyən tekstema tiplərini üzə çıxarmaq mümkün olur. Azərbaycan türk dilində, məsələn, iki semantik-məntiqi tekstema tipindən danış-

maq olar. Birinci semantik-məntiqi tipdə tekstemanın məzmunu “ümumidən xüsusiyyə” prinsipi ilə qurulur, başqa sözlə desək, başlangıç hissənin ümumi səciyyəsi – ümumi mahiyyətə malik olması tədricən bu tipdə konkretləşməyə məruz qalır” [1, s.203]. Qeyd olunan xüsusiyyət ingilis bədii mətnlərinin məntiqi quruluşuna da aiddir, yəni mətnin ümumi məntiqi strukturu vardır.

Müəkkəb sintaktik bütövlərin məntiqi təşkilində ümumidən xüsusiyyə və xüsusidən ümumiyyə prinsipi əsas prinsipdir. Ümumidən xüsusiyyə prinsipinə görə, veriləcək informasiyanın ümumi məzmunu verilir, sonrakı cümlələrdə həmin informasiyanın təfərrüatı verilir. “Müasir Azərbaycan dilinə aid faktlar göstərir ki, tekstemanın ümumiləşdirici cümləsi təkcə subyekt və obyektə tamamlanmış o, həm də obyekt və subyektlərin bağlı əlamətləri də bağlı olur. Bu tipli mətnlərdə obyekt və ya subyekt ümumiləşdirici cümlələrdə iştirak etsələr də, onlarla bağlı əlamət onları üstələyir və mətndə tədricən ümumidən xüsusiyyə doğru inkişafda açılmağa məruz qalır” [1, s.206].

Məsələn:

“They sat on the Terrace and many of the fishermen made fun of the old man and he was not angry. Others, of the older fishermen, looked at him and were sad. But they did not show it and they spoke politely about the current and the depths they had drifted their lines at and the steady good weather and of what they had seen. The successful fishermen of that day were already in and had butchered their marlin out and carried them laid full length across two planks, with two men staggering at the end of each plank, to the fish house where they waited for the ice truck to carry them to the market in Havana” [3, s.22].

Verilən misalda balıqçıların Terrasda yerləşməsi və onların Qoca balıqçıya gülməsi və bundan onun inciməməsi mikromətdə veriləcək informasiyanın ümumi şəkildə məzmununu təşkil edir. Ondan sonrakı cümlələrdə onların Qoca balıqçıya baxması nə qədər əzab olduğu, eləcə də qırmağı nə qədər dərinliyə atmaları, havanı necə gözləmələri, kiminsə bu gün bəxtinin gətirməsi və s. söhbətlər öz əksini tapır. Deməli, birinci cümlənin açımı sonrakı cümlələrdə baş verir. Başqa bir misal:

“He no longer dreamed of storms, nor of women, nor of great occurrences, nor of great fish, nor fights, nor contests of strength, nor of his wife. He only dreamed of places now and of the lions on the beach. They played like young cats in the dusk and he loved them as he loved the boy. He never dreamed about the boy. He simply woke, looked out the open door at the moon and unrolled his trousers and put them on. He urinated outside the shack and then went up the road to wake the boy. He was shivering with the morning cold. But he knew he would shiver himself warm and that soon he would be rowing” [3, s.19].

Bu mürəkkəb sintaktik bütövde birinci cümlə ümumiləşdirici cümlədir (İndi onun yuxusuna nə fırtınalar, nə qadınlar, nə böyük hadisələr, nə böyük balıqlar, nə davalar nə yarışmalar nə də həyat yoldaşı yuxusuna gəlirdi). Həmin ümumiləşdirici cümlənin açımı sonrakı cümlələrdədir (Onun yuxusuna uzaq ölkələr, körpə oğlan kimi sevdiyi, sahilə çıxan pişik kimi şir balaları girirdi. Ancaq oğlan onun yuxusuna girmirdi. Qoca ayılıb qapıdan aya nəzər saldı, şalvarını çevirib əyninə

geydi. Küməsindən çıxıb oğlanı oyatmaq üçün yuxarıya yola düzəldi. Səhərin sərin havası onu məftun etdi və s).

Digər məntiqi struktur xüsusidən ümumiyyə doğru prinsipi üzrə qurulur. Bu tipli misallarda informasiyanı təşkil edən cümlələrə sondakı ümumiləşdirici cümlə ilə son verilir.” Konkret məzmunundan abstrakt məzmununa doğru inkişaf “xüsusidən ümumiyyə” prinsipinə əsaslanır, başqa sözlə başlanğıc hissədəki konkretlik tekstemanın sonunda semantik konkretlik tekstemanı sonunda semantik ümumiyyə məruz qalır”[1, s.209].

Misala müraciət edək:

“He did not remember when he had first started to talk aloud when he was by himself. He had sung when he was by himself in the old days and he had sung at night sometimes when he was alone steering on his watch in the smacks or in the turtle boats. He had probably started to talk aloud, when alone, when the boy had left. But he did not remember. When he and the boy fished together they usually spoke only when it was necessary. They talked at night or when they were storm-bound by bad weather. It was considered a virtue not to talk unnecessarily at sea and the old man had always considered it so and respected it. *But now he said his thoughts aloud many times since there was no one that they could annoy*” [3, s.38]

Bu misalda Qocanın ilk dəfə nə vaxt öz-özünə necə səsli danışması, onu nə vaxtdan başladığını xatırlamaması, təklidə oxuması, tısağa ovlayarkən və ya böyük göyərtəli gəmilərdə gecə növbəsində olarkən oxuması, onun oğlan gedəndən sonra tək qaldığından oxuması və artıq bunları xatırlamaması və s məlumatlar verilir. Sondakı cümlədə isə o, artıq öz fikirlərini səsli şəkildə deyirdi ki, heç təkliyi ilə heç kəsi incitməməsi verilir. Bu cümlə ümumiləşdirici cümlədir; informasiyanın məntiqi də onun üzərində cəmləşmişdir.

Makromətn səviyyəsində də bu prinsip gözlənilir. Hətta böyük həcmli mikromətnlərdə başlanğıc cümlə ümumidən xüsusiyyə prinsipini nümayiş etdirə bilər. Yaxud bütöv mətn xüsusidən ümumiyyə prinsipi əsasında qurula bilər. Müxtəlif sistemli dillərdə də bu prinsipin olması onun universal qayda olduğunu sübut edir. Məsələn L.Tolstoyun “Anna Karenina” romanının məşhur başlanğıc cümləsi. Və ya S.Vurğunun “Bakı “poemasında (Bakının dərdi var, Bakı xəstədir, Könül intizarda, göz yol üstədir.) olduğu kimi. Heminqueyin "Qoca və dəniz" əsərindəki ilkin cümlə və ya mikromətn də ümumidən xüsusiyyə prinsipini nümayiş etdirir:

“*He was an old man who fished alone in a skiff in the Gulf Stream and he had gone eighty-four days now without taking a fish. In the first forty days a boy had been with him. But after forty days without a fish the boy's parents had told him that the old man was now definitely and finally salao, which is the worst form of unlucky, and the boy had gone at their orders in another boat which caught three good fish the first week. It made the boy sad to see the old man come in each day with his skiff empty and he always went down to help him carry either the coiled lines or the gaff and harpoon and the sail that was furled around the mast. The sail was patched with Hour sacks and, furled, it looked like the flag of permanent defeat*”[3, s.5].

Birinci mikromətdə bəxti gətirməyən qoca balıqçının vəziyyəti təsvir olunur və bu semantika bütün mikromətn boyu davam edir. Əsər də bütövlükdə bu məzmun açılması üzərində qurulmuşdur. Sanki verilən mikromətn oxucunu bəxti gətirməyən balıqçının taleyi ilə xəbərdar edir. Belə bir məntiqi struktur nə qədər universal olsa da, yazıçı intensiyası, üslubu ilə də bağlanır.

Bildiyimiz kimi, məntiqin dörd qanunu vardır;

- 1.Eynilik qanunu;
- 2.Ziddiyyət qanunu;
- 3.Üçüncünün istisna qanunu;
- 4.Kifayət qədər əsaslandırma.[8]

Eyniyyət qanununa görə şərh olunan fikr məntiqi adıcılığa malik olmalıdır; yəni nəyinsə haqqında danışılırsa, o mövzu davam olunmalıdır [2, s.170-178].

Məsələn:

The old man was thin and gaunt with deep wrinkles in the back of his neck. The brown blotches of the benevolent skin cancer the sun brings from its reflection on the tropic sea were on his cheeks.

The blotches ran well down the sides of his face and his hands had the deep-creased scars from handling heavy fish on the cords. But none of these scars were fresh. They were as old as erosions in a fishless desert.

Everything about him was old except his eyes and they were the same color as the sea and were cheerful and undefeated [3, s.5].

The sun was two hours higher now and it did not hurt his eyes so much to look into the east. There were only three boats in sight now and they showed very low and far inshore [3, s.12].

Bu misalda göstərilir ki, günəş saat ikidə artıq dənizin üstünə qalxmışdı, şərqə baxanda adamın gözünü ağrıtmırdı. Ancaq üç qayıq görünürdü; adama elə gəlirdi ki, onlar çox yaxındadırlar, heç sahildən uzaqlaşmamışlar. Bu fikirdə günəşin şüalarının istiqamətini dəyişməsinə uyğun olaraq onun təsir dairəsinin də dəyişməsi məntiqi baxımdan çox yerindədir; çünki burada bir fikir (adamın gözünü ağrıtmırdı) təsdiq olunur. Əgər onun ardınca həm ağrıdırdı, həm də ağrıtmırdı deyilsəydi, bu, haqqında danışdığımız məntiqi qanunu pozmuş olardı. Həmin qanuna görə iki zidd fikirdən biri düzdür. Düz olan mətdə verilən fikirdir (adamın gözünü ağrıtmırdı).

Məntiqin üçüncü qanunu üçüncünün istisnası qanunudur; iki zidd fikirdən biri düzdür, üçüncü üçün istisna yoxdur [7, s.183-188]. Yuxarıdakı misala nəzərən fikrimizi izah etsək belə alınar: günəş şüası qoca balıqçının gözünü ya ağrıdır, ya da yox. Üçüncü istisna yoxdur. Əgər bədii əsərlərdə rast gəlinərsə, bu, məntiqi səhvdir.

Məntiqin dördüncü qanunu "əsaslandırma" qanunudur. Həmin qanunda səbəb-nəticə prinsipi gözlənilməlidir [2, s.188-195]. Heminqueyin "Qoca və dəniz" əsərində izah etdiyimiz əvvəlki misallarda qocanın dənizin səthi üzrə baxmamasının səbəbi günəşin şüasının onun gözünü ağrıtmasıdır, nəticə isə balıq tutmaq üçün dənizin dərinliyinə atdığı tilova baxmasıdır, yəni dənizin dərinliyinə baxmasıdır.

The sun was two hours higher now and it did not hurt his eyes so much to look into the east. There were only three boats in sight now and they showed very low and far inshore [3, s.12].

Bu misalda göstərilir ki, günəş saat ikidə artıq dənizin üstünə qalxmışdı, şərqə baxanda adamın gözünü ağrıtmırdı. Ancaq üç qayıq görünürdü; adama elə gəlirdi ki, onlar çox yaxındadırlar, heç sahildən uzaqlaşmamışlar. Bu fikirdə günəşin şüalarının istiqamətini dəyişməsinə uyğun olaraq onun təsir dairəsinin də dəyişməsi məntiqi baxımdan çox yerindədir; çünki burada bir fikir (adamın gözünü ağrıtmırdı) təsdiq olunur. Əgər onun ardınca həm ağrıdırdı, həm də ağrıtmırdı deyilsəydi, bu, haqqında danışdığımız məntiqi qanunu pozmuş olardı. Həmin qanuna görə iki zidd fikirdən biri düzdür. Düz olan mətndə verilən fikirdir (adamın gözünü ağrıtmırdı).

Məntiqin üçüncü qanunu üçüncünün istisnası qanunudur; iki zidd fikirdən biri düzdür, üçüncü üçün istisna yoxdur [2, s.183-188]. Yuxarıdakı misala nəzərən fikirimizi izah etsək belə alınar: günəş şüası qoca balıqçının gözünü ya ağrıdır, ya da yox. Üçüncü istisna yoxdur. Əgər bədii əsərlərdə rast gəlinərsə, bu, məntiqi səhvdir.

Məntiqin dördüncü qanunu “əsaslandırma” qanunudur. Həmin qanunda səbəb-nəticə prinsipi gözlənilməlidir [2, s.188-195]. Heminqueyin "Qoca və dəniz" əsərində izah etdiyimiz əvvəlki misallarda qocanın dənizin səthi üzrə baxmamasının səbəbi günəşin şüasının onun gözünü ağrıtmasıdır, nəticə isə balıq tutmaq üçün dənizin dərinliyinə atdığı tilova baxmasıdır, yəni dənizin dərinliyinə baxmasıdır.

Verilmiş misalda Qocanın xarici görkəmi təsvir olunub; üzünün və boynunun ardının qırışı, üzünün rənginin təsviri verilir, sonrakı mikromətdə onun simasının-görkəminin cizgiləri verilir. Sonrakı mikromətdə də həmin fikrin davamı kimi deyilir: onun dənizəoxşar, məğlubedilməz, şən, dəniz kimi mavi gözlərdən başqa hər şey qocalmışdı. Burada təsvirdəki məntiqi ardıcılıq “oxşarın”, “eyni”nin davamı kimi eyni məzmun kontekstindədir; o, ətrafda cərəyan edir, mövzu dəyişmir [2, s.178-183]. Beləliklə, məntiqi struktur xətti ardıcılıq səciyyəsi daşıyır. Sintaqmatik baxımdan mətn diskurs strukturuna yanaşma linqvistik diskurs modelinə əsaslanır [5, s. 306-322].

Bu nəzəriyyəyə görə, elementar diskurs vahidləri onun bölünməsinə (sementasiyasını) asanlaşdırır. Məqsəd diskursun şərhini adekvat şəkildə həyata keçirməkdir. Həmin modelin əsas struktur vahidləri diskurs tərkib vahidi (the discourse constituent unit) və diskurs operatoru (the discourse operator) hesab olunur. Hər iki vahid diskursun məntiqi səviyyəsini təşkil edir. Bu cür xətti ardıcılığa əsaslanan mətn diskurs strukturu iyerarxik struktura və yaxud iyerarxiyaya əsaslanan ritorik strukturundan fərqlənir [4, s. 243-281]. Sadə xətti ardıcılıq münasibətlərinin formalaşdırdıqları məntiqi struktur bütün mətn tipləri üçün səciyyəvidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012.
2. İsafilev M. Məntiq. Bakı: Maarif, 2011.
3. Hemingway E. The Old Man and The Sea. New York: Scribner; Reissue Edition 1995.
4. Mann W. C., Thompson S. A. Rhetorical Structure Theory: Toward a functional theory of text organization // Text – Vol. 8 – 1988-3
5. Polanyi L. A Theory of Discourse Structure and Discourse Coherence // CCS 21– Part 1. Chicago: 1985.

6. Гусев Д.А. Логика (учеб.пособ.) М: Издательства «Прометей», 2015.
7. Челпанов В.Г. Учебник логики. М.: Научная Библиотека , 2010.
8. lektsii.com/2-75294.html.
9. twofb.ru/.../struktura-teksta-kak-ee-sozdat-i-sdelat-tekst-udobnyim-dlya-vozpriyatiya.

Summary

Logical Structure of the Text

The article deals with its logical structure based on the artistic text of the English language. During the analysis, E.Hemingway's text on the "The Old Man and the Sea" work has been explained in detail by specific examples, particularly logical laws, mental outcomes, general features and specifics. The result is that the logical structure of the text is the skeleton of the text.

Резюме

Логическая структура текста

Статья подводит некоторые итоги изучения логической структуры текста на материале повести Е.Хемингуэя «Старик и море». Подробно анализируя текст художественного произведения, автор приводит конкретные примеры, доказывающие, что логичность изложения данного текста проявляется в правильном построении. В результате проведенного исследования делается вывод о том, что логическая структура является скелетом текста.

Yeganə Abdullayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜRİEL SPARKIN ROMANLARINDA FƏRQLİ ƏDƏBİ-BƏDİİ MEYİLLƏRİN SİNTEZİ

Açar sözlər: *Müriel Spark, postmodernizm, roman, ədəbi-bədii istiqamət*

Keywords: *Muriel Spark, postmodernism, novel, literary and artistic movement*

Ключевые слова: *Мюриэл Спарк, постмодернизм, роман, литературно-художественное направление*

Müriel Spark yaradıcılığını postmodernizmin estetik prinsipləri ilə öyrənən amerikalı tədqiqatçı Ç.Savada “Müriel Sparkın postmodernizmi” adlı tədqiqatında yazıçının ədəbi fəaliyyətini J.F.Liotarın “Postmodern vəziyyət” əsərinə istinadən təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, M.Sparkın yaradıcılığı çoxsahəli və rəngarəngdir, onu birmənalı şəkildə konkret cərəyan və istiqamətlərə aid etmək olmaz. Əsərlərində bütün ədəbi-bədii sistemlərdən yararlanması M.Sparkın yaradıcılığını postmodernizmin estetikasına daha çox yaxınlaşdırır: “J.F.Liotarın “postmodern vəziyyət” anlayışını əsas gətirərək belə qeyd etmək olar ki, elə bir istinad ediləcək təhkiyə və çoxsaylı postmodernist nəzəriyyələr yoxdur ki, M.Sparkın sənətini işıqlandırmaq üçün istifadə oluna bilsin” [6, s.219]. Müəllif vaxtilə M.Sparkın təhkiyə üsulunu postmodernist elementlərdən “yığıldığını” vurğulamış və onu Britaniya postmodernist romanın nümayəndəsi hesab etmişdir.

Digər amerikalı ədəbiyyatşünas Pol Kraford M.Sparkın adını postmodernist yazıçılar sırasında çəkərək onun metatəhkiyədən yararlandığını qeyd edərək yazır: “Metatəhkiyə Müriel Spark və Con Faulzdan tutmuş, Donald Bartelm, Con Bart və Kristin Bruk-Rouzadək bütün postmodernist yazıçıların əsərlərində geniş miqyasda yer alır” [7, s.161]. M.Spark romanlarının digər tədqiqatçısı O.Cumaylo yazıçının əsərlərini dəyərləndirərkən, ümumiyyətlə, Britaniya postmodernist nəsrini belə səciyyələndirir: “70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq məhsuldar model kimi özünü göstərən Britaniya nəsr, özündə postmodernizmin beynəlmiləl forma əlamətləriylə (fabulyasiya, magik realizm, yeni roman) onun fəlsəfi-estetik bazasını birləşdirir, özünə postmodernist priyomları əlavə edir (parodiya, istehza, təhkiyə strukturları ilə oyun, çoxsaylı sonluq) və Britaniya ədəbiyyatının ənənəvi janrlarından baza kimi istifadə edir. Elə buna görə də, M.Spark və C.Faulzun romanlarına tənqidçilər həm ənənəvi yazı, həm də postmodernizmin nümunəsi kimi baxırdılar” [1, s.6].

M.Sparkın “Rekam çovdarlığı balladası” (The Ballad of Reckham Rye) (1960) romanı ədəbi tənqidin nəzərini cəlb etmiş, nəşr edildikdən dərhal sonra onun müzakirəsinə başlanmışdır. Dövrünün böyük yazıçısı, satirik realizmin aparıcı simalarından olan İvlin Vo da bu əsəri layiqincə dəyərləndirmiş, onu dövrün ən gözəl satirik romanı adlandırmışdır. Həqiqətən də, roman sosial problemləri işıqlandırır, satirik kanonlara riayət edir və realizmin prinsiplərinə uyğunluğu ilə seçilirdi. Lakin ənənəvi romandan həm forma, həm də məzmun baxımından fərqlənən “Rekam çovdarlığı balladası” əsəri dövrünün ədəbi tənqidində məhz fərqliliyi, ənənə və eksperimentçilik, “yeni realizm” ifadələri ilə uyğunlaşdırılırdı. F.Kermoud “Aqibət duyğusu” əsərində M.Sparkın romanlarını antiroman adlandırır və onları ənənəvi Britaniya romanından fərqləndirərək yazırdı: “M.Spark romanın formasına, onun qurulma mexanizminə köklü dəyişikliklər etmişdir” [2, s.18].

B.Harrison isə M.Sparkın romanlarına münasibət bildirərkən onların açıq sonluğunu, ikili və mətnaltı ideyaya malik olduğunu, gözlənilməzliklə bağlılığını qeyd edir və bu xüsusiyyətlərin oxucu fantaziyası və təxəyyülünə geniş meydan açdığını, onun bir neçə nəticəyə gəlməsinə, çoxvariantlığa şərait yaratdığını xüsusilə vurğulayırdı [2, s.15].

Bu kontekstdə M.Spark romanlarının poetikası xüsusi məna daşıyır, çünki burada postmodernist romanın bütün səciyyəvi elementləri özünü büruzə verir. Bu, ilk növbədə, yazıçının Britaniya romanının ənənəvi janrlarından yararlanması, təhkiyənin kinayəli tonu ilə bağlı idi. Digər tərəfdən, yazıçı fərqli ədəbi-bədii istiqamətlərin estetik prinsiplərindən də faydalanır, yeri gəldikcə əsərlərində onu tətbiq edirdi. Yazıçının romanlarının üslubi xüsusiyyətlərini öyrənən ingilis tənqidçisi Deyvid Herman yazır: “Spark əsrin ortalarındakı (XX əsrin – Y.A.) realizm normalarından yayındığını etiraf edir və alternativ kimi, yeni ədəbi yanaşmalardan “çox ustalıqla” yararlandığını vurğulayırdı” [9, s.142].

Bu bir həqiqətdir ki, M.Spark 60-cı-70-ci illərdə Britaniyada yazılan romanlardan fərqli roman dünyası yaradır: onun əsərlərində artıq, təhkiyə üsulu dəyişir, süjet fraqmentarlıq prinsipinə uyğunlaşır, əsərlərin sonunun sonsuz sayda şərhləri yaranırdı. “Rekam çovdarlığı balladası” romanında açıq sonluq fraqmentarlıq prinsipinə riayət edir, janr qarışıqlığı – psixoloji romanla əxlaqi romanların sintezi, mifik triller və detektivin vəhdətindən “inşa” edilir. Postmodernist romanlara xas olan parodiya və istehza da romanın əsasını təşkil edir. Romanda yaradılan sənətkar obrazı Bayron qəhrəmanlarının parodiyası, onların kinayəli təsviridir. Artıq bu obraz Bayronun antiqəhrəmanına çevrilir və eksplisit müəllif tərəfindən istehzaya məruz qalır. 1920-1960-cı illər şotland qadın ədəbiyyatını tədqiq edən K.Anderson və E.Krisçnsonun yazıçı haqqında gəldiyi qənaətlər də maraqlıdır: “Rekam çovdarlığı balladası”nda Spark özünün aydın sezilən erkən postmodernist yazı manerasına görə fərqli görünür” [4, s.69]. Ədəbi tənqidin qeyd etdiyi kimi, M.Spark yaradıcılığında sezilən postmodernist yanaşma artıq yazıçının ilk əsərlərindən özünü büruzə verirdi.

Britaniya postmodernist romanının erkən mərhələsində məhz M.Sparkın əsərlərində ənənəvi realist təhkiyənin kanonları dağılır, postmodernist romanın elementləri olan fabulyasiya, “yeni roman” (və ya antiroman) və magik realizmin təhkiyəsi meydana gəlir. Yazıçının yaradıcılığında bu meyli xüsusi vurğulayan

ingilis tədqiqatçısı Maykl Qardner digər tənqidçi, M.Spark yaradıcılığını öyrənən Uilli Meyliyə istinad edərək yazır: “Uilli Meyli Sparkın postmodernizmlə əlaqəsini onun sonrakı əsərlərində, xüsusilə, “İctimai görüntü” və “Narahat etməyin” kimi romanlarının nümunəsində göstərir, hər bir əsərində “postmodernizmdə geniş mənada meydana çıxan mədəniyyətin meditasiya”sının öz əksini tapdığını qeyd edirdi” [8, s.31].

Yeni dövrün romanını səciyyələndirən digər ingilis tədqiqatçısı N.Blinko yazır: “Biz artıq, heç də, köhnə janrların dağılmasının təəssüfünü yaşamırıq, onların necə yenidən qurulmasından və modernləşməsindən də bir elə zövq almırıq. Məsələ ondadır ki, bu intellektual məşqin sonu faydalı olacaq, bizə həyati təcrübə qalacaq. Bu təcrübələr mədəniyyət qalereyasının daim növbələşən aynalarında təəssüratlarla zənginləşən yeni təcrübələr olacaq” [5, s.11].

M.Sparkın “Sürücünün oturacağı” (The Driver’s Seat) (1970) romanı yarandığı dövrdən başlayaraq ədəbi tənqiddə birmənalı şəkildə “eksperiment”, “yeni-lik”, “anti roman” kimi “möhür”lərə məruz qalmışdır. Son illər isə, əsər ilk Britaniya postmodernist romanı qismində qiymətləndirilir. Postmodernist romanların sintaktik strukturunu öyrənən tənqidçi Edmund C.Smis postmodernist roman qismində məhz “Sürücünün oturacağı” romanını nümunə gətirərək yazır: “Sintaktik strukturuna görə, bir çox postmodernist romanlar ya Müriəl Sparkın “Sürücünün oturacağı” kimi formal cəhətdən şərtidir, yaxud da Klaudd Saymonun “Tarix” əsəri kimi dağılıqdır” [13, s.108].

Alen Rob-Qriyenin “Qısqançlıq” (La Jalousie) romanına parodiya olan “Sürücünün oturacağı” həmin romanla allüziya və postmodernist oyun prinsipinə əsaslanır. Alen Rob-Qriyenin “La Jalousie” romanını fransız dilindən tərcümədə “qısqançlıq” və ya “jalüz” söz oyunu kimi tərcümə etmək olar. Diqqətlə nəzər saldıqda bu, söz oyunundan daha çox məna oyunudur, daha doğrusu, mənanın çıxdığı edilməsi üzərində qurulan romandır. Vahid mənanın parçalanması ideyası üzərində qurulan roman özü də postmodern mühitdə parodiya edildi. Qısqanc ər evinin pəncərəsində asılan jalüzün arxasından həyat yoldaşını izləyir. A.R.-Qriyenin romanı üçüncü şəxsin təhkiyəsinin yoxluğu prinsipi üzərində qurulub. Hekayəni nəql edən qısqanc ər həyat yoldaşını və qonşusunu səssizcə güdür. Səssiz hekayəçi heç vaxt özü haqqında danışmır, romanın sonunadək izlənen qadının qonşu ilə yaxın münasibətdə olub-olmaması aydınlaşmır. Bütün roman boyu o, daim öz şübhələrini və müşahidələrini təkrarlayır, baş verəcək hadisələri uydurur. Bu təkrarlıq o həddə çatır ki, ümumiyyətlə, kimin müşahidə altında, kimin şübhəli şəxs qismində olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

A.R.-Qriyenin romanına parodiya və pastişlə qurulan “Sürücünün oturacağı” romanı eyni təhkiyə üsuluna əsaslanır. M.Sparkın yaratdığı Liz obrazı uydurma və real hadisələrin fonunda müəmmalı personaja çevrilir, gerçəkliklə təxəyyül arasında “itib-batan” qızın qarabasmalarını xatırladır. Fraqmentlərə bölünən süjet xətti təhkiyənin ardıcılığını pozur, keçmiş və indiki zaman arasında sərhədlər uydurma və reallıq arasında “əriyib” yoxa çıxır.

Adı çəkilən roman, eyni zamanda da, Edqar Morqan Fopsterin “Mənzərəli otaq” (A Room with a View) (1908) romanı ilə səsləşir. M.Sparkın əsəri E.M.Forsterin romanının ideya məzmununun parodiyası, onun pastişidir. Əsərlə

çoxsaylı allüziyalar M.Sparkın yeni təhkiyə texnikasından xəbər verir. Bu yeni təhkiyə texnologiyaları bir üslubi məqamda birləşir: əsər boyu, mətn yaruslarında verilən, daha doğrusu, görünən mənalar tam deyil, onları şərhlər vasitəsi ilə tamamlayıb sona çatdırmaq lazımdır. Çoxsaylı bədii mətnlərə edilən allüziyalar adi, işləklilik dərəcəsi normal olan sözlərdə özünə yer tapmış mənaların həyat tarixçəsini nümayiş etdirir. Yəni, bu gün eşitdiyiniz sözlərdəki mənalar bu günün hadisəsi deyil, onların kökləri daha dərinlərdədir. Sözdə “yuvalanan” mənənin ilk rüşeyminə “toxunub” geri qayıtmaq şərtidir, çünki məhz bu geriyəqayıdış yolunda insan həyatının da beləcə fani olması həqiqəti bütün dəhşəti ilə üzə çıxır.

Daha sonra, “Sürücünün oturacağı” romanı dövrünün digər Amerika yazıçısı Henri Ceymsin “Deyzi Miller” novellasına allüziyadır. Hər iki mətn gənc qızın ölümqabağı qısa həyat hekayəsi, mənəvi sarsıntıları və psixoloji durumunun təsviri ilə bağlıdır.

Bundan başqa, M.Sparkın romanı Patrisiya Haysmitin “İstedadlı mister Ripli” (The Talented Mr. Ripley) (1955) romanı ilə də səsləşir. Bu romanın süjet xətti “Sürücünün oturacağı”nın təhkiyəsinə yaxındır və oxşar detektiv süjet xəttinə malikdir.

Göründüyü kimi, M.Spark adları sadalanan əsərlərə parodiya, allüziya və reminissensiya üzərində mətn qurmuş, Liz obrazı bu əsərlərlə assosiasiya yaratmışdır.

“Spark öz personajlarını deyil, oxucusunu detektiv edir. Yəni, o, personajları yaratmaqla oxucunu axtarır, onun qəlbinin dərinliklərini açıb göstərmək istəyir. Müəllif bütün postmodernist yazıçılar kimi xronoloji ardıcılıqla “niyə bunu elədim”ə heç bir izahat vermir”, [11] – deyər yazan H.R.Monahen də yazıçının əsərinə şərh verərkən tam haqlı olaraq onu detektiv süjet kimi qiymətləndirir. Lakin bu detektiv ənənəvi detektivdən fərqlənir və yazıçının oxucu ilə oyununa xidmət edir.

Postmodernist təhkiyə tipi olan fraqmentarlıq prinsipi roman boyu oxucunu müşayiət edir. Fraqmentlərə bölünmüş təhkiyə bir neçə hissədə müşahidə edilir və fərqli süjet xətlərini xatırladır. Təhkiyəçi Lizi “göstərir” və aydın olur ki, o, öz qətlini planlaşdırır. Lakin müəllif oxucunu oyun labirintinə salmaq üçün onun psixi vəziyyəti barədə heç bir təsəvvür yaratmır. “İndi kim onun düşüncələrindən xəbərdardır?” – deyər təhkiyəçi soruşur. “Kim nə deyər bilər?” [15, s.27] Ənənəvi romana xas təhkiyəçi tipinin əksi olaraq oxucu “ikibaşlı” hekayəçi ilə rastlaşır və hər dəfə də, oxucunu sirlili, mübhəm hekayəyə yönəltdir. Qeyri-müəyyən təhkiyə növü etibarsız hekayəçi tipidir və bu etibarsızlıq M.Spark mətninin effektini təmin edir. Postmodernist nəsrə də bu cür təhkiyə oxucuya ünvanlanır. Hekayənin belə nəqli – istintaqın və ya detektiv xəttinin təhkiyəsi yeni cinayətin “görüntüsünü” yaradır. Qətlə başlayan fraqmentin sonu adi təhkiyə tipi kimi düzxətli deyil, arxadan əvvələ, sonun başlanğıcına döner. Ənənəvi detektiv fraqmentlərə bölünən təhkiyə tipində daha da “dolaşır”, açılması qeyri-mümkün olur. Mətnə bu səpkidən yanaşma Britaniya romanı üçün yeni idi və M.Sparkın yaradıcılığının bu xüsusiyyətini postmodernist ədəbiyyatın sayılan simalarından biri, ədəbi tənqidçi və romançı Devid Loc da göstərmişdir. M.Spark yaradıcılığına dəfələrlə müraciət edən Devid Loc müasir Britaniya romançıları sırasında onu postmodernist yazıçı kimi dəyərləndirmişdir: “O, Britaniya ədəbi aləmində o vaxt peyda oldu ki, artıq 50-ci

illərin neorealist romanı nəzarətdən çıxmağa başladı və o, bizim postmodernizm adlandırmağa başladığımız təhkiyənin fərqli üslubunu nümayiş etdirdi” [10].

Məlumdur ki, İhab Hassan “Orfeyin parçalanması: postmodern ədəbiyyata doğru” (1971) əsərində dünyanı mənasız, təməl dayaqlarını itirmiş elan edən postmodernist yazıçını “radikal skeptik” adlandırır. İ.Hassanın ibarəsiylə desək, M.Spark da “radikal skeptik”dir və o, ənənəvi roman anlayışını dağıdıb, yeni, fərqli ədəbi-bədii meyllərin hibridliyindən əmələ gəlmiş əsərlər yaratdı.

M.Sparkın “Narahat etməyin” (Not to Disturb) (1971) romanı postmodernist nəsrin aparıcı prinsiplərindən biri olan istehza üzərində qurulmuşdur. Müəllif tərəfindən seçilən bu priyom reallıq ilə uydurma arasında oynanılan istehzaya söykənir. İstehza və oyun romanın qotik janrla qarşılıqlı əlaqəsində də özünü göstərir. Ciddilik və komiklik birlikdə romanın kompozisiya xüsusiyyətini müəyyən edir. Satirik realizmin və postmodernizmin bədii estetik prinsiplərindən istifadə edən yazıçı qotik romana parodiya edir. Üslub qarışıqlığı postmodernistlərin kütləvi ədəbiyyatda istifadə etdikləri detektiv roman janrının əhatə dairəsinə də “keçir”. Oxucu əsərin əvvəlindən detektiv romanın süjeti ilə qarşılaşır və detektiv təhkiyənin elementləri – qətl, qətlin iştirakçılar tərəfindən istintaqı, sübut və dəlillər onun detektiv olması qənaətinə gətirir. Müəllif tərəfindən “inşa” edilən əsər oxucunun öhdəsinə buraxılır. Oxu prosesində onu necə şərh edəcəyi romanın sonsuz sayda oxunuşuna gətirib çıxarır. Bu priyom postmodernistlərin “exo kamera”-sı ilə əlaqəli şərhinə meydan açır. Uydurma, istehzanın köməyi ilə yaranan parodiya, yazıçı fantaziyası “Narahat etməyin” romanının sonunun sonsuz olması qənaətinə gətirir.

M.Spark “qara yumor”-un effektlərindən də istifadə edib qotik triller yaradır. Oxucu gözləntisiylə oynayan M.Spark əsərə Lister adlı uydurma müəllif obrazı da əlavə edir. Məhz bu müəllifin əsəri romanda “inşa” edilən bir neçə süjetlərdən birini təşkil edir. Əsərin personajlarının diliylə söylənilən hadisələr reallıqla təxəyyül arasında dəyişir, teatrın ssenarisini yazan Listerin qəhrəmanı isə ümumiyyətlə, təxəyyül aləmində “ilişib” qalır.

“Narahat etməyin” əsəri mürəkkəb bir romandır və bu baxımdan İhab Hassanın müəyyənləşdirdiyi postmodernist mətnin bir çox səciyyəvi xüsusiyyətləri M.Spark romanlarına asanlıqla tətbiq oluna bilər: buraya qeyri-müəyyənlik, istehza, oyun, hibridləşmə, karnavallaşma da daxildir [12].

Fraqmentarlıq prinsipi üzərində qurulan təhkiyə “müəllif maskası”na, “ikili kod”-a tabe olur. Müəllifin təhkiyə strategiyası və istehza priyomları onun postmodernizmin estetik prinsiplərindən yararlanmasına xidmət edir.

O.Cumaylo M.Sparkın romanlarında postmodernizmin oyun prinsipindən faydalanmasını irəli sürür və yazıçının yaradıcılığını postmodernist romanın poetikası müstəvisində öyrənilməsinə irəli sürür: “Oyun janr reyestrinin bilərəkdən qarışıqlığına xidmət edən bir növüdür və ənənəvi ədəbi kanonların deformasiyasında ironik və parodik metanəsrin sxemləşmiş normalarının “kənarlaşdırılması” məqsədini daşıyır”. Tədqiqatçı M.Spark romanlarının əsas nüvəsini postmodernizmin oyun prinsipi olan “istehza və özünüistehza kombinasiyasının” təşkil etdiyinə də diqqəti yönəldir” [1, s.25]. “Müriel Spark ilk yazıçıdır ki, Uoterqeyt və onu əhatə edən mənəviyyətsizliyin faciənin deyil, farsın materialı olduğunu göstərmişdir” [16] – deyən C.Sted də haqlıdır. Məlumdur ki, postmodernist yazıçılar ciddi hadi-

sələrə etinasız yanaşır, onu gülüş hədəfinə çevirir və istehza tonu əlavə etməklə onu nəql edirlər.

M.Sparkın 1974-cü ildə qələmə aldığı “Rahibə Kru” (The Abbess of Crewe) romanı ilk baxışdan qadın monastırında baş verən hakimiyyət çəkişməsi, rahiblər arasındakı intriqaalardan “ibarət” həyat tərzinin “görüntüsünü” əks etdirirsə, mətinin dərinliklərində müasir xristian dini, xüsusilə də, onun katolik qolu istehzanın və qara yumorun hədəfində ələ salınır. “Sparkın fantaziyası (uydurması – Y.A.) postmodernizmin digər nümunələri kimi, öz funksiyasından daha çox, təhkiyə kulminasiyası kimi postmodernizmdə sona çatan tarixin gizlinlərini izah etmək üçün alleqoriya qismində çıxış edir” - [8, s.54] deyən tənqidçi haqlı olaraq M.Sparkın yaradıcılığındakı bu özəlliyi görürdü.

Realizmin və postmodernizmin bədii priyomlarından yararlanan müəllif müasir dünyada katolikliyin özünü təsdiq və nəyin bahasına olursa-olsun gündəmdə qalması uğrunda mübarizəsini canlandırır. Lakin M.Sparkın bu əsərini satirik realizmin bir nümunəsi hesab edən ədəbi tənqid dövrün abı-havasını nəzərə almadan birmənalı şəkildə romanı realist sənət əsəri elan etmişdir. Bu, ilk növbədə, əsərin ifşaedicilə satirik üslubunu qabartmaq və müəllifin postmodernist oyun priyomunu nəzərə almamaqla bağlıdır. Ədəbi tənqidin gözdən yayınan məqamı yazının parodiya və istehzasının, ənənəvi janrlardan istifadəsinin düzgün dəyərləndirməməsi ilə bağlı idi. Onu daha çox dini ehkamları tənqid edən, katolik dünyagörüşünü ifşa edən əsərlərin ideya-məzmunu ilə əlaqələndirirdilər. Bunun əksi kimi, D.Loc “Müasir yazının qurulması” əsərində M.Spark yaradıcılığında baş verən yeniliyi sezir, onu postmodernist yazıçılar sırasında qeyd edirdi [2, s.16].

M.Spark ənənəvi Britaniya romanının semiotik kodlarından ironik şəkildə istifadə edir. Realist nəsrədə olduğu kimi, din xadimlərinin dinin və dinə qarşı görüşlərinin tənqidinin deyil, eksplisit müəllifin – katolikin dünyagörüşündə absurd və istehza dolu baxışların əks olunduğunun şahidinə çevrilir. Artıq personaj özü-özünü, özünün vəziyyətini ələ salır, özünü istehza obyektinə çevirir və bu istehza şüurlu şəkildə yerinə yetirilir. Qəddar və hakimiyyətpərəst rahibə Kru rahibələr arasında xəbərçiliyə və “izləmə”yə qanuni don geyindirir, monastırda elektron nəzarət aparatı quraşdırır, Roma katolik kardinalına məktub yazıb katolik qanunlarının təməl prinsiplərinə riayət etməyi vacib saydığını göstərir, katolikliyin kafirlərə və “allahsızlara” qarşı tətbiq etdiyi ənənənin bərpa edilməsini xahiş edir : “Əlahəzrət, Zati-aliləri, soruşursunuz ki, hansı yollarla bizim texniki nəzarət sahəsində razılaşdırılmış fəaliyyət sahəmizi yerinə yetiririk, Zati-aliləri, onu da vurğulayım ki, eyni zamanda da, möminlik prinsipimizi də qoruyub saxlayırıq. Qürur duyuram sizi cavablandırmağımla, Zati-aliləri. Zati-aliləri, sizin sualınızı iki hissəyə ayırmaqla cavab vermək istərdim. Etiraf edirəm ki, biz yuxarıda söylənən fəaliyyətimizlə məşğuluq, eyni zamanda, etdiyimiz işin bizə problem olmadığını izah edirəm: dinin əsasında paradoks yerləşir və bu paradoksu qəbul etmək lazımdır və texnikadan istifadə edilərək qurulan nəzarət heç də digər nəzarət növlərindən fərqlənmir, ona görə də, problem yaratmır. Dini icmada bunlarsız keçinmək olmaz. Müqəddəs kitabda bizə deyilir: izləmək (nəzarət etmək) və dua etmək, göründüyü kimi, paradoksdur, çünki əgər paradoks mənasında qəbul etməsək hər ikisini eyni zamanda uğurla yerinə yetirmək mümkün deyil” [14, s.38].

M.Sparkın dinlə bağlı görüşlərinə müəyyən aydınlıq gətirən K.Malkoff doğru olaraq hesab edir ki, M.Sparkı katolik romançılara aid etmək olmaz, çünki o, nə katolik təlimlərini müdafiə edir, nə də romanlarında katolik dünyagörüşünü təbliğ edir. Əksinə, K.Malkoffa görə, onun amansız istehzasına məhz katoliklər məruz qalırlar [2, s.15].

M.Sparkın erkən yaradıcılığında fərqli olaraq, daha sonrakı yaradıcılıq dövrünə aid edilən romanları birmənalı olaraq postmodernizmin estetik prinsipləriylə bağlıdır. Bu sıraya yazıçının “Simpozium” (Symposium) (1991) və “Yardım və təşviq” (Aiding and Abetting) (2000) romanları da aid edilir.

M.Spark bütün romanlarında detektiv janrdan istifadə edir, lakin onun detektiv süjet qurması klassik detektivdən xeyli dərəcədə fərqlidir. Bu, ilk növbədə, onunla bağlıdır ki, postmodernist romanlarda detektiv süjet, adətən, “sadələvh” oxucu üçün nəzərdə tutulur. M.Sparkın detektiv süjeti üçün müəyyən sxem səciyyəvidir. Ənənəvi detektiv M.Spark romanlarında oyuna çevrilir, hadisələrin gedişində məlum olur ki, cinayət baş verməyib, uydurma kriminal hadisəsi isə, öz növbəsində, personajları oyun “sahəsinə” salır. M.Sparkın gözlənilməz “inşa”sı onun klassik detektivdən daha çox, postmodernist romanın detektiv priyomundan faydalanmasını sübut edir. Postmodernizmin estetik prinsipləri olan oyun, istehza, qroteks və “qara yumor”un M.Spark yaradıcılığında tətbiqi əsərlərinin üslubi baxımdan postmodernist romana yaxınlığından xəbər verir. Bu sıraya onun intertekstuallıqdan və parodiyalardan bəhrələnməsini, fraqmentlərə bölünən təhkiyə tipini də aid etmək olar.

U.Eko «Qızılgülün adı»na kənar qeydlər» əsərində yazır: “Postmodernizm qeydə alınmış xronoloji hadisə deyil, o daha çox ruhi haldır” [3]. U.Ekonun bu ifadəsi M.Spark yaradıcılığında baş verən yenilikləri və əsərlərinin yaranmasında fərqli bədii sistemlərin bir araya gəlməsinin izahını daha başa düşülən və anlaşıqlı edir.

Ədəbiyyat

1. Джумайло О.А. Игра в постмодернистский инструментарий в романах М.Спарк. Автореферат дисс. на соиск. канд. фил. наук. М., 1997.
2. Киенко И.А. Сатирическая проза Мюриэл Спарк . АНУР, Ин-т лит. им. Т.Г. Шевченко. Киев : Наук. Думка. 1987.
3. Эко У. Заметки на полях «Имени розы». https://www.e-reading.club/bookreader.php/67026/Eko__Zametki_na_polyah__Imeni_rozy_.html
4. Anderson C., Christianson A. Scottish Women's Fiction, 1920s to 1960s: Journeys Into Being. Tuckwell Press, 2000.
5. Blincoe N. Introduction: The Pledge // All hail the New Puritans. L.: Fourth Estate, 2001.
6. Chikako S. Muriel Spark's postmodernism. University of Glasgow. 2004.
7. Crawford P. Politics and History in William Golding: The World Turned Upside Down. University of Missouri Press, 2002.
8. Gardiner M. Edinburgh Companion to Muriel Spark. Edinburgh University Press. 2010.
9. Herman D. Muriel Muriel Spark: Twenty-First-Century Perspectives. JHU Press. 2010.

10. Lodge D. 'She dealt with solemn subjects in a bright and sparkling style' // The Guardian. 17 Apr 2006.
11. Monaghan H.R. 'The Driver's Seat' and Atonement. <https://ru.scribd.com/document/133386348/The-Driver-s-Seat-and-Atonement>
12. Mitras L. Radical Anti-Postmodernism: Muriel Spark's Not to Disturb. University of Maryland University College. 2013.
13. Smyth E.J. Postmodernism and contemporary fiction. Batsford. 1991.
14. Spark M. Abbess Of Crewe. Penguin Books. 1981.
15. Spark M. The Driver's Seat. Pub: New Directions. 2014.
16. Stade G. The Abbess of Crewe. A Modern Morality Tale by Muriel Spark // The New York Times. 20 October , 1994.

Summary

Synthesis of Literary and Artistic Trends in the novels of Muriel Spark

Muriel Spark's work, covering the initial stages of British postmodern literature, is perceived ambiguously in literary criticism. She has been regarded as a representative of realism, modernism and postmodernism. At the end of the last century, she was considered as a realist writer with a satiric trend.

M. Spark's work coincides with the time of emergence of the new British prose of the twentieth century and literary criticism, not taking into account this nuance, showed a peculiar attitude to her work. The author, in parallel with the principles of realism and modernism that have a place in her work, focuses on the postmodern novel, points to the emergence of her novels as a result of the inter action of literary and artistic systems, which brings clarity to the study of the novels of M. Spark. The article studies and analyses the mechanism of influence of literary and artistic trends on the novel-writing of M. Spark.

Резюме

Синтез литературно-художественных тенденций в романах Мюриэл Спарк

Творчество Мюриэл Спарк, охватывающее начальные этапы британской постмодернистской литературы, воспринимается неоднозначно в литературной критике, долгие годы ее изучают как представительницу реализма, модернизма и постмодернизма. В конце же прошлого столетия ее оценивали как писателя-реалиста сатирического направления.

Творчество М. Спарк совпадает со временем возникновения новой британской прозы XX века и литературная критика, не приняв во внимание этот нюанс, проявила своеобразное отношение к ее творчеству. Автор статьи параллельно с принципами реализма и модернизма, имеющими место в ее творчестве, акцентирует внимание на постмодернистском романе, указывает на возникновение ее романов в результате взаимодействия своеобразных литературно-художественных систем, чем привносит ясность в изучение романов М. Спарк. Также в статье изучается и анализируется механизм влияния своеобразных литературно-художественных тенденций на романное творчество М. Спарк.

Vüsalə Mirzəyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

XX ƏSR AFRO-AMERİKAN ROMANININ BƏDİİ QAYNAQLARI (MAGİK REALİZM ƏNƏNƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ)

Açar sözlər: *Afro-amerikan ədəbiyyatı, "Qara estetikə", "pregenerik mif", blyuz, trikster, magik realizm*

Key words: *African-American literature, "The Black Aesthetics", "pregeneric myth", blues, trikster, magical realism*

Ключевые слов: *Афроамериканская литература, «Черная эстетика», «преджанровый миф», блюз, трикстер, магический реализм*

ABŞ ədəbiyyatının böyük bir hissəsini təşkil edən afro-amerikan ədəbiyyatı xüsusi çəkisinə, mənəvi-ruhi potensialına və Amerika ictimaiyyətində baş verən proseslərə təsir gücünə malik bütün dünyada geniş oxucu kütlələsinin rəğbətini qazanmış ədəbi prosesdir. Köləliyi ümumbəşəri mənəvi-əxlaqi dəyərlər kontekstində tənqid atəşinə tutan və mütərəqqi mövqeyi ilə fərqlənən müəlliflərin bu mövzuda yazdığı əsərlər dünya ədəbiyyatında böyük mənada ajiotaj yaratdı. Afro-amerikalıların özünəməxsus ənənə şəcərəsinin köklərini və üzləşdikləri problemlərin bədii ədəbiyyatda ifadəsinin həlli yollarını tapmaq üçün afrikan keçmişinə qayıdış kimi tendensiyalar. XX əsr afro-amerikan nəsrinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Qaradərili yazışılar yaradıcılıqlarında folklor, afro-amerikan musiqisi ənənələri – blyuz, jazz kimi formalardan eksperimentlər aparır, həmvətənlərinin mövcud ABŞ cəmiyyətindəki mövqeyini realist boyalarla təsvir edirdilər. Klod Makkeynin 1920-ci illər Harlem həyatından bəhs edən "Harlemə qayıdış" (Home to Harlem, 1929), zənci folklorunun tədqiqatçısı Zora Nil Herstonun əfsanə və nağıllardan ibarət "Qatırlar və adamlar" (Mules and Men, 1935), oxucunun xəyalında qaradərili insanların dünyasını canlandıran "Tanrını görmüş gözlər" (Their Eyes Were Watching God, 1937) kimi bu səpgidə yazılmış əsərlər afro-amerika ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirdi.

XX əsrin I yarısı ABŞ dövlətinin siyasi arenasında tez-tez rast gəlinən afro-amerikalıların hüquqlarının qorunması barədə şüarlar yeni nəzəriyyənin – "Qara estetikənin" meydana gəlməsinə səbəb oldu. "Qara İncəsənət hərəkəti"nin (Black Arts Movement) üzvləri, "universal mövzulardan yan keçib, ancaq qaradəriliyənin problemlərini əhatə edən əsərlər yaradınl!" kimi oxşar çağırışlarla gənc yazıçılara səsləndirdilər [9]. Digər nəslin yazıçıları "universal" mövzular axtarışında olmaq iddiasında olduqları halda, qaradərili yazıçılar qəsdən öz milli mədəniyyətlərinin və ənənələrinin dərinliklərinə baş vurur, tarixi araşdırır, mifyaradıcılığı ilə məşğul olurlar. 1950-ci illərdə afro-amerikalı müəlliflər məqsədli şəkildə ABŞ ədəbi mühitinə qoşulmuş, axına düşərək fəaliyyət göstərmək arzusunda deyildilər. Yazıçılar əsərlərinin qəhrəmanını qaradərili seçməklə yanaşı, oxucusunun da məhz eyni problemləri yaşayan auditoriya olması adi hala çevrilmişdi. Artıq ABŞ-dakı anti-köləlik əhval-ruhiyyəsi afro-amerikan romanının aktual mövzusunə çevrilmiş və

dövrün yazıçılarının əsas yaradıcılıq istiqamətini təyin edirdi. Qaradərili yazıçıların yaradıcılığı afro-amerikan nəsrinin realizm yolunda addımlarını sürətləndirdi. Bu yazıçılarla yanaşı XX əsr ABŞ ədəbiyyatının digər nümayəndələri də köləliyi ümummilli faciə hesab edirdilər. Belə ki, problem kölə sahiblərinin xeyirxahlığı və ya zülmkarlığında deyil, qaradərili insanı görməzdən gələn sosial sistemin özünün ədalətsizliyində idi.

Etnik-millə mənsubluğunu müəyyənləşdirmək cəhdi, irqi ayrılıq-seçkililiyə, ədalətsizliyə qarşı qəzəb, ağdərillilər tərəfindən işgəncələrə məruz qalmaları, təhqir və təqib edilən zəncilərin ağır həyatları XX əsrin görkəmli zənci yazıçıları Harlem İntibahının nümayəndələri Lenqston Hyuz, Riçard Rayt, Zora Nil Herston, Ralf Ellison və bir sıra afro-amerikalı yazıçıların əsərlərində əks olunmağa başladı. Keçmişlə bağlı mövzular bu yazıçıların yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tuturdu. Müxtəlif hadisələri yeni baxış bucağı altında dəyərləndirən müəlliflər afro-amerikalının şüurunun formalaşmasında böyük təsir göstərmiş tarixi faktları xüsusi maraqla araşdırırdılar. Tarixə müraciət həm də soy kökünə müraciət idi. Afrika özünün insanı, ənənələri, sirli aləmi, müəmmalarla dolu ecazkarlığı ilə yazıçıların marağına səbəb olurdu. "İtirilmiş cənnət", həsrəti çəkilən torpaqlar yeni latın-amerikan romanında Kolumba qədərki Amerika idisə, bu sənətkarların yaradıcılığında sivilizasiyadan kənar vəhşi Afrika diyarı idi. Afrika kontinentinin bir çox romanlarda hadisələrin cərəyan etdiyi məkan kimi seçilməsi soydaşlarını, ümumiyyətlə Afrikanı tanımaq və tanıtmaq həvəsindən doğurdu. İrqi bərabərsizlik mövzusu ilə yanaşı afro-amerikalı müəlliflər tez-tez dini ayinlərə, zənci folkloruna müraciət etməklə həmvətənlərinin düşüncə mexanizmini hərəkətə gətirən qüvvəni təyin etməyə müvəffəq olurdular. XX əsr afro-amerikan ədəbiyyatında yaranan bu kimi meyillər afro-amerikan mədəniyyətinin kökünə olan maraqlardan irəliləyirdi. Zəncinin daxili aləmini, dünyagörüşünü, milli ənənələrini obyektiv şəkildə əks etdirməyə çalışan yazıçılar bu problemi, dövrün mənəvi məzmununda dəyişikliklərinə reaksiya kimi qiymətləndirirdilər. Sosial zülmün qurbanı kimi təsvir olunan qaradərili amerikalı, bədii əsərdə qədim mədəni ənənələrinin vəhdətində təsvir olunur. Romanın süjet xəttinin əsasını təşkil edən zənci folklor nümunələri bu xüsusiyyətlərin daha düzgün şəkildə qavranılması üçün uğurlu mənbədir. Ümumiyyətlə, afro-amerikan romanı semantik quruluşuna görə folklor-mifoloji, dini və yeni latın-amerikan təhkiyəsinə xarakterik bədii prinsiplərin üzərində səciyyəlidir. İdeya baxımından bu əsərlər zənciləri abolisionist hərəkatına həvəsləndirmək mövzusunun kənarına çıxmırdı.

Folklor-mifoloji motivlər və mif-obrazlar bilavasitə milli-mənəvi, etnik dəyərlərin bədii əsərdə təzahürüdür. Mifoloji motivə, meyl ümumiyyətlə XX əsr latın-amerikan ədəbiyyatına xas xüsusiyyət olduğu kimi afro-amerikan ədəbiyyatına da xarakterikdir. Lakin mif hər iki ədəbiyyata eyni mənanı ötürmür. Mif, latın-amerikan romanında reallığa tarixi və mifoloji müstəvidən yanaşmadırsa, afro-amerikan romanında qəhrəmanın qeyri-adi nəzərlərlə dünyaya baxışı, reallığı fərqli şəkildə qiymətləndirməsidir. ABŞ bədii fikrində folklor-mifoloji motivlərin bu istiqamətdə təhlili onun nəzəri-tənqidi aspektdən inkişafına doğru irəliləyiş idi. Bu ədəbiyyatın təşəkkülü və inkişaf mərhələlərinə toxunarkən onun strukturalist və poststrukturalist ənənələrə söykəndiyi göstərilir, afro-amerikan ədəbi tənqidinin

fəlsəfi-nəzəri əsasları mətnin strukturunu və dekonstruksiyasını öyrənən təmayül-lərin daşıyıcısı hesab olunur. Nəzəriyyəçi Roberto Stepto özünün “Pərdə arxasından: Afro-amerikan nəsrinin öyrənilməsi” adlı kitabında qeyd edir ki, “afro-amerikan mədəniyyəti kökündə azadlığa və müstəqilliyə can atmaq kimi mövzular duran, pregenerik mifin (ilkin mif) üzərində mövcuddur. Bu mif digər ədəbi kanonların formalaşmasına, ədəbi prosesdə yaranan ümumi ideyaların yaranmasına vasitəçidir” [17]. Afro-amerikan mədəniyyəti təməlinde azadlığa, müstəqilliyə, biliyə meyl göstərən ənənələrin tarixinə malikdir. Roberto Steptonun fikrincə, bu ədəbiyyatdakı “pregenerik mif” afro-amerikalının azadlığa, özünü ifadə etməyə göstərdiyi həvəsin nəticəsində formalaşmış təfəkkürün məhsuludur. Afro-amerikan ədəbi ənənələrinin mövcudluğu nümayəndələrinin təkcə qaradərili olması ilə deyil, məhz əsərlərindəki “pregenerik mif”in real şəkildə təsviri ilə bağlıdır. “Afro-amerikan ədəbiyyatının tarixi, lingvistik müstəvidə forma və ideya axtarışında olan pregenerik mifin üzərində qurulmuşdur” [18]. Roberto Stepto, afro-amerikan ədəbiyyatında azadlığa can atmaq kimi anlaşılan mövzuların məhz mifik təfəkkürdən doğduğunu iddia edirdi.

Roberto Steptonun afro-amerikan romanının əsasını təşkil edən – afro-amerikan ədəbi ənənələrinin öyrənilməsində mətnin strukturundan pregenerik mifi açkarlayaraq öyrənmək lazımdır ideyası, digər tənqidçilərin əks fikrinə məruz qaldı. Harold Beyker, Roberto Steptonun “pregenerik mifi” afro-amerikan ədəbiyyatının əsası kimi göstərmək üçün yetərinə açıqlamadığını söyləyir. H.Beyker afro-amerikan romanının ənənələrinin başqa mənbələrə bağlılığını söyləyir. O bu romanın afro-amerikan musiqisi (blyuz) və folklor motivləri əsasında formalaşdığını vurğulayır. Köləlikdən qurtulmaq, “ağların” qoyduğu qayda-qanunlara riayət etməmək, boyun qaçırmaq kimi cəhdlər həm afro-amerikan romanın ideya-mövzu xüsusiyyətini, eynilə də blyuzun əsasını təşkil edir. Həmçinin, H.Beyker qeyd edirdi ki, blyuz ənənələrindən istifadə etməklə afro-amerikan romanı “özü-özünü izah edir”. Blyuz, caz motivləri afro-amerikan ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. XX əsrin əvvəllərində yazıçılar öz yaradıcılıqlarında bu musiqinin qanunlarına söykənərək ədəbi bədii nümunədə eksperimentlər aparırdılar. Blyuzdan, cazdan ibarət motivlərin nəsrə görünməyi onun fəlsəfi konsepsiyasının yaranmasına səbəb oldu. “Qara incəsənət hərəkatı”nın üzvləri – afro-amerikalı müəlliflər cazı, blyuzu tədqiq etməyə başladılar. Artıq XX əsrin II yarısında *blyuz* afro-amerikan mədəniyyətində *azadlıq və müstəqillik* simvoluna çevrilmişdi. Bir çox nəsr əsərlərinin poetikasında blyuz (Q.Neylor “Kafe Beyli”, 1992) və caz imrovizələri (T.Morrison “Sevgili” 1987, “Caz”, 1992) mətnin strukturunun əsas prinsiplərindən hesab olunur. Afro-amerikan romanın bədii üsullarından sayılan həm “sual-cavab” (call-and-responce), metodunda, həm də ifadələrin harmoniyasında, melodikliyində blyuzu mənbə kimi göstərmək olar. Onların biri-birinə təsiri isə harmonik vəhdət yaradır. Yeni nəsil yazıçılar öz sələflərinin əsərlərini yeni anlamda dəyərləndirərək, eyni mövzuları yenidən bədii təhlil obyektinə çəkmişlər. Afro-amerikan ədəbi tənqidində bu xüsusiyyət “işarə” kimi qəbul edilirdi. Məsələn, Alis Uokerin magik realizm yaradıcı metodu ilə qələmə aldığı “Bənövşəyi rəng” (The Color Purple, 1982) romanı, oxucusuna sələfi Zora Nil Herstonun “Tanrını görmüş gözlər”i (Their Eyes Were Watching God, 1937), R.Ellisonun “Gözəgörünməz adam”

(Invisible Man, 1952) romanı isə R.Raytnın “Amerika oğulları”, “Zənci oğlan” (Native Son, Black boy, 1940) romanlarını xatırladır. Bu həm də afro-amerikan ədəbiyyatının ənənələrinə xas üsullara – “sual-cavab” (call-and-response) və təkrarlanmaya “işarə”dir. Zora Nil Herstonun “Tanrını görmüş gözlər”, Alis Uokerin “Bənövşəyi rəng” romanlarında olduğu kimi bəzən afro-amerikan ədəbiyyatında fərqli nitq mədəniyyəti olan bir neçə təhkiyəçiyə rast gəlinir. Alis Uokerin bu xüsusiyyəti özündə daşıyan romanı həm məzmun, həm forma etibarı ilə Zora Nil Herstonun “çağırışına” bir növ “hay, cavab” idi. Bu xüsusiyyət mətnin strukturunu araşdırarkən daha aydın şəkildə özünü göstərir. Hər iki əsərdə təhkiyə “iki səs-lə” – normal ingilis dili və “qara ingilis dili”ylə nəql olunur. Romanda qoyulmuş bu “iki səs” problemi tarixi faktlara “işarədir”. Amerika torpaqlarında quldarlar kölələri fərqli qəbilələrdən seçib gətirirdilər. Hər bir Afrika qəbiləsinin öz dili olduğundan qullar bir-birlərini və sahiblərini anlamaq üçün ingilis dilini öyrənmək məcburiyyətində idilər. Lakin bu ağdəriliyin səlis danışdığı ingilis dili deyil, kölələrin istifadə etdiyi gizli mənalar daşıyan, işarələrlə zəngin “qara ingilis dili” idi. Şifahi nitqin yazı mətninə olduğu kimi köçürülməsi eksperimenti, əlbəttə ki, danışq dilinin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq məqsədi güdürdü.

Öncədən qeyd etdiyimiz kimi, afro-amerikan ədəbiyyatının ənənəsinə çevrilmiş, afro-amerikan musiqisinin – blyuzun, cazın nəzəri hissəsini təşkil edən bu bədii üsullar (“sual-cavab” (call-and-response), təkrarlanma, “meymun-trikster”), ədəbiyyata afro-amerikan musiqi ənənəsindən gəlmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, afro-amerikan nəsrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən olan “sual-cavab” (call-and-response) üsulu afro-amerikan dini mərasimlərində də mövcuddur. XIX əsr kölə zəncilərin avtobiografiyasına toxunan Uilyam Dyuba, Buker Ti Vaşinqtonun əsərləri “sual”, bu “suala cavab-hay” verənlər isə yaradıcılığı XX əsrə təsadüf edən yazıçılar idi. Ədəbi proses nəsillər arası qırılmaz ənənəyə çevrilmişdi. Nəzəriyyəçi Henri Lui Heyts bu ənənənin tarixini afro-amerikan mədəniyyətindən gələn “trikster-qəhrəman”a bağlayırdı. Onun nəzəri əsaslarına görə “meymun-trikster” nəsillər arası bağlılığa səbəbkar olan vasitəçi qismindədir. Harold Beyker, Roberto Stepto kimi nəzəriyyəçilər afro-amerikan romanını məfkurəyə bağlayır. Lakin Henri Lui Qeyts bu fikirlə razı deyil. H.L.Qeytsə görə, afro-amerikan ədəbiyyatını tam sosial, ideoloji aspektdən araşdırmaq qəbuləilməzdir. O iddia edir ki, afro-amerikan ədəbiyyatını ideoloji aspektdən araşdırmaq, mətnin ədəbi-bədii dəyərlərini nəzərə almamaq deməkdir. Afro-amerikalı müəlliflərin əsərlərini, formal xüsusiyyətlərindən mətnin dekonstruksiyasından, dilinin təhlilindən çıxış edərək araşdırmaq lazımdır [10]. H.L.Qeyts, afro-amerikan ədəbiyyatının ədəbi-bədii qaynaqlarını, afro-amerikan mədəni diskursu çərçivəsində şifahi söz sənətində axtarmanın labüdlüyünü vurğulayır və folklor-mifoloji motivləri afro-amerikan ədəbiyyatının nəzəri hissəsi kimi görürdü. Nəzəriyyəçi “The Signifying Monkey, (1988) kitabında “Zənci ədəbiyyatı”nın bütün bədii nümunələrində rast gəlinən folklor, xalq danışq dili bu ədəbiyyatın təməlidir, fikrini qeyd etmişdir [11]. H.L.Qeytsin bu nəzəriyyədə əsas obyekt kimi götürdüyü, Qərbi Afrika folklorundakı triksterə bənzəyən “signifyin’ monkey” obrazı müəyyən tarixə malikdir. Qərbi Afrika qəbilələrinin miflərində o, ilahinin elçisidir. Yerli və ilahi dünyanın, sakral-dünyəvi, real və fəvqəltəbii aləmlərin arasında əlaqələndirici missiyanı da-

şıyan “trikster-qəhrəman”, eyni zamanda özünün təxəyyülündə qurduğu dünya ilə həqiqi reallığın astanasında duraraq hər iki dünyaya vasitəçilik edir. Mətnin təfsirçisi olan “signifyin’ monkey” sonradan təhkiyəvi əhəmiyyətə yiyələnir. Onun afro-amerikan folklorunda peyda olması heç də təsadüfi deyil. O təkcə “elçi” yox, eyni zamanda amerika mühitinə transformasiya olunmuş Eşunun (afrika xalqlarının mifologiyası) obrazıdır. “Triksterizm” – insanın özünü qoruya bilmədiyi dünyada onun bu həyata uyğunlaşmasına vasitəçi olan obrazdır. Oyun zamanı o, sağ qalmaq üçün üzünü gizlətməli, ifşa olunmamaqdan ötrü roldan rola girməlidir. Siması (bəzən bir neçə üzləri olur) görünməsə də varlığının mövcudluğu şək-şübhə doğurmur. Trikster obrazı nə keçmiş, nə gələcəyi olan, kənarda qalmış biridir. “Görünməz adam” romanındaki Raynhart tipik triksterdir. O absurd dünyada özünü çox yaxşı hiss edir. Çünki bu yeknəsəqlik onun həyatıdır. Trikster ənənəsini XX əsrin sonu afro-amerikan ədəbiyyatında bir az fərqli şəkildə görmək mümkündür. (Milkmən, “Solomonun nəgməsi”). Keçmişlə gələcəyin, təxəyyüllə reallığın mərkəzində duran trikster-qəhrəman bu dövr ədəbiyyatına əcdadlarının ənənələrini davam etdirmək üçün afrika folklorundan gəlmə fiqurdur. Folklor obrazlardan istifadə magik realizmdə yaddaşın əfsanələr, sehrli xəyallarla yaradılmış aləmini hərəkətə gətirən, daha təbii və canlı şəkildə təsvir edən vasitələrdəndir. Xalqın zamanla yaratdığı bütün mədəni-mənəvi keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən folklor, bütövlükdə xalqın özüdür və yalnız folklorda xalq özü-özündən böyük olar [1].

Afro-amerikan ədəbiyyatının tarixini, inkişaf prinsiplərinə nəzər yetirərkən belə nəticəyə gəlmək olur ki, XX əsr afro-amerikan ədəbiyyatı bütün xüsusiyyətlərini təkcə öz sosial-tarixinə, folklor ənənələrinə deyil, həmçinin digər ölkələrin ədəbiyyatının təcrübəsinə, xüsusən latınamerikan ədəbi ənənələrinə söykənərək inkişaf etdirmişdir. Bu səbəbdən XX əsr afro-amerikan ədəbiyyatının tam dərk edilməsində onu digər ölkələrin xüsusən də Latın Amerikasına ölkələrinin ədəbiyyatı ilə eyni məcrada qaynamasına səbəb olan faktlara nəzər yetirmək lazımdır. Latın Amerikasına xalqlarının və ABŞ dövlətinin inkişaf tarixinin bəzi mərhələlərində bir çox oxşar siyasi-tarixi faktlar mövcuddur. Amerika qitəsinə ağdərili kolonizatorların və qaradərili qulların ayaq basması irqi müxtəlifliyin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Belə ki, Cənubi Amerikada irqi ayrışma nəzərə çarpacaq dərəcədə yoxa çıxaraq bu ölkələrin əhalisinin bir xalq kimi formalaşmasına səbəb oldu. Assimilyasiya prosesinə təkcə millət deyil, eyni zamanda mədəniyyətlərin, üç fərqli irqə məxsus xalqların ənənələri də məruz qaldı. Şimali Amerikada isə afro-amerikalılar özlərini iki – “ağ və qara” mədəniyyətlərin kəsiyində etnik qrup kimi hiss edirdilər. Ağdərillilərin cəmiyyətinə qoşulma cəhdləri uğursuzluqla qarşılaşsa da, cəmiyyətdən ayrılma, “xüsusiləşmə” həvəsi də reallaşa bilmirdi. Latınamerikan mədəniyyəti isə qatışıq – Avropa, hindu, zənci ənənələrinin timsalında hibridləşmə prosesinə uğradı. Avropalının şüurlu, zənci və hindunun mifik düşüncə tərzini bir araya gətirərək gerçəkliyin təsvirində orijinal metod – “sehrli realizm” ərsəyə gəldi. Bu sənətkarlar öz əsərlərindəki qəhrəmanları ümumiləşdirərək Latın Amerikasına solumundan çıxış etdilər. Müxtəlif irq və xalqlara mənsub yazıçılar vahid Latın Amerikasına ölkələri ədəbiyyatını formalaşdırdılar. XX əsrin II yarısından Latın Amerikasına ölkələrində yeni istiqamət – Latın Amerikasına romanının inhisarı hesab olunan magik realizm, XX əsrin II yarısından etibarən dünya ədəbi pro-

ssesində ümumi bir tendensiya kimi vüsət aldı. Latınamerikan mifopoetik düşüncə formasına bənzər, bəzi hallarda isə bu düşüncə formasından fərqli, müstəqil metod kimi mövcud olan magik realizm, XX əsr Qərb və ABŞ ədəbiyyatında da eyni tendensiyaları özünün əsas xüsusiyyəti kimi göstərə bildi. Buna səbəb, ABŞ və Latın Amerikasını ölkələrində oxşar kulturoloji vəziyyətin inkişafı oldu. Lakin bu oxşarlığın fərqli tərəfləri də mövcud idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi latınamerikan magik realizmi bir-birini tamamlayan ikili düşüncənin üzərində qurulmuşdu. Bu romanın personajının qeyri-idraka əsaslanan təfəkkürə malik olması təhkiyədə ixtilaf doğurmur. Müəllif lazımı anda zənci və hindunun mövqeyindən çıxış edə bildiyi kimi, rəşional düşüncəyə malik avropalının da mövqeyini göstərə bilirdi.

Latın-amerikan magik realizminin təcrübəsinə yiyələnən XX əsr ABŞ ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Qloriya Neylor, Nobel mükafatı laureatı Toni Morrison, Alis Uoker kimi yazıçılar zənci folklor ənənələrinin sintezində, həm etnik, həm də ümumamerikan xüsusiyyətlərə malik tamamilə yeni kontekstdə romanlar yazırlar. Müəlliflər zənci mifologiyası elementlərini real həyat təsvirləri ilə, xalq danışıq dilini ədəbi dillə qarışdırmaqla mətndə bədii oyunlar qurmağa müvəffəq olurdular. Mif nümunələri ilə romanda ritorika, düşüncə, alluziya kimi Avropa postmodernizminin tempinə qoşulan Toni Morrison, bu elementləri məna və mövzu baxımından birləşdirir. O, postmodernist nəsrin tarixi mövqedə qərar tutan afro-amerikalı qəhrəmanında şəxsiyyətin paralanması əyani surətdə göstərir. (Caydin, “Qətran müqəvvə”, Milkmen, “Solomonun nəğməsi”). Qərb mədəniyyətinin təsiri altında təlim-tərbiyə almış qəhrəman müstəqil seçim etmək imkanına malik olsa da daxilindəki boşluğu hiss edir. O bu boşluğu doldurmağa əcdadlarının ənənələrini qəbul etməklə, tarixi keçmişinə dönməklə nail ola bilər. Lakin o, yalnız Qərb insanının şüuru, təfəkkürü ilə gerçəkliyi dərk etmək olar, fikrini ciddi hesab edir. Mifik dünyagörüşünü sadələvh insanların təfəkkürü həzm edə bilər, kimi düşünən qəhrəmanın varlığını yeni mərhələyə ancaq əcdadlarının ənənələrinin davamçısı olaraq çatmağında görürük. “Solomonun nəğməsi”ndə qəhrəman üzləşdiyi bir sıra çətinliklərdən sonra anlayır ki, əcdadlarının inancaları heç də sadələvhlik yox, nəşillər arası əlaqənin əsasıdır. Buna baxmayaraq, afro-amerikan romanının qəhrəmanı keçmişə olan baxışlarını dəyişə bilmədiyindən çıxılmaz vəziyyətdə qalır. XIX əsr afro-amerikan romanında reallığı mifik təfəkkür vasitəsi ilə dərk edən qəhrəman izahı olmayan mistik elementləri adi hal kimi qəbul edirdisə də, müasir dünyada orientir götürə bilməyən qəhrəman bu halları fəvqəltəbii hadisə hesab edir. XX əsr afro-amerikanı romanında Folknerin əsərlərində hiss etdiyimiz qatmarışılıq, qəzavü-qədər, süni həyacan, şüür axını mövcuddu. Şəxsiyyət probleminə də romanda elə Folknersayağı aydınlıq gətirilir. Zənci kölə Seti yenidən sahiblərinə geri qaytarılanda onu ancaq bir fikir narahat edirdi – uşaqlarının kölə gələcəyi. Çıxış yolunu övladlarını öldürməkdə görən Seti, ancaq körpə qızını öldürməyə imkan tapır. Afrika günəşinin qızdırdığı torpaq qədər dözülməz qəlb yangısı ilə yanan afro-amerikalı qəhrəman onu qarabaqara izləyən kölə təleyindən qurtulmaq üçün bu addımı atmağa məcbur olur. Hər nəfəs aldığında bu yangını sönməyə qoymayan, əksinə közərdən udduğu hava onun daxilinə acı həqiqətləri hopdurur. Kölə qadın ikiqat kölədir! Sənin qızını da bu tale gözləyir, başqa heç nə! Ucsuz-bucaqsız qarğıdalı çölləri, qurumuş dodaqlar, qızar-

miş gözlər, gün şüalarından yanmış, heydən düşmüş bədən. Və bu zaman sən insan yox, əşya olduğunu anlayırsan. Ən dəhşətlisi isə bunun heç vaxt bitməyəcəyini, bitirmək üçün tarixini, gen yaddaşını silməli, bunun isə mümkün olmadığını dərk etdiyində baş verir.

Folkner və Q.Q.Markes ədəbi irsinin ənənələrini XX əsr afro-amerikan romanında əks etdirən, T.Morrison bu ənənələri yaşatmağın ən uğurlu yolunu magik realizm metodunun vasitəsi ilə təmin etdi. T.Morrison bu ənənələri özününküləşdirərək, yeni mərhələdə uğurla inkişaf etdirməyə nail oldu. Folknerin məşhur “Avessalom, Avessalom” və Morrisonun magik realizm prinsipləri əsasında yazdığı “Sula”, “Sevgili”, “Solomonun nəğməsi”. “Cənnət” əsərləri arasında oxşar xüsusiyyətlərin mövcudluğu heç kimdə şübhə doğurmur. Folknerin romanlarında olduğu kimi, T.Morrisonun əsərlərində də xristian düşüncə tərzini öz bədii ifadə vasitəsinə tapmışdır. Lakin T.Morrison romanlarında dini motivlər, zənci mifologiyası və folkloru ilə vəhdətdə verilir. Bu isə Latın Amerikasının ölkələri və afro-amerika ədəbiyyatında magik realizmin poetikasının sinkretik xüsusiyyəti kimi başa düşülür. Magik realizm prinsipləri əsasında yazılmış afro-amerikan romanında rast gəlinən fəvqəltəbii elementlər, xalq inancları, dini motivlər təsvir edilən dövrün həqiqətlərinə reaksiya olaraq, afro-amerikalının milli mənsubiyyətini önəmliyə, bütöv bir etnosun tarixən aldığı zədəni, faciəvililiyi daha dürüst şəkildə açıqlayır. Son olaraq, afro-amerikan ədəbiyyatının tarixini, inkişaf prinsiplərini araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu ədəbiyyat bütün inkişaf mərhələlərini tək-cə öz sosial-tarixindən, folklorundan deyil, həmçinin digər ölkə ədəbiyyatının təcrübəsinə söykənərək keçmiş, müasir oxucunun diqqətini cəlb edəcək mövzuların axtarışında yeni üsullar tətbiq edərək özünün yüksəliş dövrünü yaşamışdır. Bu isə XX əsr afro-amerikan romanının mahiyyətə yeni konsepsiyada inkişafından xəbər verən xüsusiyyətlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Quliyev Q. XX əsr Amerikan ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar. Bakı: Çapıoğlu, 2011, 208 s.
2. Toni Morrisonun Seçilmiş Əsərləri. Ön söz və tərc. Qasımov İ.Ə. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 808 s
3. Фолкнер У. Собрание сочинений в 6-ти томах. — М.: Художественная литература, 1984. Т.1 . 589 с. Т.2 .685 с. Т.3 . 652 с. Т.4 684 с. Т.5 - 653 с. Т.6 - 669 с.
4. Baker H.A. Blues, Ideology, and Afro-American Literature: A Vernacular Theory. Chicago: Univ. Of Chicago Press, 1984.
5. Baker H.A. Modernism and the Harlem Renaissance. — Chicago: Univ. Of Chicago Press, 1987.
6. Black Literature and Literary Theory, ed. by H. L.Gates. N. Y.: Methuen, 1984.
7. Du Bois W.E.B. The Souls of Black Folk. N. Y.: New American Libr., 1969.
8. Ellison R. Invisible Man. -N. Y.: Random House, 1990.
9. Fuller Hoyt W. The New Black Literature: Protest or Affirmation // Gayle, Jr. A. The Black Aesthetic. - N.Y., 1971.p.337
- 10.Gates H. L. Preface to Blackness: Text and Pretext II Afro-American Literature: The Reconstruction of Instruction, ed. by D. Fisher and R. B. Stepto. - N. Y., 1979.p.68.
- 11.Gates H.L. The Signifying Monkey. Oxford: Oxford Univ. Press, 1988.

12. Gayle A. The Black Aesthetic. N.Y.: Doubleday, 1972..
13. Gayle A. The Way of the New World: The Black Novel in America. Garden City, N. Y.: Anchor Press; Doubleday, 1975..
14. Hurston Z.N. Their Eyes Were Watching God. // Hurston Z.N. Novels and Stories. -N. Y.: Penguin Books, 1995. p. 173-335.
15. McKay Claude. Home To Harlem. North western University Press, 1987.
16. Naylor G. Bailey's Cafe. N. Y., 1992.
17. Stepto R.B. Teaching Afro-American Literature: Survey or Tradition. The Reconstruction of Instruction// Afro-American Literature: The Reconstruction of Instruction, ed. by D. Fisher and R. B. Stepto. -N. Y., 1979. p. 19.
18. Stepto R.B. From Behind the Veil: A Study of Afro-American Narrative, 1979.
19. The Langston Hughes Reader. -N. Y.: Braziller, 1958.

Summary

The Afro-American Novel in American Literature of the XX century (In the context of Magical Realism Traditions)

This article deals with the problem of origin of Afro-American literature on the basis African folklore and literary tradition of USA. The main peculiarities of this literature were investigated by scientists for a long time; at last several fundamental works dedicating this question were published almost at the same period, at the end of the XX century. The author made successful links to these sources in the theoretical decision of this problem. Among those works there are "From Behind the Veil: A Study of Afro-American Narrative" by R. Stepto in which the main Afro-American tradition is proclaimed as "pregeneric myth" that's eager for freedom and independence, "Blues, Ideology, and Afro-American Literature" by H. Baker where the theory of origin of afro American literary tradition from blues develops, and the investigation of H.L. Gates named "The Signifying Monkey" which emphasize that the main characteristic feature of Afro-American folklore becomes the figure of trickster, but as the main property of the Afro-American literary tradition - trails "meaning".

In addition, the article analyzes the novels of representatives of Afro-American literature of the last quarter of the XX century, such as T. Morrison, E. Walker, in collaboration with various literary traditions. The choice of these writers is determined by the fact that their works are the most vivid and illustrative examples of African-American literature in the context of the magical realism of the last quarter of the XX century.

Резюме

Новый афроамериканский роман в литературе США XX века (в контексте традиций магического реализма)

В статье рассматривается проблема происхождения афро-американской литературы на базе африканского фольклора и литературной традиции США. Главные особенности этой литературы давно исследовались учеными, но в конце XX века почти в одно время вышло несколько фундаментальных работ, посвященных этому вопросу. Автор сделал успешные ссылки на эти источники в теоретическом решении этой проблемы. Среди них труд Р. Степто «Из-под маски» (From Behind the Veil: A Study of Afro-American Narrative, 1979), в котором основой афроамериканской литературной традиции провозглашается так называемый «преджанровый миф» - стремление к свободе и независимости, книга Х. Бейкера «Блюз, идеология и афро-американская литература (Blues, Ideology, and Afro-American Literature, 1984), где развивается теория происхождения афро-американской литературной традиции из блюза, и

исследование Г.Л.Гейтса «Означивающая обезьяна» (The Signifying Monkey, 1988), выделяющее в качестве главной особенности афро-американского фольклора фигуру трикстера (означивающую обезьяну), а в качестве основного свойства афроамериканской литературной традиции - троп «означивания».

Кроме того в статье анализируются романы представителей афро-американской литературы последней четверти XX века, таких как Тони Моррисон, Элис Уокер во взаимодействии с различными литературными традициями. Выбор именно этих писателей определяется тем, что их произведения являются наиболее яркими и показательными образцами афро-американской литературы в контексте магического реализма последней четверти XX века.

Sevinc Rəsulova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜL PROBLEMİ VƏ ONA ELMİ-NƏZƏRİ MÜNASİBƏT

Açar sözlər: *uşaq ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi-nəzəri fikir, XIX əsr, dərsliklər, elmi-nəzəri mübahisələr, S.Ə.Şirvani*

Keywords: *child literature, Azerbaijan literature, literary-theoretical thought, XIX century, textbooks, scientific-theoretical debates, S.A.Shirvani*

Ключевые слова: *детская литература, Азербайджанская литература, литературно-теоретические идеи, XIX век, учебники, научно-теоретические дебаты, С.А.Ширвани*

Azərbaycanda maarifçi-realist təfəkkür tipinin pərvəriş tapdığı və onun söz sərvətinə, ədəbi fikir və mədəni həyata sirayət etdiyi zaman kəsimi XIX yüzilliyin 30-40-cı illərindən başlayaraq 1920-ci ilə – sovet-bolşevik hakimiyyət rejiminin qərarlaşdığı tarixi dövrə qədər davam edir. Əlbəttə, bu amil təkcə “böyüklər üçün” yaradılan mənəvi sərvəti əhatə etmir, “kiçiklər üçün” yaranan ədəbiyyatı da öz ağışuna alır. Ancaq burada fərqli bir cəhəti mütləq mənada nəzərə almaq lazım gəlir. Maarifçi-realist təfəkkür tərz, idrak sistemi “böyüklər üçün” yazılmış ədəbiyyatdan fərqli olaraq uşaq ədəbiyyatının təkcə metod və üslub tipini, həyata, ictimai varlığa baxış, münasibət və onun təsvir üsulunu dəyişdirmir, həm də onun təşəkkülünü şərtləndirir, cücərib pərvəriş tapmasına səbəb olur. Azərbaycanda “böyüklər üçün” yaranan söz sərvəti maarifçi-realizmin zühuruna qədər çoxəsrlik, uzunömürlü, keşməkeşli, zəngin və məhsuldar bir yol keçib gəlmişdi. Təəssüf ki, bu yolda “kiçiklər üçün” ədəbiyyat ona yoldaşlıq edə bilməmişdi, çünki belə bir ədəbiyyatın özü yox idi. Başqa sözlə desək, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin yaranış çağı məhz maarifçilik hərəkatının, maarifçi-realist, ədəbi-ictimai prosesin baş verdiyi tarixi mərhələnin payına düşür. Mühüm bir ədəbi-mədəni hadisə, ədəbiyyatın müstəqil bir qolu kimi onun bətnində yetişib, onun qoynunda nəşət və pərvəriş tapmışdır. Yəni bizdə uşaq ədəbiyyatını söz sənətinin müstəqil bir qolu kimi maarifçi-realist ədəbi hərəkat və proses olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Təbii ki, bu fikirləri söyləməklə biz Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətini, təşəkkül səbəblərini və ilkin inkişaf mərhələsini nəzərdə tuturuq. Sovet dönəmində isə “kiçiklər üçün” söz sərvətinin inkişafına bir başqa prizmadan yanaşmaq lazım gəlir.

Təəssüf ki, ədəbiyyatşünaslığımızda uzun onilliklər boyunca Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına və onun təşəkkülünə yanlış münasibət hakim olmuşdur. Əslində uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixinə yanlış, qeyri-obyektiv münasibət uşaq ədəbiyyatının xarakterinə, spesifikasiyasına, səciyyə və mahiyyətinə yanlış, qeyri-elmi münasibət və baxışdan irəli gəlmişdir. Bu yanlışlıq və dolaşlıqlığın əsas məğzi, mahiyyəti nədən ibarətdir və o, nələrə səbəb olmuşdur? Suala konkret olaraq belə cavab vermək olar: Uşaq ədəbiyyatından danışıarkən söz sənətinin bir qolu kimi

onun xüsusiyyətləri, spesifikasi, məxsusi əlamətləri nəzərə alınmamış, “böyüklər üçün” yaranan ədəbiyyatdan fərqi unudulmuş, nəticədə ədəbiyyatın hər iki qolunun (“böyüklər üçün” və “kiçiklər üçün”) tarixi eyniləşdirilmişdir. Təbii ki, bu yanlış bir tendensiyadır, halbuki hər bir ədəbi nümunəni, hər bir ədəbi təmayül və cərəyana mənsub bədii örnəyi öz parametrləri, meyarları ilə öyrənməyə ciddi ehtiyac vardır.

Bizim ədəbiyyatşünaslığımızda uşaq ədəbiyyatına öz ölçüləri ilə yanaşmaq ona gətirib çıxarmışdır ki, bəziləri onu Nizamidən, bəziləri Füzulidən, bəziləri daha əvvəlki və sonrakı sənətkarlardan başlamışlar. Nəticədə uşaq ədəbiyyatımızın elmi və obyektiv tarixini yaratmaqda bir dolaşlıq, müəmmalı situasiya, aydın olmayan mənzərə yaranmışdır. Həmin fikir və qənaətlərin yığcam şəkildə xülasəsini nəzərdən keçirək. Bu, bizə mövcud mənzərəni daha dolğun təsəvvür etməyə imkan yaradar.

Bir məsələni xatırlatmaq yerinə düşər. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi və inkişaf yolu barədə XX əsrin 60-cı illərinə qədər az tədqiqatlar aparılsa da, müəyyən fikir və mülahizələr söylənsə də, onun fundamental tədqiqi aspektində təşəbbüslər 60-cı illərdən başlayır.

P.Allahverdioğlunun (Saleh) 1962-ci ildə meydana çıxan bir mətbu məqaləsinin adı belədir: “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tərbiyə məsələlərinə dair (şifahi ədəbiyyatda, Nizamidə, Füzulidə,)” (18, 47-51). Müəllifin yazılı ədəbiyyatımızda uşaq ədəbiyyatının tarixinin Nizamidən başladığı, nəinki məqalənin mətnində, onun sərlövhəsində də qabarıq surətdə görünür. Alim, haqqlı olaraq, uşaq ədəbiyyatının tarixini folklordan başlayır. Bu fikirlə razılaşmaq olardı, çünki xalq yaradıcılığının bir qolunu da uşaq folkloru təşkil edir. Ancaq etiraz doğuran burasıdır ki, məqalədə pedaqoq alimin araşdırmaya cəlb etdiyi nümunələri, əsasən, uşaq folkloru örnəkləri yox, ümumiyyətlə, kütləvi dinləyici üçün ərsəyə gətirilən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələridir. Alim yazılı ədəbiyyatda Nizamini Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banisi sayır. Eyni müəllif iki il sonra meydana çıxardığı fəlsəfə doktoru dissertasiyasında fikrini dəyişir və bu dəfə M.Füzulini “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banisi” elan edir [1, s.8].

Uşaq ədəbiyyatımızın araşdırıcılarından Ə.Əzizovun mövqeyi də P.Allahverdioğlunun əvvəlki qənaəti ilə uzlaşır. “Uşaqların sevimliləri” adlı monoqrafik tədqiqatında o, bu barədə mövqeyini belə bildirir: “Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı nümunələrinə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında, xüsusilə onun “Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə”sində, M.Füzulinin alleqorik əsərlərində, Q.Zakir və S.Ə.Şirvaninin təmsillərində rast gəlirik” [8, s.4].

Göründüyü kimi, burada yazılı ədəbiyyatımızda ilk uşaq əsərləri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında tapılır, M.Füzulinin alleqorik əsərləri, Q.Zakirin təmsilləri də “kiçiklər üçün” söz sənəti nümunələri kimi dəyərləndirilir.

F.Fərhadov və A.Hacıyevin şərikli müəllifi olduqları “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” adlı dərslər vəsaitində də Nizami uşaq ədəbiyyatımızın nümayəndəsi kimi qələmə verilir. N.Gəncəviyə və M.Füzuliyə uşaq ədəbiyyatının təmsilçiləri kimi ayrıca oçerklər həsr olunur [9]. Ümumiyyətlə, ali məktəblərdə “Uşaq ədəbiyyatı” fənninin tədrisi üçün tərtib olunmuş və yazılmış proqramlarda, tədris vəsaitlərin-

də, dərsliklərdə, bir qayda olaraq, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan və N.Gəncəvidən başlayır.

Təqdirəlayiq cəhətdir ki, Z.Xəlil və F.Əsgərlinin, həmçinin B.Həsənlinin dərsliklərində müəlliflər problemə daha həssas yanaşaraq yazılı söz xəzinəmizdə N.Gəncəvidən A.Bakıxanova qədərki dövrü əhatə edən uşaq əsərlərinə “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq mütaliəsi nümunələri” kimi baxmışlar. Ancaq başqa tədqiqat, dərslük və tədris-metodik vəsaitlərdə yanlışlıq hələ də qalmaqdadır.

Bunun səbəbi nədir? “Kiçiklər üçün” bədii sərvətdən danışan mütəxəssislərimiz Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının başlanğıcını, tarixini, tarixi inkişaf yolunu, təmsilçilərini müəyyənləşdirərkən nəyi nəzərə alıb, nəyi nəzərdən qaçırlar? Onların problemə qeyri-elmi, qeyri-obyektiv münasibəti nəyə səbəb olur, hansı nəticələr doğurur?

Əlbəttə, bunun başlıca səbəbini uşaq ədəbiyyatından danışan alimlərimizin ilk növbədə həmin ədəbiyyata onun öz meyarları, öz qəlibləri, öz təyinat və parametrləri ilə yanaşmamasıdır. Onlar söz xəzinəmizdə kiçiklərə uyğun hər nə görürlərsə, onu uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi qəbul edirlər. Belə örnəklər isə daha çox təmsillər, alleqorik əsərlər, öyüd-nəsihətlər, əxlaqi-didaktik məzmunlu hekayətlər, mənzum hekayələr, tərbiyəvi məzmun və ruha malik bədii mətnlərdən ibarətdir. Klassik şərq ədəbi mühitində, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında istənilən qədər belə bədii nümunələrə rast gəlmək mümkündür. XII əsrdə yaşamış N.Gəncəvi, X.Şirvanidən başlamış Ə.Təbrizi, A.Ərdəbili, Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli, Fədai, Əmani, S.Təbrizi və b. onlarla sənətkarımızın yaradıcılığında belə nümunələrin sayı kifayət qədər çoxdur. Uşaq ədəbiyyatımızın tarixindən danışarkən mütəxəssislərimizin diqqətini cəlb edən də budur.

Maraqlıdır ki, təmsillərin uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi qəbul edilməsi yalnız bizim ədəbiyyatşünaslarımıza aid məsələ deyil. Dünyanın bəzi tanınmış filoloqları da təmsilləri həm də uşaq ədəbiyyatı nümunəsi sayırlar. Məsələn, Y.Brandis təmsilləri “kiçiklər üçün” yaranan mənəvi sərvət kimi qəbul edir və dünya uşaq ədəbiyyatının tarixini də ilk böyük təmsilnəvis Ezopdan başlamağı məsləhət görür və yazır: “Uşaq ədəbiyyatının tarixi Ezopun təmsillərindən başlanır” [4, s.16].

Beləliklə, uşaq ədəbiyyatından danışan mütəxəssislərimiz bədii ədəbiyyatın tarixi meydanında kiçiklərin mütaliəsinə uyğun nə görür, nəyi tapırlarsa, onu uşaq ədəbiyyatı nümunəsi hesab edirlər. Nəzəri cəhətdən, yəqin ki, ədəbiyyatın bu iki yolunun ciddi, əsaslı fərqlərə malik olduğunu bilirlər, lakin onu praktiki materiala tətbiq edərkən yanlışlığa və dolaşılığa yol verirlər.

Doğrudan da, dünyanın klassik uşaq ədəbiyyatı mütəxəssislərinin, alim və pedaqoqlarının çoxdan sübut və qəbul etdiyi prinsipə görə “kiçiklər üçün” bədii sərvətlə “böyüklər üçün” ədəbiyyatın oxşar, üst-üstə düşən, kəşisən cəhətləri olduğu kimi kifayət qədər fərqli, ayrılan məziyyətləri də mövcuddur. Daha doğrusu, uşaq ədəbiyyatı kiçiklərin psixologiyasını, idrakını, zövqünü, maraqlarını, həyata baxışını və s. nəzərə almaqla yaranan ədəbiyyatdır. Onun özünəməxsus xüsusiyyətləri, spesifikası, əlamətləri, ifadə tərzini, hətta dil və üslub xüsusiyyətləri, belə demək mümkünsə, “müstəqil hüquq və qanunları” vardır. Biz rus ədəbiyyatşünaslığında belə bir fikirlə tamamilə razılaşıırıq: “Ciddi şəkildə deyilsə, uşaq ədəbiyyatı

yatı o ədəbiyyatdır ki, söz ustaları tərəfindən xüsusi olaraq uşaqlar üçün yaradılır. Ancaq bundan başqa gənc oxucular özləri üçün ümumi ədəbiyyatdan da çox şey götürürlər. (Məsələn, A.S.Puşkinin nağılları, İ.A.Krılovun təmsilləri, A.V.Koltsovun mahnıları, folklor əsərləri və s.) Beləliklə, “uşaq oxusu” deyilən yeni bir termin də yaranır ki, uşaqların oxuduğu əsərləri əhatə edir. Bu iki anlayış bəzən çarpazlaşır, belə ki, ümumi ədəbiyyatda elə əsərlər var ki, biz artıq onları uşaqlar üçün olanlardan ayırmırıq” [6, s.8].

Beynəlxalq aləmdə peşəkar uşaq ədəbiyyatı mütəxəssislərinin rəyinə görə “kiçiklər üçün” yazmaq heç də asan deyil. Uşaq ədəbiyyatı elmin və sənətin bir neçə sahəsini özündə birləşdirir. Bunlar bədii istedad, psixoloqluq, pedaqoqluq və alimlikdir. Yəni uşaq yazıçısı, həm də pedaqoq, kiçik oxucuların psixologiyasını anlayan psixoloq, cəmiyyət və təbiətdəki müəyyən hadisə və proseslərdən xəbərdar, zəngin elmi məlumatla malik alim olmalıdır. Uşaqların idrak, maraq, istək, arzu, zövq və baxışlarını, psixologiyasını anlamalı və bunu öz əsərlərində nəzərə almağı bacarmalıdır. Nəticə etibarını ilə uşaq ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatın ondan ayrılmış məxsusi bir qolu, ayrıca bir sahəsidir. Elə buna görə də onun tarixini, ədəbiyyatın ümumi axarındakı ayrıca yerini, mövqeyini, inkişaf istiqamətini, özünəməxsus çəkisini öyrənmək, izləmək, üzə çıxarmaq ədəbiyyatşünaslığın başlıca vəzifələrindən biridir. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına da aid bir problemdir. Çünki biz Azərbaycan uşaq ədəbiyyatından danışırıqsa, təbii ki, onun təşəkkül çağını, inkişaf tarixini, əsas inkişaf mərhələlərini də müəyyənləşdirməliyik.

Bəs Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixini nə vaxta aid etmək olar? Onun müəssisi kimdir? İnkişaf mərhələləri hansılardır? Uşaq ədəbiyyatımızın sərhədləri tarixin hansı çağından başlayır və tarixi inkişaf mənzərəsi və prosesi necə baş vermişdir? Əlbəttə, bu suallara obyektiv cavab vermək üçün biz uşaq ədəbiyyatımıza öz “müstəqil hüquq və qanunları” çərçivəsində nəzər salmalı, təhlilə cəlb etməliyik.

A.Çernyayevski və S.Vəlibəyov “Vətən dili” (1888) dərslisinin II hissəsinə yazdıqları müqəddimədə Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində Həsənəli xan Qaradağidən başqa uşaqlar üçün əsər inşa edən elə bir qələm sahibi tapa bilmir, bu sahədə onu milli arenada ilk və yeganə sənətkar hesab edirlər [5, s.3].

Burada maraqlı bir məsələyə də diqqət yetirmək lazım gəlir. H.Qaradağidən əvvəl S.Ə.Şirvani şagirdlər üçün “Rəbiül-ətfal” (1878) və “Tacül-kütub” (1883) dərsləkləri hazırlamışdı. Bu kitablarda çoxlu sayda poeziya və nəsr nümunələri var idi. Hər iki dərslək və orada bilavasitə şagirdlərə ünvanlanmış bədii mətnlər A.Çernyayevskiyə məlum idi. S.Ə.Şirvani hər iki dərsliyi hazırlayıb tamamladıqdan sonra onları “Müntəxəbat” adı altında birləşdirib çap üçün Qafqaz Təhsil İdarəsinə təqdim etdi. “Müntəxəbat” Qafqaz Təhsil İdarəsinin müdiri K.P.Yanovskinin 13 avqust 1883-cü il tarixli məktubu ilə rəy üçün Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına göndərildi. Seminariyanın Azərbaycan dili və şəriət müəllimi Hüseyn Əfəndi Qayıbov dərsliyə müsbət rəy yazsa da, A.Çernyayevskinin yazılı rəyi mənfəi oldu. O, “Tacül-kütub”dakı nəsr nümunələrinin dilinin sadəliyini bəyənsə də, bu hekayələrdə həyat həqiqətinin olmadığını, onların mücərrəd məzmun və ideyalara malik olduğunu bəyənəmədi. “Rəbiül-ətfal”dakı şeirləri də canlı, real həyatdan uzaq, quru, çılpaq öyüd-nəsihətlərdən ibarət, təsirsiz əxlaqi-didaktik mo-

izələrdən ibarət nümunələr kimi tənqid etdi. “Müntəxəbatın” hər iki hissəsinin dərslik kimi tədrisə yaramadığını bildirdi [10].

Göründüyü kimi, S.Ə.Şirvaninin dərslikləri A.Çernyayevskiyə bəlli olsa da, o, bu əsərləri uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi bəyənmiş və qəbul etməmişdi. Ona görə də, nə Seyid Əzimin uşaqlar üçün əsərlər yazan bir sənətkar kimi adını xatırlatmış, nə də bu nümunələrdən “Vətən dili”nə daxil etmişdi.

Tanınmış pedaqoq-sənətkar Rəşid bəy Əfəndizadə sonralar, daha doğrusu, sovet hakimiyyəti illərində yazdığı avtobiografik xatirələrində özünü “milli uşaq ədəbiyyatımızın banisi” kimi təqdim edirdi. Müəllif qeyd edirdi ki: “Bu müddət ərzində mən görkəmli rus pedaqoqu Uşinskinin “Rodnoye slovo”, “Detskiy mir” dərsliklərinin nümunəsi əsasında türk (Azərbaycan – S.R.) dilində (İstanbulda) ilk iki dərsliyi nəşr etdirdim: 1. “Bəsirətül-ətfal”, 2. “Uşaq bağçası”. Buna görə məni türk dilində bədii uşaq ədəbiyyatı və dramaturgiyasının banisi hesab edirlər” [14, s. 25].

Ə.Əkbərov 1912-ci ildə (№16) “İqbal” qəzetində dərc olunan “Ədəbiyyata dair” sərlövhəli bir məqaləsində M.T.Sidqinin yaradıcılıq fəaliyyətindən söz açır və onu milli uşaq ədəbiyyatımızın təməldaşı kimi qiymətləndirir [7].

Ədəbiyyatşünaslığımızda “kiçiklər üçün” ədəbiyyatımızın ilk müəssisi kimi A.Şaiqi nişan verənlər də var. Məsələn, sovet dönəmində 20-30-cu illər uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına istər nəzəri şəkildə istiqamət verən, istərsə də körpə vətəndaşlar üçün milli dildə dəyərli əsərlər yaradan Mikayıl Rzaquluzadə 1926-cı ildə “Yeni məktəb” jurnalında işıq üzü görən bri məqaləsini bütövlükdə uşaq ədəbiyyatına həsr etmişdir [16]. Məqalədə A.Şaiqin uşaqlar üçün yaradıcılığına daha çox diqqət yetirən müəllif belə bir subyektiv fikir söyləyir: “Heç şübhə yox ki, bu ad, yəni “cocuq ədəbiyyatı” adı altında toplana biləcək əsərlər fitrətən müəllim yaranmış olan hörmətli Abdulla Şaiqin yazmış olduğu cocuq kitablarıdır. Bunlardan bilxassə “Murad”, “Şələquyruq”, “Tıq-tıq xanım”... kimi cocuqlarımız tərəfindən çox böyük maraq və həvəslə oxunan, həm də pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən pək qiymətli olan əsərlərdir... Bundan başqaları isə yox kimidir” [16, s.13].

Eyni fikirləri M.Rzaquluzadə 1940-cı ildə çap olunan “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” adlı məqaləsində də təkrar edir. Həmin məqalədə deyilən fikirlərə sadəcə olaraq onu da əlavə edir ki, “Azərbaycanın böyük revolyusion satirik xalq şairi M.Ə.Sabir də uşaqlar üçün şeirlər yazmışdır” [17, s.279].

Bu fikirləri söyləyərkən müəllifin subyektiv mülahizələrə söykəndiyi, tarixi həqiqəti təhrif etdiyi, hakim siyasi-ideoloji diktəyə söykənib nihilist mövqe tutduğu hiss olunur. Şübhəsiz ki, tənqidçi XIX-XX əsrlərin hüduqlarında başqa qələm sahiblərinin də uşaqlardan ötrü dəyərli əsərlər yazdığını (məsələn, S.Ə.Şirvani, R.Əfəndizadə, A.Səhhət, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov və s. sənətkarların) bilməmiş deyildi. Lakin o zaman proletkultçuluğun, vulqar sosiologizmin təsirinə qapılan M.Rzaquluzadə bolşevik rejiminin 20-30-cu illərdəki nihilist, tarixə və keçmişə inkarçı baxışından, mövqeyindən çıxış edərək haqqında danışdığımız dövrün (XIX-XX əsrlərin hüduqlarının) başqa qələm sahiblərinin uşaq əsərlərini qəbul etmədi.

20-30-cu illər ədəbiyyatşünaslığımızda 1920-ci ilə – sovet rejiminin qərarlaşdığı dövrə qədərki cocuq ədəbiyyatına və onun nailiyyətlərinə nihilist münasibət başqa tənqidçilərin, ədəbiyyat xadimlərinin mülahizə və baxışlarında da özünü büruzə verir. Ö.F.Nemanzadə 1926-cı ildə (№31) “Yeni məktəb” jurnalının səhi-

fələrində oxuculara çatdırılan “Qiraət kitablarımızda mövhumat üsulu” adlı məqaləsində “sosialist inqilabının qələbəsinə qədər” yaranmış “ədəbiyyatımız”da, tədris kitablarımızda, cocuq ədəbiyyatımızda “ciddi nöqsanlar” tapır. Həmin “nöqsanlar” bu ədəbiyyat və tədris kitablarını ehtiva edən çoxlu sayda əsərlərin məzmunu, mündəricə, ideya və obrazlar aləmi etibarlı ilə “mövhumat üsulunda” təzahür etməsi idi [15, s.285]. Öz fikrini isbata yetirmək üçün müəllif M.Ə.Sabirin “Ağac-ların bəhsi” şeirini, habelə o vaxta qədər dərsləklərdə sıx-sıx yer alan “Aslan və iki öküz”, “Arı və qarğa” hekayələrini və s. əsərləri misal çəkir, onları tənqid edir. Bu əsərlərin məzmunu və ahənginin “mövhumata yol açdığını” söyləyir. Hətta Sədi, C.Rumi, Lamartin, Kırlov kimi dahi sənətkarların da əsərlərinin dərsləklərə salınıb körpə vətəndaşlara mənəvi sərvət və tərbiyə vasitəsi kimi təqdim olunmasına etirazını bildirir. Bunu ancaq dini tərbiyəyə xidmət edən bir vasitə kimi dəyərləndirən müəllif yazır: “Bu gün çox şadlıqla qəbul edib nəşrinə çalışdığımız mövhumat üsulu yunanlardan Avropaya, ərəblərə, onlardan farslara, hindlilərə, türklərə keçən Sədilər, Cəlaləddinlər, Lamartinlər, Kırlovlar, daha bir çox böyük simalar tərəfindən canlandırılan üsuldur ki, bu dini tərbiyənin yaratdığı üsuldan özgə bir zad deyildir” [15, s.285].

Vulqar sosiologizmin və proletkultçuluğun yaratdığı mənfi rezonans tənqidçi M.Hüseynin də mülahizələrində öz əksini tapmışdır. O zamanın fəal tənqidçilərindən olan M.Hüseynin 1927-ci ildə (№2-3) “Yeni məktəb” jurnalında onun uşaq ədəbiyyatına ümumi baxışını səciyyələndirən bir məqaləsi dərc olunur. Məqalədə o, həm inqilabaqədərki (sosialist inqilabı nəzərdə tutulur) uşaq ədəbiyyatı və onun vəziyyəti, həm də sovet dövründə cocuq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri, məzmunu, mahiyyəti, vəzifələri barədə düşüncələrini bəyan edir. Təəssüf ki, müəllif milli uşaq ədəbiyyatımızın “inqilaba qədərki” bütün nailiyyətlərini inkar edir. Bu sahədə ortalığa qoyulan heç bir faydalı nümunə tapa bilmir. Tənqidçi bunun səbəblərini də izah etməyə cəhd göstərir və bu zaman hər şeyə vulqar-sosioloji müstəvidə, ideoloji-inkarçı prizmadan baxır. “Rus çarlığının göstərişi ilə addım atan Azərbaycan maarifinin bu səciyyədən uzaq qaldığı” hökmünü verir. Bəzi “cocuq məcmuələrinin nəşr edildiyi”ni, lakin “az zaman keçmədən” onların “əhəmiyyətsiz olduğuna görə” bağlandığını söyləyir. Onu da iqrar edir ki, “bu cəmiyyət cocuq ədəbiyyatına uzun zaman ehtiyac hiss etməmiş və xüsusən məktəb uşaqlarının oxumaq və mütaliə etmək həvəslərini təmin etmək üçün bəzi zamanlar quru təşəbbüs belə göstərməmişdir [11, s.35]. Söylənən fikirlərin qeyri-elmi olduğu, tarixin məntiqinə söykənmədiyi göz qabağındadır. Belə ki, əsrin əvvəllərində nəşr olunan və az ömür yaşayan “Dəbistan” və “Rəhbər” jurnalları “əhəmiyyətsiz olduğuna” görə yox, maddi çətinlik ucbatından bağlanmışdı. Halbuki, bu jurnallara ciddi ehtiyac olduğu kimi, onlar ədəbi-mədəni və pedaqoji həyat üçün, həqiqətən, faydalı işlər görürdülər. İkincisi isə XIX əsrin II yarısı və XX yüzilliyin ilk onilliklərində Azərbaycanın çoxlu sayda işıqlı zəka sahiblərinin həm yeni məktəblər açmaq, həm də millət övladlarının mütaliəsi üçün dərsləklər, bədii və elmi əsərlər yaratmaq yolunda kifayət qədər uğurlu təşəbbüslər etdiyini də danmaq mümkün deyil. Müəllifin “məktəb əməkçi güruhuna düşmənlər hazırladığı kimi, maarifi də kütlədən uzaqlaşdırmışdır” – tezisində də tənqidi yanaşmaq mümkün deyil. Əgər məktəb əməkçi xalqa “düşmənlər” hazırlayırdısa, bütün orta əsrlərin parlaq zəka-

ları, elm və sənət adamları, nəhayət, XIX-XX əsrlərin vətənpərvər, tərəqqipərvər ziyalıları, qələm sahibləri kimlər idilər? Doğrudanmı, onları xalqın düşmənləri elan etmək lazım gəlirdi? Yəqin ki, bu sualların cavablarını şərh etməyə ehtiyac yoxdur.

Nəhayət, M.Hüseynzadənin aşağıdakı fikri üzərində dayanaq: “Fərz edəlim, Azərnəşrin buraxmış olduğu “Tülkü və qurd” hekayələri uşaqlara oxumaq üçün verilmişdir. Əcəba, böylə hekayələr bizim məfkurəmizə və bu gün məktəbdə öz təsirini göstərən yeni təlim və tərbiyə sisteminə hankı yardımları göstərə bilər? Hər kəs etiraf edər ki, bu üsuldə tərtib edilmiş uşaq ədəbiyyatının bizim üçün heç bir yararlı cəhəti yoxdur” [11, s.36]. Tənqidçi “Tülkü və qurd” hekayəsinin təmsilində, ümumiyyətlə, təmsilləri nəzərdə tutur. O da Ö.F.Nemanzadənin yuxarıda xatırlatdığımız məqaləsində irəli sürdüyü eyni fikrə şərik çıxır. Yəni təmsillər, alleqorik əsərlər körpələrin mənəvi qidası ola bilməz, tərbiyə və əxlaqın kamilləşməsində onların heç bir müsbət təsirindən, rolundan danışmaq mümkün deyil. Belə əsərləri mütləq vasitəsi kimi balacalara təqdim etmək ancaq “mövhumat üsulu”na xidmət edir. Əlbəttə, fikrin yanlışlığını şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki yaxşı yazılmış təmsillərin, alleqorik əsərlərin uşaqların maraq dairəsinə, zövq və istəklərinə cavab verdiyi, onların mənəvi və estetik zövqünü oxşadığı məlum və sübut olunmuş həqiqətdir.

Gərəkli bir məsələyə də diqqəti cəlb etmək və ona münasibət bildirmək yerinə düşər. F.Köçərlinin bir mətbu məqaləsində də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının 1910-cu ilə qədərki mərhələsinə və təmsilçilərinə inkarçı münasibətin şahidi oluruq. “Vətən dili” dərsliyi haqqında “cənab Şirvanskinin rəyi münasibətilə” adlanan və Tiflisdə rus dilində çıxan “Zaqafqazyə” qəzetində (1910, №74) işıq üzünə çıxan məqalə Həməzət bəy Qəbulov Şirvanskinin həmin qəzetdə (1910, №58) “Vətən dili” dərsliyinin 1910-cu ildəki VII çapına tutduğu iradlara cavab kimi qələmə alınmışdı. A.O.Çernyayevskinin ilk nəşri 1882-ci ilə (I hissə) aid olan “Vətən dili” dərsliyinin son nəşrlərini (XX əsrin ilk onilliyindəki nəşrlərini), o cümlədən VII nəşrini F.Köçərli çapa hazırlamış, bu zaman dərslük üzərində yenidən işləmiş, onu redaktə etmiş, bəzi materialları çıxarıb yeniləri ilə əvəzləmiş, yeni mətnlər artırmışdı.

H.Q.Şirvanski öz məqaləsində “Vətən dili”nin bir sıra məziyyətlərini tənqid etmiş, bunların dərslük üçün qüsurlu olduğunu söyləmişdi. Həməzət bəyin dərsliyə tutduğu iradlardan biri də burada tənqidçinin təbiri ilə desək, “tərcümə və iqtibas xarakterli əsərlərə” daha çox yer verilməsi idi. Müəllifin fikrincə ana dili dərsliyində “milli və orijinal olmayan hər şeydən qaçmaq” və daha çox milli şair və yazıçılarımızın əsərlərinə yer vermək lazım idi [19].

Həməzət bəyin “Vətən dili”nə aid etdiyi haqsız nöqsanlar, o cümlədən də nəzərə çatdırdığımız irad Firudin bəyi narazı salmış və o, həmin iradlara cavab vermişdi. Pedaqoq-tənqidçi deyilən irada cavabında yazırdı: “Görünür, cənab Şirvanski bilmir ki, Qasım bəy Zakirdən və Hacı Seyid Əzim Şirvanidən başqa, Azərbaycan yazıçıları və şairləri elə bir əsər verməyiblər ki, uşaqların oxuması üçün əlverişli və yararlı olsun” [13, s.241]. Firudin bəy Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı mülahizələrini bu deyilənlə yekunlaşdırmır, daha inkarçı intonasiya ilə deyirdi: “Uşaq yazıçıları və şairləri bizdə olmamışdır və indi də yoxdur. Müasir şair-

lər bu cəhətdən yeni yetişən nəslə kömək etmək və məktəblərimizin bu təbii ehtiyacını, heç olmazsa, az-çox ödəmək üçün nəinki çalışırlar, onlar hətta türk şairlərini kor-koranə təqlid edərək dilimizi rəhmsizcəsinə korlayır və ədəbiyyatımızın ruhuna yad olan bir ünsür daxil edirlər. İlk dərslərdə oxumaq üçün onların əsərlərindən bir şey seçib götürmək, südəmər uşağa çətin həzm olan bərk bir qida verməyə bərabərdir. Öz-özlüyündə aydındır ki, belə bir vəziyyətdə, özünə yararlı material tapmayanda, istər-istəməz müsəlman olmayan müəlliflərin əsərlərinə müraciət edəcəksən” [13, s.241].

Əlbəttə, Firudin bəy Azərbaycan ədəbiyyatının gözəl bilicisi, ilk fundamental ədəbiyyat tariximizin yaradıcısı, cəfakeş tədqiqatçı idi. Ədəbiyyat tariximizdə “böyükələr üçün” söz sərəvətinə nə qədər mükəmməl bələd idisə, “kiçiklər üçün” yaradılmış bədii əsərlərə və bu əsərləri ərsəyə gətirənlərin yaradıcılığına da o qədər aşına idi. Onun ilk fundamental ədəbiyyat tariximiz olan “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabı da bunu aydın şəkildə sübut edir. Belə ki, iki cilddən ibarət bu möhtəşəm əsərdə XIX əsrdə yaşamış və uşaqlar üçün bədii nümunələr yazmış sənətkarların kiçik oxucular üçün yaratdığı əsərlər barədə də məlumat verilir. Kitabın “Bir neçə söz” adlı müqəddiməsində, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Sadıq Fani, Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Mütəllə, Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxali və b. sənətkarlara həsr olunmuş oçerklərində bunun əyani şahidi olur. O zamankı ədəbi prosesi diqqətlə izləyən S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, S.M.Qənizadə, R.Əfəndizadə, M.H.Qüdsi, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Divanbəyoglu və b. qələm sahiblərinin yazdıqları uşaq əsərlərinə yaxından bələd olan, hətta yeri gəldikcə bu barədə onlara məsləhət və istiqamət verən Köçərli uşaq ədəbiyyatımızın 1910-cu ilə qədərki mənzərəsini hərtərəfli mənada anlayırdı. “Dəbistan” və “Rəhbər” jurnallarının bu istiqamətdə gördüyü işlərdən də xəbərdar idi. Bəs pedaqoq alimi bu qədər nailiyyətlərə göz yumub birdən-birə onları inkar etməyə, “uşaq yazıçıları, şairləri bizdə olmamışdır və indi də yoxdur” hökmünü verməyə nə vadar etmişdi? Əlbəttə, bunun yeganə səbəbini fikrin ifadə olunduğu psixoloji məqamda axtarmalıyıq. Əsəbi və psixoloji cəhətdən narahat, belə demək mümkünsə, qəzəbli bir situasiyada deyilmiş fikir Firudin bəyi qeyri-elmi qənaətə gəlməyə təhrik etmişdi. Ona görə də biz bu qənaəti tənqidçinin ardıcıl və qəti mövqeyi kimi qəbul edə bilmərik.

Məsələ burasındadır ki, F.Köçərli uşaq ədəbiyyatı ilə uşaqlara yaxın ədəbiyyatın spesifikasiyasını və sərhədlərini də çox gözəl fəhm edir, ayırırdı. Bunu onun A.Şaiqə məktublarında uşaq əsərləri ilə bağlı mülahizələri, habelə “Balalara hədiyyə” (1912) kitabına yazdığı müqəddimə də aydın şəkildə sübut edir. Həmin müqəddimədə o, Q.Zakirin təmsillərinin, M.Vəfa, M.Arif, A.Nazir kimi sənətkarların əsərlərinin əsl uşaq ədəbiyyatı nümunələri olmadığını, lakin “millətin məişətindən götürülmüş və onun dili ilə söylənmiş”, “məna cəhətdən balaların ruhuna təsir göstərə biləcək” əsərlər olduğuna görə “Balalara hədiyyə”yə daxil edildiyini söyləyirdi [12, s.3].

Ədəbiyyatşünaslığımızda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapdığı dövrə, onun banisinin kim olduğuna dair çeşidli fikir və qənaətləri nəzərdən keçirdikdən sonra, təbii ki, son qənaətə gəlməliyik. Bu qənaət elmi və məntiqli olmalı, “kiçiklər üçün” ədəbiyyatın öz qaydalarına, məxsusi əlamətlərinə, spesifik xüsusu-

siyyətlərinə söykənməli, onun idraki, psixoloji, estetik, mənəvi, bədii və hüquqi qanunları ilə uzlaşmalıdır. Belə olduqda biz milli uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixini konkret olaraq XIX yüzilliyin 70-80-ci illərindən başlaya bilərik. S.Ə.Şirvanini isə onun təməldaşı, banisi kimi qəbul etməyimiz daha düzgün, elmi və ədalətli olar.

S.Ə.Şirvaninin “Rəbiül-ətfal” və “Tacül-kütub” dərsliklərindən əvvəl ana dilində N.Dementyevin “Təmsillər və povestlər” (1839) adlı dərs vəsaiti və M.Ş.Vazeh və İ.Qriqoryevin “Kitabi-türki” (1852) adlı dərsliyi var idi. Bu iki kitabda şagirdlərin oxusu üçün milli dildə xeyli oxu nümunələri, hekayələr və rəvayətlər, təmsillər, lətifələr və s. yer alırdı. Bəs niyə biz uşaq ədəbiyyatımızın tarixini bu nümunələrdən yox, məhz Seyid Əzimdən başlamalıyıq? Sualın cavabı belədir: Çünki nə “Təmsil və povestlər”dəki, nə də “Kitabi-türki”dəki bədii örnəklərin heç biri orijinal deyildi. Bu nümunələrin hamısı müxtəlif mənbələrdən, xüsusilə də Şərq xalqlarının folklorundan və yazılı ədəbiyyat qaynaqlarından əxz olunmuş təbdil, iqtibas və tərcümələr idi. Bizim bədii fikir tariximizdə uşaqlara ünvanlanmış orijinal əsərləri ilk dəfə məhz S.Ə.Şirvani qələmə almışdır. Ona görə də milli uşaq ədəbiyyatımızın bünövrə daşını qoyan ilk sənətkar kimi onu nişan vermək lazım gəlir.

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir qənaətə gələ bilərik. Ədəbi-nəzəri fikrimizdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixi ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Həmin fərqli fikirlərin tarixi XX yüzilliyin əvvəllərindən başlamış və son dövrlərə qədər davam etmişdir. Bu cür fikir və qənaətlər uşaq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almamaqdan irəli gəlmişdir. Lakin son araşdırmalar göstərir ki, biz uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixini XIX əsrin 70-ci illərindən başlamalıyıq. Onun ilk ilk nümayəndəsi, yəni uşaq ədəbiyyatımızın banisi kimi də S.Ə.Şirvanini qəbul etməliyik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi proqramı. Tərtib edən: Əfəndiyev S. Bakı, APİ, 1963
2. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi proqramı. Tərtib edənləri: Fərhadov F., Hacıyev A. Bakı: APİ, 1979.
3. Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S. Vətən dili (II hissə), Tiflis: 1888.
4. Əkbərov Ə. Ədəbiyyata dair. “İqbal” qəz., 1912, №16
5. Əzizov Ə. Uşaqların sevimliləri. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1978.
6. Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı: APİ, 1986.
7. Gürcüstan MDTA. Fond 422, iş 1753, vərəq 73
8. Hüseyinzadə M. Uşaq ədəbiyyatı haqqında. “Yeni məktəb” jur., 1927, №2-3
9. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: 1912.
10. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Az.SSR EA nəşri, 1963.
11. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: APİ, 1992.
12. Nəmanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1992.
13. Rzaquluzadə M. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (Azərb. ədəb-tı dekadası) Bakı: 1940.
14. Rzaquluzadə M. (M.R.) Cocuq ədəbiyyatı məsələsi. “Yeni məktəb” jur., 1926, №3
15. Saleh P. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tərbiyə məsələləri (şifahi ədəbiyyatda, Nizamidə, Füzulidə). V.İ.Lenin ad. APİ-nin elmi əsər., XXI c., Bakı: 1962.

16. Аллахвердиоғлы П. Вопросы воспитания Азерб. детск. лит. (1905-1920). Автореф. канд. дис., Баку: 1964.
 17. Брандис Евг. От Эзопа до Джанни Родари. М., 1980
 18. Детская литература. Учебное пособие. М., 1985.
 19. Ширванский Г.Б. Среди мусильман. «Ватан дили», газ. «Закавказье», 1910, №58

Summary

The problem of the formation of children's literature in Azerbaijan its scientific-theoretical attitude to it

There is no unanimous opinion about the history of national children's literature in the Azerbaijani Literature. The history of these different ideas dates back to the beginning of the 20th century and lasted until recently. There are various savings related to this important problem. Such ideas and beliefs were based on ignoring the characteristics of children's literature. Unfortunately, these conclusions have also been found in programs and textbooks related to Azerbaijani children's literature.

The article considers the existing judgments and conclusions in the Azerbaijani literary-theoretical view. They express their attitude towards these considerations and opinions. At the same time, a certain historical period in which Azerbaijani children's literature was created. Facts prove that Azerbaijani children's literature was created in 70-80s of the XIX century, as an independent branch of literature. We must accept S. A. Shirvani as his first representative and founder of our children's literature.

Резюме

Проблема формирования детской литературы в Азербайджане его научно-теоретическое отношение к нему

В азербайджанской литературе нет единого мнения об истории национальной детской литературы. История идей восходит к началу 20-го века и длилась до недавнего времени. Существуют различные выводы, связанные с этой важной проблемой. Такие идеи и убеждения были основаны на игнорировании особенностей, характеристики детской литературы. К сожалению, эти выводы были также найдены в программах и учебниках, связанных с азербайджанской детской литературой.

В статье рассматриваются существующие суждения и выводы в азербайджанском литературно-теоретическом представлении. Они выражают свое отношение к этим соображениям и мнениям. В то же время, определенный исторический период, в котором создана азербайджанская детская литература. Факты доказывают, что азербайджанская детская литература была создана в 70-80-е годы XIX века, как самостоятельное направление литературы.

Мы должны принять С. А. Ширвани в качестве его первого представителя и основателя нашей детской литературы.

İlahə Tağızadə
Azərbaycan Dillər Universiteti

ELİS MANRO PSİXOLOGİZMİNDƏ QADIN PROBLEMI

Açar sözlər: *aşkar və gizli psixologizm, gender problemi, mənəvi-psixoloji təhlil.*

Ключевые слова: *явный и скрытый психологизм, проблема гендера, морально-психологический анализ.*

Key words: *obvious and secret psychologism, gender problem, moral psychological analysis*

1970-ci illərdə Kanadanın istər ictimai-sosial istərsə də ədəbi mühitində qadının rolu danılmaz əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Kanadada feminist düşüncənin ən çox hakim kəsildiyi sahə məhz Kanada ədəbiyyatı idi. 1960-70-ci illər Kanada ədəbi mühitində feminizmin dinamikasını şərtləndirən amillərdən başlanğıcı əsərlərin əksəriyyətinin qadınlar tərəfindən yazılması və mövzularının əsasən qadının cinsi, sosial, irqi, mənəvi azadlığının emansipasiyasına etiraz məqsədi daşması idi. Marqaret Laurens, Marqaret Atvud, Elis Manro, Mavis Gallant və Marian Engel kimi qadın yazarların əsərləri nəinki Kanadada hətta bir sıra xarici ölkələrdə də bestsellərə çevrilmişdir. Qadınların irqi, sosial, cinsi kimlikləri uğrunda mübarizələri düşüncələrdəki baryeri aşırmağa gücü müəyyən mənada yetdi və həyat yoldaşı-əvdar qadın-ana prinsipi pozuldu, qadınlar bu üçlük meyarına sığmadı və hüquqlarının bərpası uğrunda daha fəal çalışmağa başladılar.

Kanada ədəbi mühitinin qadın yazarları arasında feminist düşüncə tərzini bütün əsərlərinə şamil edə bilən, 2013-cü il Nobel mükafatı laureatı, “Kanadanın Çexovu” adına layiq görülən Elis Manro xüsusi yer tutur. Elis Manro hekayələrində ailə münasibətlərinin fonunda qadın etibarını, iztirabını, sevgisini, mənəvi psixi yaşantılarına, şüuraltı düşüncələri məharətlə qabardılır. Elis Manronun hekayələrindəki feminist ideologiya dünya ədəbi tənqidində özünəməxsus dəyərləndirilmiş və tədqiqata cəlb edilmişdir.

Elis Manro hekayələrində əsas qəhrəman və ya təhkiyəçi qadınlardır (“Ayı dağı aşdı”, “Meşə” və “Üz” hekayələrdən başqa). Onlar mürəkkəb, ziddiyyətli və emosional xarakterli qadınlardır. Bu qadınlar Dr. M.Parabhakarın təbirincə desək “patriarxal cəmiyyətdə öz qadın statusları uğrunda mübarizəyə qoşulmuşlar” (1, s. 57-60). Tədqiqatçı Foset Brayn Elis Manro hekayələrinin “azadlıq mövzusunda cəm olduğunu vurğulayır - cinsi azadlıq, işçi sinfinin iqtisadi azadlığı, kişilərin mədəni dominantlığından qurtulmağa can atan qadın azadlığı” (2, s.70). Tədqiqatçı Rasporich isə Elis Manronun hekayələrində Folknersayağı yazı üslubunu bəyəndiyini vurğulayır və bildirir ki, yazıçı keçmişin ani sıçrayış xatirələrinə əsasən qəhrəmanların həyatını oxucu ilə tanış edir. “Manronun feminist yazıçı kimi üstünlüyü onun hekayələrinin qadın obrazlarla zənginliyi və həmin qadınların portretinin real təsvirindədir. Yazıçının bizlərə ərməğanı qadın obrazlarının suni, gizli və anlaşılmaz sosial üzlərini ifşa edərək, uşaqlıqdan qocalana qədər olan mərhələni təsvir etmək ustalığıdır” (3, s.33).

“Elis Manro nəsrri: Təhlil” adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasının “Feminizm” adlı fəsilində tədqiqatçı Selestə Fernandes E.Manronun 6 hekayə toplusunu ideya-məzmun cəhətdən təhlil etmişdir. Tədqiqatçı haqlı olaraq iddia edir ki, hekayələrdəki feminist düşüncə dinamikası birbaşa müəllifin öz həyat axarı ilə səsleşir yəni müəllifin həyatının hər sərlövhesinə, hər dövrünə dair hekayələri həmin toplularda tapmaq olar. “Şən kölgələrin rəqsi”ndə uşaqlıq, “Qızlar və qadınların həyatları” gənclik, “Sənə nə isə demək istəyirdim” və “Sən özün kimsən axı?” topluları orta yaş, “Yupiterin peykləri” və “Sevgi yolu” isə kamillik dövrünün xatirələrinə söykənir (4).

“Şən kölgələrin rəqsi” toplusuna daxil olan hekayələrdəki gənc qız obrazları hələ həyatı təcrübəsizlikdən doğan iradəsizlik nümayiş etdirir, hadisələrə müdaxilə edib qərar çıxartmaqdan daha çox seyrci olmağa üstünlük verirlər (158, s.260). Tədqiqatçı Mişel Gədpəyl isə “Şən Kölgələrin rəqsi”nə daxil olan hekayələrdə yazıçının “uşaqlıq, yeniyetməlik və yaşlılıq dövrünün təcrübələrinə və hadisələrinə əsaslanaraq nəsilər və ya əks cinslə ünsiyyət problemlərini qabartdığını vurğulayır” (5, s.58).

Tədqiqatçı Kristina Nikolas “Elis Manro nəsrində gender təcəssümləri” adlı məqaləsində bildirir ki, “cəmiyyətdə qadın və kişilər üzərində dominantlığı əldə etməyin daşdığı vəzifə, gördüyün iş, evlilik, övladlara və ya mülkiyyətə sahib olmaq ilə sıx bağlı olduğunu göstərmək Elis Manro nəsrinə xasdır. Manronun qadın obrazları öz daxili arzuları və xarici idarəolunmaz ictimai qanunların altında əzilir. Emosional həyatları sirli bir aləmdir və oxucu nəyin nə zaman baş verəcəyi qarşısında acizdir.

Elis Manronun on hekayədən ibarət olan “Həddən artıq xoşbəxtlik” (“Too much happiness”) kitabı 2009-cu il Buker beynəlxalq mükafatına layiq görülmüşdür. Bu topluya daxil edilən “Zaman” (“Dimensions”), “Hekayə” (“Fiction”), “Uenlok uçurumu” (“Wenlock edge”), “Dərin uçurum” (“Deep Holes”), “Azad radikalılar” (“Free Radicals”), “Üz” (“Face”), “Bəzi qadınlar” (“Some Women”), “Uşaq oyunu” (“Child’s play”), “Meşə” (“Wood”), “Həddən artıq xoşbəxtlik” (“Too much happiness”) adlı hekayələrdə qəddarlıq, vəfasızlıq, zorakılıq, riyakarlıq, oğruluq, sui-qəsd, qətl kimi sosial-psixoloji məsələlər qabardılır. Yazıçı hekayələrində xüsusən zəif cinsin nümayəndələrinə qarşı yönələn bu neqativ halların qadın psixi-mənəvi dünyasına təsirini psixoloqcasına qələmə almışdır.

“Zaman” (“Dimensions”) hekayəsi insanın qadın olduğu ən böyük vəhşiliyin, barbarlığın, amansızlığın bədii təsviridir. Ailədaxilində və cəmiyyətdə qadının istismarı, həm mənəvi həm də psixoloji təsir altında saxlanması əsərdə qabardılan problemlərdəndir. Hekayə Dorinin “ona” baş çəkmək qərarına gəlməsi ilə başlayır. “O”nun kimliyi haqqında ilk əvvəl məlumat verilmir. İyirmi üç yaşlı Dorinin “Mavi küknar” mehmanxanasında qulluqçu işləməsi oxucuya çatdırılır. Dori öz işini bəyəndirdi. Onu düşünməkdən alı qoyan bu iş Dorini yorğun salırdı və günlərini ötürməyə, unutqanlığa qapılmağa yardım edirdi. Yazıçı hansısa bədbəxt hadisənin Dorinin bütün həyat eşqini söndürdüyünə dair ehyamlar vurur. “She didn’t want to have a talk to people. None of the people she worked with knew what happened.” - “O, insanlarla ünsiyyətdən qaçırdı. İş yerində hər kəs onun başına gələnlərdən xəbərsiz idi” (6, s.2). “Since then, she had cut her hair short and

bleached and spiked it and she had lost a lot of weight. And she went by her second name now: Fleur.” - “Baş verənlərdən sonra saçını qısaltmış və saraltmışdı. Hətta arıqlamışdı. Adını da dəyişmişdi: Flor deyə təqdim edirdi özünü” (6, s.2). Bu ehyamlar daha ciddi xarakter alır və Dorinin həyatının mənasını məhv edən cinayətdən xəbər verir. Yazıçının Dorinin 3 uşağı, yeni doğulmuş Dimitri, Barbari və Saşa ilə birgə fotolarının qəzetlərdə dərc olunmasına və yaxud psixoloqu Xanım Sandsın səhvən işlətdiyi “ölüm” sözünə oxucunun diqqətini yönəltməsi söylənməyən bir faciəyəyə, cinayətə işarədir. “I know those words have been done to death, she said. She blushed at what she heard herself say “death” – didn’t make it worse by apologizing.” - “Bilirəm ki, o sözlər sizi ölümünə bezdirib, - o dedi. “ölüm” sözünü dilinə gətirdiyi üçün xəcalət çəkdi, lakin vəziyyəti üzr istəməklə ağırlaşdırmamağa qərar gəldi” (6, s.3).

Dori üçüncü dəfə idi ki, onun görüşünə gedirdi. Öncəki iki dəfədə onu görməyə icazə verməmişdilər. Bu görüşlərdən isə Xanım Sandsın xəbəri yox idi. Xanım Sands Dorinin psixoloqu idi. Ən çətin zamanlarda onun himayədarı, sirdaşı idi. Xanım Sandsın ofisində öz növbəsini gözləyən Dori keçmiş xatirələrin cənginə düşür. Bu xatirələr oxucunu 16 yaşlı məsum bir qızcağızla – Dori ilə tanış edir. Dorinin anası emboliya xəstəliyindən əziyyət çəkir. Xəstəxanaya yerləşdirilən ananın həmçinin digər xəstələrin də öz zarafatçılığı, maraqlı əhvatları ilə rəğbətini qazanmış bir gənc – Lloyd ilə Dorinin tanışlığı da məhz burada olmuşdur. Anasının aqibəti xeyirli olmadı. O tezliklə dünyasını dəyişdi. Dori isə Lloydun hamilə qalaraq, onunla evləndi. Evlənən kimi gənc cütlük Mayldmi şəhəri yaxınlığındakı kənddə yerləşdilər. Saşa adlı ilk övladları burada dünyaya gəlirdi. Yarım il sonra Barbar, iki il sonra isə son beşik Dmitrinin dünyaya gətirən ana çox yorğundur. Həm fiziki, həm də mənəvi. Hər işə həm uşaq qulluğuna, tərbiyyəsinə, həm də məişət işlərinə kobudcasına müdaxilə edən Lloyd Dorinin səbr kasasını çoxdan doldurmuşdu. Bu azmış kimi Lloyd Dorinin kiminlə ünsiyyət saxlayıb saxlamayacağına da qərar vermək hüququnu onun əlindən almışdı. Daim fiziki yorğun olan Dori sonuncu körpəsinə gizləncə əmzikli şüşədən hazır yeməklərə alışdırmışdı. Bunu öyrənən Lloyd Dorini çox ağır təhqirlərlə və ittihamlarla damğalamışdı: “She told him that her milk had dried up, and she’d had to start supplementing. Lloyd squeezed one breast after the other with frantic determination and succeeded in getting a couple of drops of miserable-looking milk out. He called her a liar. They fought. He said that she was a whore like her mother.” - “Ona südünün olmadığından əlavə qidaya keçmək məcburiyyətində olduğunu söylədi. Lloyd əsəbi halda nəfəsini dərdi, əli ilə südü yana itələdi. Onu yalançı adlandırdı. Onlar dalaşdılar. Onu anası kimi əxlaqsızlıqda təqsirləndirdi” (6, s.5). Dori müntəzəm olan bu dava-dalaşa alışdığı qədər də bezmişdi. Ünsiyyətə, fikrini dağıtmağa ehtiyacı vardı. Qonşuluqda yaşayan 2 oğul anası Meqqi bu iş üçün yararlı ən yaxşı vasitə idi. Lakin Meqqi də Lloydun ittihamlarından kənarda qalmayacaqdı. Bunu bilən Dori Meqqinin yalnız yaxşı xüsusiyyətlərindən ərinə danışdı. Böyük oğlunun allergiya, kiçiyinin asma xəstəliyinə düçar olduğunu və bu üzündən fərdi tədris proqramı ilə evdə dərs aldığını öyrəndikdə Lloyd Meqqini də yaxşı ana olmamaqda ittiham etdi. Lloydun hər məsələyə dair öz şəxsi, hətta radikal mövqeyi vardı. Fərqli səbəblərdən Lloyd öz uşaqlarının məktəbdə deyil, ev şəraitində təhsil alma-

larına təkid edirdi. Beləliklə, həftədə bir dəfə Dori Meqqi ilə məktəbə yollanır, həftəlik proqramı alırdı. Bu yolla Meqi ilə Dori bir-birlərinin yaxından tanımağa başladılar. Oxucu yenə iki fərqli xarakterə, dünyagörüşünə, həyat hekayəsinə mahlıq qadın obrazları ilə Meqi və Dori ilə baş başadır. Bir yanda Avropanı gəzmiş, ali təhsilli, peşə sahibi Meqqi digər tərəfdə isə orta məktəbi güc-bəla ilə bitirən, zəif iradəli, həm maddi həm də mənəvi ərindən asılı olan, onun təhqir və ittihamlarına dözməyə məhkum olan dustaq Dori. Bir gün Dori ayaqyalın halda Meqqigilin qapısını döydü. Həyacandan rəngi ağappaq olan bu qadının yenə əri ilə dalaşdığı aşkar görsənirdi. Dori əsəblərini sakitləşdirmək üçün, Lloydun danlaqlarından bezar olduğu üçün daldalanmağa, sakitləsməyə ehtiyac duyduğundan qapını çırpıb evdən çıxmışdı. Lakin təbii ki, hirsli soyuyandan sonra evə qayıdacaqdı. Qəfil telefonun zəngi Dorini də Meqqini də diksindirdi. Lloyd Meqqidən Dorinin yerini öyrənirdi. Hemin gecəni Meqqigildə keçirdən Dori səhərin gözü açılan kimi öz evinə yollandı. Lakin bu, gecə qapısını çırpıb getdiyi ev deyildi. Bura cinayət yuvası, bəşər övladının görüb-görə biləcəyi ən dəhşətli səhnəyə çevrilmişdir. Dmitrini öz beşiyində, Barbaranı yerdə uzanıq vəziyyətdə, Saşanı isə mətbəxin kəndarında sərilmiş vəziyyətdə görən ananın gözləri dəhşətlə bərələ qalmış, nitqi qurumuşdu. Hər 3 övladını boğaraq öldürən qatil ata –Lloyd isə səsizcə, donmuş halda bu mən-zərəyə baxaraq keçirdiyi gecənin təsirindənmi, etdiyi cinayətin mahiyyətini dərk etdiyindənmi bu qədər dəyişmiş, buz heykələ dönmüşdü. Məhkəmədə öz cinayətini etiraf edən Lloyd əslində övladlarını mənəvi iztirabdan xilas etmək, anasızlıq, yetimlik duyğusundan qorumaq naminə atdığı bu addıma don geyindirmişdi. İndi isə - həbsxanaya gedən Dorinin yeganə arzusu Lloydla olub-keçənləri xatırlatmaq, Dorini deyil özünü təqsirləndirməyə onu məcbur etməyi idimi?! Yoxsa onu həbsxanaya sürükləyən səbəb övladları ilə bağlı xatirələrin canlı şahidi olan yeganə insanla həmin günləri anmaq arzusu idimi?! Yol boyu aftobusda Lloydla deyəcəyi sözləri təkrar edir, onun qarşısında donub qalmağı, acizliyini biruzə verməyi heç istəməirdi. Digər tərəfdən isə Dori həyatının faciəsini daha heç kəslə paylaşmaq istəmir, yenidən-yenidən bu hadisəni təffərrüatı ilə kiməsə anladıb onun təəsüfkeşliyini eşitməyə niftət edirdi. Dorini Lloydla tərəf çəkən, ondan qopmamağa vadar edən ən əsas səbəb də elə bu idi; bu faciənin iki cəfaçəkəni var - Dori və Lloyd.

Tədqiqatçı Eliza Vancoppennoll Elis Manronun “Həddən artıq xoşbəxtlik” toplusuna daxil olan hekayələrdə qotik realizmin elementlərini araşdırmışdır. Eliza Vancoppennoll “Zaman” hekayəsini təhlil edərkən haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, “Manro həm qotik ənənəni davam etdirir, həm də ondan sui istifadə edir. Yazıçı bir tərəfdən Lloydun daxilindəki şeytani hisslərini idarə edə bilməyən yırtıcı kimi təsvir etmişdirsə, digər tərəfdən onu əfv etməyə, etdiyi cinayətə göz yummağa hazır olan Dorini təqdim etmişdir” (8, s.21).

Tədqiqatçı “qotik qorxu hekayələrinin ailədaxili dramlarla, gündəlik məişət həyatında üzləşdiyimiz gender problemləri ilə sıx bağlı olduğunu vurğulayan Syuzan Bekker (7, s.4) ilə razılaşır və haqlı olaraq, bu fikrin E.Manronun “Zaman” hekayəsi ilə tam səsleşdiyini iddia edir: “Dorinin yaşamalması olduğu faciə onun ailəsi ilə bağlıdır. O öz evinin dustağıdır. Əri onun iş tapmasına, maşın sürməsinə, dostlar qazanmasına qadağa qoyub. Yalnız ana olmağa icazəsi var” (8, s.21-22). Dori dustaq həyatına alışmış bir zavallıdır. Həbsxana ziyarətində Lloydun uşaqlarını başqa za-

man kəsiyində xoşbəxt yaşadıklarını, onların xəyalını gördüyünü iddia edəndə Dorinin qəlbi aramlıq tapdı. Bu ona yaşamağa, həyata tutunmağa güc verdi.

Elis Manronun hekayələri bir-birinə zidd, fərqli qadınların daxili dünyasını sərgiləyir. “Həddən artıq xoşbəxtlik” toplusuna daxil olan “Azad radikallar” hekayəsinin baş qəhrəmanı Nit də məhz bu təzadı ilə digər obrazlardan xüsusilə də öz taleyi ilə barışmaq kimi asan yolu seçən, qorxaq, zavallı Doridən (“Zaman”) fərqlənir. “Azad radikallar” yazıcının təhkiyəsi ilə təqdim olunur. 82 yaşlı Nit böyrək xərçəngindən əziyyət çəkir, əməliyyatın, kimyaterapiyanın gücü onun həyatını bir və ya iki il uzatmaq şansı verir və həkim daha çoxuna heç ümid etməməyi məsləhət görür. Lakin əri Riçin qəflətən ölməsi hər anını öz ölümünü gözləməklə keçirdən Nitin mənəvi-psixoloji vəziyyətini daha da ağırlaşdırır. Mağazanın reklam şiti başına düşərək, elə yerindəcə keçinən Riçin qəfil ölümü Niti çox sarsıdır: “This was one thing that she had never considered. Rich had seemed to her such a tower of efficiency and competence, so vigorous and firm a presence, that she had always believed, quite unreasonably, in his surviving her. Then in the last year this had become not a foolish belief at all, but in both their minds, as she thought a certainty.” - “Bu heç bir zaman ağıla belə gəlməzdi. Riç onun gözündə elə bilikli, bacarıqlı, güclü və sağlam idi ki, onun Niddən sonra öləcəyinə şübhəsi belə yox idi. Keçən il isə bu boş inandandan daha çox, hər ikisinin əmin olduğu bir fikrə döndü” (9, s.75).

İnsan yaxınlarını, doğmalarını itirsə belə gündəlik həyatının axarında sürünməyə davam etmək məcburiyyətində qalır: “But she does dress, and wash, and she brushes her teeth and combs out her hair, which has grown back decently, gray around her face and dark at the back, the way it was before. She puts on lipstick and darkens her eyebrows, which are now very scanty.” - “O, geyinir, yuyunur və dişlərini fırçalayır və yenidən çıxan, gicgahlarda ağarmış, başının arxasında isə əvvəlki kimi qara olan saçını darayır. O dodaq boyası çəkir və indi daha da seyrəkləşən qaşlarını qaraldır” (9, s.73).

Tənhalıq duman kimi bütün otaqlara çökmüşdü. Nit evin hər künc –bucağında Riçin varlığını hiss edir, şüurlu şəkildə onun ölümünü xatırlayanda isə köksünə ağırlıq hopurdu. Evin bütün otaqları sanki keçmişin xatirələri ilə Nitin üstünə hücumu keçirdi. Xatirələr Niti keçmiş günlərin ağışına atırdı. Riç ilə ilk tanışlığını xatırlayır. Riç onda evil idi. Nit ilə Riç eyni universitetdə işləyirdilər. Nit orta əsrlər tarixini tədris edirdi. Münasibətlərinin aşkara çıxmasında Nitin danılmaz rolu vardı. Qısqanc arvadının- Betin yad qadına məxsus gün eynəyinin öz ərinin kabinetində tapması heç də təsadüf deyildi, əksinə Nitin planının bir hissəsi idi. Beləliklə, bu hadisənin səs küyü Nitin işdən azad olması, Riçin isə dekan seçkilərinə qatıla bilməməsi və Betin onu tərək etməsi ilə nəticələndi. “Later, when she and Rich had settled down, she became somewhat embarrassed to think how readily she had played the younger woman, the happy home wrecker, the lissome, laughing, tripping ingenue.” - “Sonralar, o Riç ilə yeni evdə məskunlaşdıqdan sonra öz əməlinə mətəəl qalmışdı. O necə gülərək, hiyləgərcəsinə ev yıxan gənc qız rolunu oynaya bilmişdi” (9, s.74). Lakin bu gözə çarpmayan səhv böyük günahlara yol açmışdır. Nitin tükürpədicə etirafları evə soxulan soyğunçunun həyat hekayəsinin ardından oxucuya məhz Nitin öz dilindən təqdim olunur. Soyğunçunun öz həyat faciəsini Nitə etiraf etməsi onu da öz sirlərini danışmağa sövq etdi.

Soyğunçu Nitə bir fotosəkil uzatdı. Şəkildə ata, ana və şikəst Madlen əks olunmuşdur. Soyğuncunun bacısına nifrət etdiyi acıq aşkar sezilirdi: “And that’s my sister Madeline. In the wheelchair. ... And ate like a pig. There was bad blood between her and me since ever I remember. She was five years older than I was and she just set out to torment me.” - “Bu isə mənim bacım Madlendir. Əlil arabasında. ... donuz kimi yeyir. Xatırladığım qədər biz onunla heç vaxt yola getmədik. O məndən 5 yaş böyük idi və mənə əziyyət verməkdən başqa peşəsi yox idi” (9, s.80). Valideynlərinin ölümündən sonar ata mülkünə sahib olacağını düşünən qatil bacısını ya xəstəxanaya ya da kilsə himayəsinə göndərəcəyini planlaşdırırdı. Ata isə yalnız xəstə qızının həmin evdə yaşamaqda davam etməsinə və qayğısına qalınacağına dair saziş imzaladığı təqdirdə evdə yaşaya biləcəyini bəyan etdi. Ata bu qərarını bəyan edəndə onun hikkəsinin, qəzəbinin həddi-hüdudu olmadı. Öz ata –anasını, və şikəst bacısı Madleni öncə fotolarını çəkdi sonra isə eyni anda qətlə yetirdi. Qatilin son etirafı tükürpədicidir: “I could of just sat there feeling good for a week. I felt so relaxed.” - “Həftədə ilk dəfə idi ki, özümü yaxşı hiss edirdim. Elə rahat idim ki” (9, s.81). Qatilin özünə bəraət qazandırması isə insanı daha dərin düşüncələrə sürükləyir: “You think I’m a murderer? Yeah, I killed them but I’m not a murderer.” - “Düşünürsən ki mən qatiləm? Hə, Onları öldürmüşəm lakin mən qatil deyiləm” (9, s. 82). İnsanların daxili “Mən”i onları daha yüksək iddiaların qurbanı edir. Mülkiyyətçilik hissi, “mənim məxsusdur, mənim olmalıdır” iddiası insanı məhvə sürükləyir. Nit də bu hissənin əsiri idi. Nit Riçin ondan boşanacağı xəbərini soyuqqanlıqla qarşılasa da, qəlbində qara qanlar axıdırdı. İntiqamı dəhşətli olcaqdı. Riçin yeni sevgilisi poliartritdən əziyyət çəkirdi. Nit zəhərli bitki tərkibli paraşki ilə gənc qızı zəhərləməklə gündən-günə zəifləməsinə, hərəkətsizləməsinə və nəhayətində ölümünə səbəb oldu. Öz əməlinə haqq qazandıran Nit o günləri xatırlarkən gözündən alov çıxır və öz nifrətini bu cür ifadə edirdi: “She poisoned my life so I had to poison hers.” - “O, mənim həyatımı zəhərləmişdi, odur ki, mən də onunkini zəhərləməli idim” (9, s.83).

Nitin soyğuncunu da zəhərlədiyini düşünməyə vadar edən səbəblər onun ağrıdan qarnını tutub, qaçaraq evi tərk etməsi, polisən verdiyi məlumata görə ağır qəza törədərək ölməsi faktlarıdır.

Günah etmək vərdişinə alışmaq çox asandır. Sadəcə günahına bəraət qazandırmalısan. Bu ən böyük günahı belə insanın öz gözündə kiçildə, hətta mənasızlaşdırıla bilər. Eyni topluda təqdim olunan “Zaman” hekayəsində övladlarını qətlə yetirən ata da, “Azad radikallar” hekayəsindəki ərinin sevgilisini zəhərləyən Nit də, öz ata-anasını, bacısını gülələyən qatil də öz-özülüklərində günahsızdırlar. Çünki hər birinin ayrı-ayrılıqda bəraətləri vardır. Təhlilə cəlb etdiyimiz iki hekayədə Elis Manro qadınların mənəvi-psixi zəifliyinin onların mənəvi deqredasiyasına səbəb olduğunu oxucuya xüsusilə aşılamaq istəyir. İstər zavallı Dorri istərsə də Nit öz istəkləri, arzuları yoluna mənəvi aləmlərini çirkəbə batırırlar.

Elis Manro “qadınlar haqqında yazan qadın yazıçı” statusunu qorumaqla yanaşı, zərif cinsin nümayəndələrinə qarşı yönəldilən amansız, qəddar mənəvi-psixi, fiziki istismarın qarşısının alınmasında, gender bərabərsizliyinin yaratdığı fəlakətlərin qabardılmasında danılmaz rolu vardır.

Ədəbiyyat:

1. Dr. M.Parabhakar, K.Venkat Satish. Alice Munro's stories and Feminism. Cyber Literature: June, 2011, Vol.4, issue № 1, p. 57-60.
2. Fawcett, Brian. Unusual Circumstance, Interesting Times: And Other Impolite Interventions. Vancouver: New Star Books, 1991, 244 p.
3. Rasporich, Beverly. Dance of the sexes. Art and gender in the fiction of Alice Munro. Edmonton: University of Alberta Press, 1980, 223 p.
4. Celeste Fernandes. The fiction of Alice Munro: A Study. Thesis for Doctor of Philosophy, Goa University, 2004, 410 p.
5. Gadpalli, Michelle. "Alice Munro". The Canadian Short Story, Toronto: OUP, 1988, p. 57-81.
6. Munro, Alice. Too much of happiness. Toronto: McClelland & Stewart, 2009, 250 p.
7. Becker, Susanne. Gothic Forms of Feminine Fictions. Manchester University Press, 2012, 352 p.
8. Elisa Vancoppennolle. Haunted Families: Gothic Realism in Haunted Families: Gothic Realism in Alice Munro's Too Much Happiness, University of Gent, Thesis for M.A., 2010, 64 p.
9. Munro, Alice. Too much of happiness. Toronto: McClelland & Stewart, 2009, 250 p.

Summary

Woman problem in Alice Munro's psychologisms

This article deals with gender problems such as woman emancipation, emotionally pressure and moral-psychological suffering of women described in 2013 Nobel Prize laureate Alice Munro's stories. Alice Munro emphasized women problems using the means of obvious and secret psychologisms.

Резюме

Проблема женщины в психологизме Элиса Манро

Статья рассматривает такие проблемы, как эмансипация женщин, эмоциональное давление и морально-психологические страдания женщины, описанные в рассказах Элиса Манро, лауреата Нобелской премии 2013 г. Элис Манро выделяет женские проблемы, используя приемы явного и скрытого психологизма.

Aliyə Əhmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

YUXUNUN BƏDİİ PRİYOM KİMİ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *simvol, yuxugörmə, məna, bədii priyom, psixoloji.*

Keywords: *symbol, dreaming, meaning, literary device, psychological*

Ключевые слова: *символ, сновидение, смысл, литературный прием, психологический*

Məqalənin əsas məqsədi yuxunu həm fizioloji, həm də psixoloji hadisə kimi araşdıraraq onun ədəbiyyatda istifadə qaydalarını üzə çıxarmaqdır. Bədii əsərdə yuxu mətn daxilində mətn olaraq, üstələndiyi psixoloji missiyası ilə müəllifin və qəhrəmanın ən məxfi düşüncələrini oxucuya ifşa edən psixi durumun təzahür formasıdır. Eyni zamanda bədii əsərdə yuxu süjet xəttinin inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirən bədii priyomdur. Yuxu həm fizioloji, həm psixoloji anlamda bədii mətn daxilində semiotik elementdir və mənası universal simvolların dərk prosesində yozula bilər.

Bəşər övladının yaddaş mexanizmi tibb elmi tərəfindən ən çox araşdırılan və buna rəğmən, hələ də tədqiqata ehtiyac duyulan sahədir. Habelə, daxili tələtlərimizi, hiss və həyəcanlarımızı, ən intim arzu və istəklərimi təcəssüm etdirən yuxu fraqmentləri özünütəhlil istiqamətinə yönəlmiş mühüm psixoloji vasitə olaraq mövzuya baxışı aktual edir. Yuxu ən gizlin duyğuların məcrasını göstərən və daxilə qapı açan semiotik vasitə, unikal funksional sistemə sahib psixikamızın məhsuludur. Yuxu fraqmentlərinin mənadaşıyıcı funksiyası onu həm tibb, həm də ədəbiyyat sahəsində mühüm diskurs vasitəsinə çevirir. Yuxugörmənin fizoloji mexanizminin təhqiqi onun yaddaşa sıx əlaqəsinin olduğu faktını ortaya qoyur. M. N. Livanova görə yuxu yaddaş neyrofiziologiyasının əsas problemi kimi tədqiq olunmalıdır. Yaddaş mexanizminin çoxfunksiyalı sistemini hərtərəfli araşdırılmasında dünya tibb birliyi bir sıra qaranlıq məqamların mövcudluğunu təsdiqləyir. Buna sübut olaraq insan beynində yaddaş qurğusunun hansı yarımkürədə yerləşməsinə bu günə kimi tam dəqiqliklə müəyyən edilə bilinməməsidir. Belə ki, hər hansı bir beyin travması nəticəsində yaddaşını itirən insanın xatirələrinin məhz sağ və ya sol yarımkürədə hifz olunması cavabsız olaraq qalır. Faktiki olaraq yaddaşın itməsi hər iki beyin yarımkürəsinin zədələnməsinin nəticəsində baş verə bilər. Zamanla bərpa olunan informasiya blokunun mərkəzi, yəni hafizənin harada yerləşməsi, tibb elmi üçün müəmma olaraq qalmaqdadır. Yaddaşın yuxu ilə əlaqəsi olduğunu iddia edənlər, diqqətləri yuxunun üzərinə çəkir və konkret olaraq sual ortaya qoyur: insan övladı niyə yuxu görür və bu prosesin əsas vəzifəsi nədən ibadətdir? I.R.Tarxanov və onunla həmfikir olan bir sıra alimlər iddia edirlər ki, yuxu beynin anemiyasından irəli gəlir. Məsələn, Villis və Morqanın fikrincə yuxu prosesi zamanı beynə yüksək təzyiqlə qan daşınır. Prinye də eyni fikri təsdiqləyir — yuxu beyni qanla təmin edir. Əslində yuxunun əsas məqsədi bədənin deyil, beynin dincəlməsini təmin etməkdir. Oturaq və ya uzanmış hərəkətsiz vəziyyət

bədənin dincəlməsinə səbəb ola bilər, lakin beyin yuxu prosesində dincəlir. Yatmamaq beynin və bədənin yorulması ilə müşahidə olunan patoloji hala gətirib çıxaracağı kimi, yatıb yuxu görməmək də beynin fizioloji disfunksiyasına səbəb ola bilər.

Yuxu tək-cə tibb peşəkarlarının deyil, ədəbiyyat ustalarının da marağına səbəb olmuşdur. Haruki Murakami yuxunun fizioloji mexanizmini dərinlən araşdıraraq onun fəlsəfi axarla işləməsi qənaətinə gəlir və yuxuya metafizik yanaşmasını “Yuxu” (“Sleep”- “The Elephant Vanishes” (“Filin Qeyb Olması”), 1993) adlı hekayəsində bu cür vurğulayır: “Yatarkən insanın eyni istiqamətdə daima hərəkət edən əzələləri boşalır; həmçinin yuxu beyində dövr edən yalnız bir istiqamətə yönəlmiş fikirləri həm sakitləşdirir, həm də saf-çürük edilməsini təmin edir. Yatmaq elə bir prosesdir ki, insanın təbiətinə karma ladüdlüyü ilə proqramlaşdırılmışdır və heç kim bundan qaça bilməz. Əgər kimsə bu cizgidən kənara çıxmış olsaydı, onun “varlıq təməli” sarsılmış olardı”.

“In sleep, people naturally relax muscles that have consistently used in only one direction; sleep both calms and provides a discharge for thought circuits that have likewise been used in only one direction. This is how people are cooled down. Sleeping is an act that has been programmed, with Karmic inevitability, into the human system, and no one can diverge from it. If a person were to diverge from it, the person’s very “ground of being” would be threatened” [17, s. 34]

Beynin normal fəaliyyəti üçün tək-cə yatmaq deyil, yataaraq yuxu görmək vacibdir. Yuxu zamanı beyin bütün kənar qıcıq və reaksiyalardan təcrid olunur. Bir qədər fərqli situasiya balinalarda və delfinlərdə müşahidə olunur – bu su nəhənglərinin beyni yuxu zamanı növbə ilə dincəlir – sağ yarımkürə yuxu prosesinə daxil olanda sol yarımkürə ayıq vəziyyətdə olur ki, suyun üzərində yatan canlıyı batmaqdan və hər hansı bir təhlükədən qorusun. İnsanlarda isə beyin tamamilə ətraf aləmdən təcrid olunaraq şüurla şüursuzluğun birləşdiyi nöqtəyə qovuşur. Maraqlıdır ki, insan yalnız öz adına reaksiya verir. Yuxu əsnasında sinir sistemi təzələnir, eyni zamanda yaddaşdakı informasiyaların saf-çürük edilməsi funksiyasını daşıyır. Lazımlı və lazımsız informasiyaların nizama salınaraq qısamüddətli hafizədən uzunmüddətli hafizəyə ötürülməsində fizioloji rol oynayır.

Yuxu yaşanmış hadisələrlə bağlı assosiasiyalar sistemi yaradaraq simvollar və rəmzlər şəklində beyində canlanır. Yaddaşa bağlı öz təsdiqini tapmış ən əski və günümüzdə gəlib çıxaraq aktuallığını itirməmiş yeganə psixoloji nəzəriyyə assosiativ nəzəriyyədir. Təsəvvür etməklə əlaqə assosiasiya adlanır. Termin ingilis mütəfəkir Con Lok tərəfindən irəli sürülmüşdür. Assosiasiyaları əlaqəyə, bənzərliyə və ziddiyyətə (bənzərsizliyə) görə 3 tipə ayırmaq olar. Əzbər bildiyimiz hər hansı bir şeyin səslənməsini eşitdiyimiz zaman qeyri-ixtiyari onun davamı beynimizdə canlanır. Bu əlaqəli assosiasiyadır. Bənzərliyə görə assosiasiyalar isə beyində eyni qəbildən olan nəsnelərin birinin digərini xatırlatması ilə bağlıdır. Məsələn, ilk baxışda qartal dimdiyini xatırladan qeyri-simmetrik burun qartal görüntüsünün gözü-müzün önünə gətirir. Ziddiyyətə görə assosiasiyalar isə əksiliklərin vəhdətindən doğur. Susuzluq suyu, bezdirici qızmar günəş sərin mehi, səhra yaşıllıq vadini, insanı yoran səy-küy sakitliyi xatırladır. Deməli, bir-birinə zidd iki qüvvədən biri digərinin xatırlanmasında assosiativ rol oynayır. Məşhur ingilis psixoloq Bartler id-

dia edirdi ki, təkrarən yada salınan obyektə bağlı yaddaşda az da olsa nəisə mövcud olaraq qalır və bunu emosional bağ təmin edir. Bu bağ informasiyanın həm hafizədə hiş olunmasına, həm də yenidən bərpa olunmasına kömək edən mühüm funksional factor rolunu oynayır. Öz elmi fikirlərini sübut etmək üçün istedadlı psixoloq maraqlı bir təcrübə keçirir. O pasiyentlərinə “Ruhların Mühəribəsi” adlı naməlum (uydurma) Amerikan əfsənəsinə qulaq asıb daha sonra nəql etmələrini tapşırır. Aparılan təcrübənin nəticəsində müəyyən olunur ki, heç kim hekayənin gerçək məğzini yadda saxlaya bilmir. Hər bir pasiyent yadda saxlaya bilmədiklərinin, o cümlədən, naməlum və anlaşılmayan hissələrin yerinə öz etnik mədəniyyəti və mifik düşüncəsinə xas elementlərdən və hadisələrdən istifadə edərək hekayəni tamamlamağa çalışır. Bartler belə bir qənaətə gəlir ki, xatırlama passiv deyil, aktiv hadisədir. Mövcud sxemə uyğun gəlsin deyə informasiya ya təhrif olunur, ya bərpa olunur. Onun fikrincə, bəşər övladı müntəzəm şəkildə mənə axtarır və xatirələr təcrübələrin nümunəsi deyil, rekonstruksiyanın nəticəsidir. Beyin xatırlamadığı və ya xatırlamağa çətinlik çəkdiyi durumlarda qırıq-qırıq boşluqları yalnız hansısa mənə kəsb etsin deyə doldurur. Məhz buna görə də, onun pasiyentləri milli mənsubiyyətlərinə, arxetipik yaddaşlarına və doğma mədəniyyətlərinə uyğun gələn, bir sözlə, gördükləriylə, yaşadıklarıyla və təhtəşüurlarında hiş olunanlarla örtüşən elementlərdən istifadə edərək təhrif olunmuş, başqa sözlə desək, uydurulmuş mətn nümunəsi yaradaraq tələb olunan hekayəni nəql edirlər. Qəbul olunan yad informasiyaya mənə vermək üçün beyində bu proses baş verir. Buna bənzər hal yuxu prosesində də baş verir. Yuxusunu qırıq-qırıq görən hər bir insan onu danışarkən, ya da xatırlayarkən yuxusunda itən əlaqələri öz-özlüyündə məntiqə uyğun olaraq bərpa edərək xatırlayır. Yuxunu yuxu görəninin özü məntiqi nizama salır. Bu isə Bartlerin rekonstruksiya nəzəriyyəsinin əsasında dayanan mənə axtarma prinsipi ilə səsleşir.

Yuxu haqqında ən önəmli neyrobioloji nəzəriyyə “Sintez və Hipotezisin Aktivləşməsi” nəzəriyyəsinə əsasən yuxu mütləq şəkildə hər hansı bir mənə daşıyıcısı deyil, beyinə elektrik ötürən impulslardır – nizamsız (və lazımsız) fikirləri və obrazları beynimizdən çəkib çıxarır. İnsanlar oyandıqdan sonra yuxunun davamı haqda düşünür və bu istiqamətdə ona hansısa mənə qazandırmaq üçün sonunu uydururlar. Yuxuyla bağlı heyvanlar üzərində aparılan elmi araşdırmaların ən maraqlısı odur ki, məməlilərdən pişiklər və itlər insanlar kimi yuxu görürlər. Bu elmi qənaət somnologiyanın irəli sürdüyü prioritet fikri dəstəkləyir - yuxu mövcud fizioloji məqsədə xidmət edir və bədənin digər orqanları kimi onun da özünəxas funksiyası var. “Təhlükə Simulyasiya Nəzəriyyəsi”nə görə yuxunun beyinə təkamül üstünlüyü qazandıran bioloji müdafiə funksiyası var, dəfələrlə təkrarlanan təhdidedici təhlükə hallarında yuxu neyro-koqnitiv mexanizmi gücləndirərək təhlükənin qavranmasına və dəf edilməsinə xidmət edir. Beyində limbrik sistemin bir hissəsi olan amiqdala nahiyəsi qorxu, əsəb, xoşbəxtlik, təəccüb kimi əsas emosiyalara, habelə, yaddaş və sağ qalma (xilas olma və yaşama) ilə bağlı arzulara nəzarət edir. Deməli, beynimizin amiqdala nahiyəsi emosional yaddaş və emosional reaksiyaların yaranmasını təmin edir və emosional olaraq ətrafımızdakı hər şeyi tanımağımıza kömək edir.

Hipokampus nəhiyəsi baş vemiş hadisələrin xatırlanmasına yardım edərkən, amiqdala o reallıqlarla əlaqəli olan emosional detalları qeyd edib saxlayır. Məsələn, öldürdüyü kralla bağlı tez-tez kabus gören Maqbetin beynində bu cinayətlə bağlı emosional detallar yuxuda illüstrasiya olunaraq xatırlanır: “Now o’er the half-world Nature seems dead, wickened dreams abuse. The Curtain’d dream”.

“Sleep in the affliction of these terrible dreams. That shake us nightly: better be with the dead. Whom we, to gain our peace, have sent to peace. That on torture of the mind to lie in restless ecstasy”.

“Qorxulu rüyaların vahiməsindən
Gecələr oyanıb tir-tir əsincə,
Qoy bu cahan mülkü od tutub yansın,
Yer göyə, göy yerə dəysin bir anda
Hər iki dünyamız tarımar olsun.
Bu ruhi əzabın sarsıntısından
Həyəcan içində qıvrılmaqdan,
Tacını taxtını zəbt eyləyərək
Rahatlıq evinə göndərdiyimiz
Ölüylə bir yerdə qalmaq yaxşıdı” [6, s.672]

Freyd və Yunq yuxu haqda olduqca maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər. Freydin nəzəriyyəsinə görə yuxu sıxışdırılmış hisslərin və basdırılmış arzuların təzahürüdür. Yunq isə iddia edirdi ki, yuxunun psixoloji anlamı fizioloji məqsədi qədər mühümdür. Yuxunun fizioloji mexanizmi bilvasitə kollektiv şüursuzluqla əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir. Alimə görə, insanlarda müəyyən simvolların mahiyyətini anadangəlmə dərk etmə qabiliyyəti var və yuxularımız arxetipik yaddaşımızın təzahür formasıdır. Elə bu səbəbdən də, insan özü öz yuxusunu asanlıqla şərh edə bilir və irrosional olaraq onu beynində tamamlayır. Əqli mülkiyyət hesab olunan arxetiplər psixikamıza genetik pərçimlənib və bir çox halda yuxuların şərh prosesinde özünü bürüzə verir. Belə ki, əksər hallarda yuxular gələcəyə deyil, keçmişə işarə edir.

Hamımız informasiyanı fəal şəkildə emal edərək neyropsixoloji süzgəc vasitəsilə “şəxsiyyət”imizə ötürürük. Hər hansı bir mənanın psixoloji emalı (dərk edilməsi) yuxularımızda əks etdirilir və yuxunun idarə olunmasında rast gəlinir. Doroti Eqqana görə, yuxu üçbucaqlı istehsalatdır: 1) universal simvollar vasitəsilə aşkarlanan olan gizli məna, şüurla əlaqəsi olmayan təqdim olunmuş materiya; 2) Yuxu görünən mənliyi və şəxsi vəziyyəti; 3) Yuxunun mədəniyyətlə əlaqəsi. [14, s.238]

Bu baxımdan deyə bilərik ki, Eqqanla Yunq həmfikir sayılırdılar. Yunq universal simvolların arxetiplər şəklində təzahür olduğunu, Freyd “Yuxuların yozumu” əsərində yuxuya simvollarla şifrələnmiş semiotik proses kimi yanaşmağı tələb edir. Alim təkidlə bildirir ki, yuxuların mənası var və elmi mülahizələrində yuxudakı simvolları şərh edə bilmək üçün işarə sisteminin öyrənməyin zəruriliyindən bəhs edirdi.

Esxilin “Xoeforlar” əsərində nəql edilir ki, aşnası Egisflə birləşib ərini öldürən Klitemnestra yuxuda hamilə olduğunu və ilan dünyaya gətirdiyini görür. Klitemnestra yuxuda mərhəmətli ana simasıyla yeni doğulmuş övladına süd verir. İlan süd yerinə anasının qanını əmir. Yuxudan qan-tər içində oyanan Klitemnestra

o dəqiqə anlayır ki, ilan onu öldürmək üçün fürsət qovalayan oğlu Orestdi simvolizə edir.

Sofoklun “Elekta” faciəsində isə bu miflə bağlı fərqli bir versiya qeyd olunur - Klitemnestra yuxuda Aqamemnonu görür. Səfərdən yenicə qayıtmış əri başçılığını simvolizə edən dəyənəyini yerə çıxır. Dəyənək ağaca çevrilərək qol-budaq açıb elə sürətlə böyüyür ki, onu nəhəng kölgəsi bütün şəhəri qaranlığa bürüyür. Klitemnestraya görə bu qaranlıq ailələrini bürüyəcək təhlükəyə, yəni onların yeganə oğlunun Aqamemnonun yerinə keçə biləcəyinə işarə edir. Gücü simvolizə edən dəyənəkdən pöhrələnmiş ağac Orestdir, o, hakimiyyəti Aqamemnonun əlindən alacaq!”

2. Bədii ədəbiyyatda yuxu və onun çoxfunksionallığının üzə çıxarılması

Ədəbiyyatda yuxu mifoloji mistifikasiyaya söykənir və birmənalı şəkildə milli inanclar sisteminə dayanır. Antik dövr təfəkkürü yuxunu gələcəyi xəbər verən hadisə kimi dəyərləndirərək, onun bu missiyasına müqəddəs yanaşırdı. Elmi araşdırmalar təsdiq edir ki, ümumilikdə görülən yuxuların 38%-i gerçək olur, lakin bu necə baş verir və nəylə əlaqəlidir hələ sirr olaraq qalır. Tarixin əski çağından bəri yuxuda “xəbərdarlıq” əsas motiv olaraq Allahla bəndəsi arasındakı ünsiyyəti rəmzi şəkildə təcəssüm etdirirdi. Yuxu vasitəsilə Yaradan yaratdıqlarına lazımı məlumatı ötürür və burada ilahi yanaşma əsrlərdir qorunub saxlanılmışdır. Yuxunu Allahın sözü kimi dəyərləndirən antik dövr fəlsəfəsi onun mistik və fəvqəltəbii gücünün olmasına inanaraq, yuxuyozumuna olduğundan daha artıq əhəmiyyət verirdilər. Qədim düşüncə yuxunu fatalizmin əlaməti sayılırdı. Məsələn, Sofoklun “Çar Edip” faciəsində Layın yuxusu və “Bilqamis” dastanında Bilqamsın yuxusu və s.

İslamda yuxu üç tipə ayrılır: Allahdan, nəfsdən və şeytandan gələn yuxular. Allahdan gələn yuxular gerçək olub, gələcəkdən xəbər vermə xüsusiyyəti daşıyır, nəfsdən gələn yuxular psixoloji gərginlikdən asılı olub, insanın daxili ruhi vəziyyətdən xəbər verir və nəhayət şeytandan gələn yuxular isə aldadıcı xarakterli olub, kabuslar və qarabasmalar şəklində təzahür olunurlar.

Qədim Mesopotomiyalılar e.ə V minillikdə gördükləri yuxuları gil lövhələr üzərinə yazır və gerçəkləşməsini gözləyirdilər. Dünya xalqlarının, demək olar ki, hər birində yuxu fərqli tərzdə, mifik inanclara dayanan etnik mədəniyyətlə əlaqədar özünəməxsus şəkildə yozulurdu. Homerə görə yuxular okeanın qaranlıq sahilləri boyu gəzinirlər və kabuslar (pis yuxular) fil sümüyündən düzəldilmiş qapıdan içəri daxil olduqları halda, gerçək yuxular buynuzdan düzəldilmiş qapıdan gəlirlər.

Evipid isə yuxuya nəzarət edən qardaşları Geyanın oğulları kimi təqdim edir və hamısını cin (əcinnə) adlandırır. Hesioda görə gecənin, Ovidiyə görə isə yuxunun övladlarıdır. Lakin yuxu haqqında ətraflı mifə e.ə I minillikdə romalı Ovidinin *Metamorfoza* poemasında rast gəlinir. Niksin (Nyx (night) gecə) yatmağı sevən tənbel oğlu Hipnos (latınca Somnus) insanların yuxusuna müdaxilə etməyi sevmiş. Yuxu tanrısının bu məziyyəti övladlarına da sirət etmişdi. Səhsəbsəhsiz övladı arasında oğlu Morfey Allahların ismarıclarını yuxuda insanlara çatdırarmış. Hipnosun Morfeydən savayı kabus və qorxulu yuxu gətirən Fobetor, yalançı yuxu və illüziyaları gətirən Fantasus, gerçək yuxuları gətirən və heyvanların yuxusuna nəzarət edən İkelos adlı digər üç oğlu var idi. Bu haqda Ovidi “Meta-

morfoza” əsərində yazır: “Yuxuların şahı minlərlə oğlun – sözün əsil mənasında bir tayfanın atası idi və onların arasından kimi desən yamsılamağı bacaran yalnız birini-Morfeyi seçdi. Heç bir Yuxu (Oneyrlər) insanları yanıltmaqda ona tay ola bilməzdi- nə onların səsi, nə yerişi, nə üzü - heç əhvalı belə... Çünki o, hər kəsin cismini və cildini, ələlxüsus da ən çox istifadə etdikləri sözləri dəqiqliyi ilə yamsılayırdı. Amma yalnız insanları!.... ” [9, s.11] Yeri gəlmişkən, Morfey (Morpheus) yunan sözü olub “forma” deməkdir, yuxulara şəkil verən və onları formalaşdıran mənasında işlənir.

Morfey və qardaşlarını hər kəs Oneyrlər (yuxular) çağırarmışlar. İri, qara qanadlara sahib Morfeyin gücü və iqtidarı qardaşlarından üstün idi. O, kralların, sərkərdələrin və Allahların yuxusuna nəzarət edə bilmək qabliyyətinə sahib idi. Anaları Pasiteya halüsinasiyalar ilahəsi, əmisi isə Tanatos (Hipnosun əkiz qardaşı) idi. Antik mətnlərə əsasən, günlərin bir günü Morfey xaş-xaş toxumları ilə dolu mağarada dərin yuxuya gedir və uzun müddət burada yatıb qalır. Morfi, xaş-xaş, yuxu üçlüyü assosiativ şəkildə bizə ağırkəsicinin kəşfini xatırladır. Alman əczaçı Fridrix Serturner 1804-cü ildə tibb dünyasına gətirdiyi bu yeniliyi Morfeyin şərəfinə Morfi adlandıraraq mifoloji mətnlərin bəşəriyyət tarixində oynadığı rolun əhəmiyyətliyini önə çəkmiş olur.

Yuxu haqqında elm Oneyrologiya adlanır. Tibbin və neyrobiologiyanın yuxunun tədqiqatına və müalicəsinə baxan sahəsi Somnologiya adlanır. Elmin güllü burunda bu sahəsi cəmi 60 ildir yaranıb. Yuxu araşdırmalar mərkəzinin yaradıcısı və atası hesab olunan amerikalı neyrofizioloq Nataniel Kleytmən ötən əsrin sonlarına doğru yüzlərlə insan üzərində çoxsaylı tədqiqatlar apararaq yuxunun bəşər övladının həyatında olduqca əhəmiyyət kəsb edən fizioloji proses olduğunu vurğuladı.

Psixoanalitiklərin fikrincə insan daxili təlatümlərinin həllini yuxuda axtarır. Yuxuda ikən beynin hansı mərkəzlərinin fəalliyətdə olması və hansı funksiyaları icra etməsini araşdırarkən Harvard tibb mərkəzinin elmi araşdırmaları olduqca maraqlı nəticələr vermişdir. Belə ki, oyaq ikən qazanılmış kiçik motorikanın fəalliyəti (məsələn, hər hansı bir musiqi alətində çalan barmaqların hərəkəti) yuxu zamanı möhkəmlənərək vərdiş halı qazanır. Yuxu prosesi sonrası beynin qazanılmış yeni bilikləri idarə edən sinir mərkəzi, artıq mərkəzi sinirdən asılı olmayaraqdan avtomatik rejimdə işləməyə başlayır. Yalnız yaşla əlaqədar beynin işləmə funksiyası dəyişir. Əqli prosesə və düşünməyə vadar edilən beyin yorğunluq halında digər beyin mərkəzlərindən kömək istəyir, bir sözlə, digər mərkəzlərin bilik resurslarından faydalanır.

Beynin unikal quruluşu onun yaddaşda nəyi saxlayıb, nəyi unutmali olmasını mükəmməl şəkildə tənzimləyir. Yuxu zamanı dincələn beyin təmizlənmə prosesi yaşayır, beləcə, yuxu beyinə lazımsız informasiyaları silib atmağa və yaddaşı boşaltmaqda kömək edir. Somnoloq həkimlərin fikrincə uşaq yuxuda inkişaf edir. Bunu bir elmi əsası var – ləng yuxu zamanı insan orqanizmi boy artırان hormon ifraz etməyə başlayır. Böyüklərdə də bu proses eyni axarla gedir, lakin bu səfər ifraz olunan hormonlar boy artırmağa deyil, artıq immun sisteminə kömək edir və toxumalarla hüceyrələrin yenilənməsi prosesinə yardımçı olur. Eyni zamanda mərkəzi sinir sisteminin inkişafı uşaqlarda parodoksal yuxunun azalmasına gətirib çıxarır. Sinir hüceyrələrinin bölünməsi dayananda parodoksal yuxunun həcmi mi-

nimum səviyyəyə düşür - təqribən sutkada 30 dəqiqə. Nəticə etibarilə, insan paradoksal yuxunu həyatının sonuna kimi bu həcmdə görməyə davam edir.

Yuxu sisteminin öndər tədqiqatçıları Nataniel Kleytmən, Bil Demet, Yucin Azeriyskiy və Mişel Jüve apardıqları müfəssəl elmi araşdırmalar nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişlər ki, yuxunun daxilində də, daxili bir proses var və mərhələlərdən ibarətdir. Belə ki, özlüyündə mürəkkəb proses olan yuxu iki daxili fazadan ibarətdir - ləng yuxu və tez yuxu (və ya paradoksal yuxu - biz bu zaman yuxu görürük). Tez yuxu zamanı beynimiz olduqca aktiv rejimdə işləyir, lakin kənar mühitdən tam təcrid olunur. Üstəlik yuxu zamanı yaddaş mexanizminin fəaliyyəti tamamən dayanır, bu səbəbdən də görülən yuxunun yalnız az bir hissəsi yadda qalır. Müşahidələrin nəticəsində bəlli olur ki, insan oyanan kimi gördüyü yuxunun 90 %-ini 10 dəqiqə içində unudur.

Haruki Murakami yuxunun fizioloji mexanizminə metafizik çalar qatararaq, onu belə izah edir: “Mən ölümü yuxunun geniş forması kimi təsəvvür edirəm. Adi yuxudan daha da dərin yuxu kimi görürəm. Yuxu şüuru tamamilə blok edir. Ədəbi istirahət! Tam qısaqapanma.”

“I had imagined death as an extension of sleep. A far deeper sleep than an ordinary sleep. A sleep devoid of all consciousness. Eternal rest. A total blackout.” [17]

Ədəbiyyatda yuxu mövzusunun araşdıran Albert Bequin (1901-1957) bu problemə labüd yanaşma istiqamətlərini bu cür müəyyənləşdirir: psixoloji, bədii və metafizik. Albert Bequinin fikrincə yazıcının yuxu prosesini əsərdə əks etdirməsinin səbəbi qəhrəmanın daxili aləmini, fikir və düşüncələrini oxucuya çatdırmaq məqsədi güdür. Bu psixoloji yanaşmadır və oxucu qəhrəmanın ruh halını dərk etsin deyə müəllif tərəfindən istifadə olunan bədii priyomdur. Bundan başqa, Bequinə görə bədii əsərdə verilmiş yuxu fraqmenti onu əks etdirənin (müəllif) psixi durumunu, nevroitik vəziyyətini, bir sözlə, ən intim düşüncələrini ifşa edən psixoxanaliz vasitəsidir. Burada müəllifin şüuraltı fikirləri təxəyyül vasitəsilə inikas olunur. Bu anlamda yuxu həm müəllifi, həm də onun qəhrəmanın mənəvi aləmini açan açardır. Məsələn, Şekspirin “Yay Gecəsində Yuxu” komediyasında yuxu.

Albert Bequinə görə yuxu əsər daxilində düyün məqamı açan və ya açmağa təşviq edən, ortaya qoyulan problemlə birbaşa əlaqəsi olan intermedial vasitədir. Yuxuya bədii yanaşma əsərdəki əsrarəngizliyin və əsas intriqanın mahiyyətinin açılması məqsədini güdür. Məsələn, Hamletin yuxusu.

Yuxuya metafizik yanaşma özlüyündə müəllifin dünyanı necə dərk etməsini və bununla da dərk etdiyini necə əks etdirməsi ilə xarakterizə olunduğu üçün psixoloji məqamlarla səsleşir. Burada müəllifin hadisəyə reaksiyası və münasibəti bəlli olur. Beləliklə, yuxu müəllifin yaradıcılığının metaforası və onun psixoloji durumunun güzgüsü rolunu oynayır. Məsələn; həddən artıq içki alüdəçisi olan Edqar Allan Po əksər əsərlərində istifadə etdiyi qarabasmalar, qorxulu yuxular, halüsinasiyalar onun bilavasitə yaşayaraq qələmə aldığı psixoloji durumuyla əlaqədardır. Digər misal, Şekspirin Hamlet pyesində yuxuya dərin fəlsəfi yanaşması ritorik sualla ortaya çıxır: “Görəsən bu zavallı ölümlər yuxusunda nə görürlər.” [6, səh.53]

Şerlerin fikrincə, gündüz buxovlarından azad olan fantaziyalar yuxuda qıçılanmanı doğuran orqanın təbiətini və qıçığın öz xarakterini simvolik şəkildə

təsvir etməyə çalışır. [5, s.236] Məsələn, Kafkanın əsərlərində yuxu qəhrəmanın hazırkı psixoloji durumunu göstərən simvollarla təcəssüm olunmuşdur.

Lotman Şernerin fikriylə bir qədər razılaşıb və semiotik yanaşma irəli sürür: “Yuxu simvolik güzgüdür və hər kəs öz dilinin ifadə tərzini burada görür. Yuxu sözün əsl mənasında işarədir, yuxunu var olmasını bilən insan dərk edir ki, o mövcuddur amma bilmir o necədir?!” [11, s.126] Lotmanın fikrincə, yuxu onun görünə ünsiyyət qurmağa qadirdir. Çünki yuxu insanla elə bir dildə ünsiyyətə girir ki, bu hadisənin dərk olunmasında tərcüməçiyə ehtiyac duyulmur. Yuxunun interpretasiyası yalnız onu görən tərəfindən həyata keçirilir və qeyri-şərtsiz yuxu dilsiz dillə öz izahını beyinə çatdırır. Məsələn, Qazan xanın yuxusu...

Gerçək dünyanın qeyri-gerçək dünyadan (yuxu) keçirib onun dərkini təmin etmək yuxunun invariantı təşkil edir. Yuxu gerçək olmayanla gerçək olana təsir etmək iqtidarına sahib simvolik substansiya, fərdi təəssüratlarımızın məcmusu, şüuraltı düşüncələrimizin təzahürüdür. Aristotelə görə yuxu “həyat və qeyri həyat arasında”kı vəziyyətdir.

Yuxu bədii priyom olaraq mətn daxilində mətn strukturuna sahibdir. Müəllifin öz əsərində yer verdiyi yuxu əsərlə əlaqəli, fəqət müstəsna xarakterə sahib ayrıca mətndir. Yuxu əsərin daxilindəki daxili mətn olaraq əsərin gedişatına nüfuz etməyə qadir assosiativ vasitədir. Əsərdə yuxu motivlərinə yer verilməsi istisnasız hansısa məqsədə xidmət edir və daşdığı sətərlə mənə ilə əsərdəki ziddiyyətlərin üzə çıxarılmasına şərait yaradır. Bu anlamda yuxu bədii priyomdur - oxucuya müəllifin tapmacasını tapmaqda kömək edən semiotik vasitədir. Məsələn, Borxes “Yuxu görən iki adamın hekayəsi” ndə olduqca maraqlı bədii priyom edir. Hekayə Qahirədə yaşayan bir nəfər əncir ağacının altında mürgü vurarkən yuxusunda xəzinə görməsi və onu tapmaq üçün yuxuda eyham olunan yerə (İsfəhana) getməsi ilə başlayır. Təsadüfən polis tərəfindən tutulan bu şəxsdən burada niyə gəlmisən soruşduqda, yuxu gördüyünü və xəzinə dalınca gəldiyini deyir. Onu axmaq hesab edən polis məmuru gülümsəyərək ona deyir ki, o da tez-tez yuxusunda Qahirə şəhərində, bir həyat evinin bağçasındakı əncir ağacının altında xəzinənin olduğunu görür və yuxuda ona deyilir ki, gəlib bu xəzinəni tapsın. Polis belə cəfəngiyyətlərə inanmağın düzgün olmadığını vurğulasa da, bəlli olur ki, xəzinə hekayənin qəhrəmanının düz elə yaşadığı evin həyatdəymiş. Deməli, xəzinənin yerini bilmək üçün polisin yuxusunu bilmək lazım imiş. Magik realizmin atası məhz bu qədər mükəmməl şəkildə realılıqla irrealılıq arasındakı sərhədləri qaldırır və bu, magik reallığı həqiqi reallıq olaraq dərk etməmizə şərait yaradır. Borxes yaradıcılığında realist estetik paradoksal olaraq mistik elementlərlə öz təzahürünü tapır və əsərin struktur-funksional təhlildə yuxunun mahiyyətinin dərk edilməsi başlıca rol oynayır. Bu anlamda, yuxu Borxesə öz təkrarolunmaz üslubunu yaratmaqda yardımçı vasitə olaraq xidmət edir.

Səbəbi hələ elmə məlum olmasa da, əksər hallarda görülən yuxular tərsinə çıxır. Mifoloji düşüncəmizdə də artıq əsrlərdir qəbul olunmuş simvollar var ki, açmasını hamımız bilirik, məsələn, ölüm-həyatı, xəstəlik-sağalmağı, yıxılmaq-yüksəlməyi və s. bildirir. Bədii ədəbiyyatda bu tip yuxu nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Onlar arasında ən məşhuru Homerin İlliada poemasında Aqamemnonun aldadıcı yuxusudur. Zevs aldadıcı yuxu göndərərək Aqamemnonu Troyaya hucum etməyə təşviq edir.

Deyilənlərə görə, Dante “İlahi Komediya” və Meri Şelli “Frankeşteyn” əsərlərinin ilkin ideyasını gördükləri yuxudan bəhrələnmək yazmışlar.

Bədii ədəbiyyatda yuxu fizioloji hadisədən çox, psixoloji hadisə kimi qiymətləndirilir. Məhz buna görə də hər bir bədii əsərdə yer alan yuxu hansısa psixoloji problemin araşdırılması üzərinə təqdim olunur. Bəzi hallarda yazıçı yuxunu deyil, yuxu prosesini əks etdirərək qəhrəmanın mənəvi-ruhani vəziyyətini təsvir etməyə çalışır.

Bir daha qayıdaq Murakaminin hekayəsinə. “Yuxu” hekayəsinin 17 gün sərasər yata bilməyən qəhrəmanı “Anna Karenina” oxuyaraq zamanını keçirir ki, bəlkə yuxusu gələ, amma nafilə, yuxu tutmur ki, turmur. Burada yazıçı hansısa yuxu fraqmentindən çox yuxunun bir proses kimi insan həyatında rolunu araşdırmağa çalışmışdır və özünüdərk problemini qabartmışdır. Burada protaqonist yuxusuzluğu sayəsində gerçək məninə tapmağa çalışaraq etməli olduqlarını deyil, etmək istədiklərini edərək zamanı doldurur. Murakami yuxu mövzusunda müraciət edərək yuxunun özünüdərk və özünüdərkli istiqamətində rolunu vurğulayır və bu prosesi bədii estetik fonda təcəssüm etdirərək eksiztensial problemlərin hipperreallıqla əlaqələndirməyə nail olur.

Mətn daxilində yuxunun struktur funksional xüsusiyyətlərini araşdırarkən qarşımıza daha bir maraqlı məqam çıxır: yuxu görənlər yalnız özü haqda yuxu görür və demək burada müəllif öz qəhrəmanına yuxusunun müəllifi olmaq hüququ verir, belə çıxır ki, yazıçı qəhrəmana, qəhrəman yazıçıya çevrilir. [14, s. 196]

Yuxunun bədii əsərə vermək istədiyi məna sırf onun sonluğu ilə bağlıdır. Oxucunun yuxudan istifadə etməsinin səbəbi və yuxunun bətnində gəzdirdiyi ən mühüm və ən əsrarəngiz məqam, əksər halda yuxunun son fraqmentində təqdim olunur. Adətən əsərdə yuxunun bitdiyi nöqtədən hər şey başlayır. Daxilindəki dinamika ilə yuxu mütləq şəkildə hadisənin davamını gətirir. Burada yuxu pəncərə rolu oynayır, əsərin qəhrəmanına problemin həllində kömək edən məna axtarma funksiyası daşıyır. Hətta əsər yuxu ilə bitsə belə, bu əsərin oxucunun beynində davam etməsinə və olub-bitənlərə dolğun məna qazandırmasına rəvac verir. Bu, açıq final poetikasında mümkündür.

Əsərlə bilavasitə əlaqəsi olmayan və onun gedişatına təsir etməyən yuxu fraqmenti statik xarakter daşıyır, bu oxucunun vaxt itkisindən başqa heç bir şey deyil. Müəllifin təqdim etdiyi yuxu fraqmental xarakterli, qısa olmalıdır ki, real həyat yuxusu ilə səsleşsin. Çünki real həyat yuxusunda yuxu görənlər boşluqları özü uyduraraq tamamlayıq. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Bartlerin rekonstruktiv nəzəriyyəsinə bunu ətraflı izah edir. Lakin bədii əsərdə qəhrəmanın öz yuxusunun davamını uydurması prosesi mümkündür. Bu məqamda müəllif yenə dövrəyə daxil olmalı və qəhrəmanın yerinə bunu həyat keçirməlidir.

H. Hesse yuxu mövzusunda kifayət qədər tədqiq etdikdən sonra Freydingin “halüsinativ doyumuzsuzluq” konsepsiyası ilə razılaşıb və qeyd edir ki, həqiqətən də yuxu insanlara azadlıq hissi bəxş edir. İnsan yuxuda olduğu qədər gerçək həyatda sərbəst ola bilmir. Mifoloji düşüncəmizdə və folklor qaynaqlarımızda yuxunun ölümə bənzədilməsi dini anlamda məhz azadlığa qovuşmağı prinsipi ilə səsleşir. Ölümün və yuxunun insana qazandırdığı metafizik sərbəstlik psixoloji rakursdan öz elmi təsdiqini bu cür tapmışdır.

Yuxunun sərhədləri daxilində bu sərbəstliyi bizə bəxş edən təhtəşüurumuz Freydin təbirincə desək, sıxışdırılmış hisslərimizi inikas etdirir. Lakin insan rasio-nal olaraq dərk edir ki, yuxuda idarə olunur. Təhtəşüurumuz isə yeganə sistemdir ki, özü özünü idarə edir. Ona nəzarət edən və ya idarə edən heç bir orqan yoxdur. Hətta kainatın ağası uca Allah belə təhtəşüuru idarə edə bilmir.

Təbiətdə baş verən bütün hadisələr Yerin Günəş ətrafında fırlanması ritminə uyğun həmahəng şəkildə baş verir və burada baş verən hər bir hadisə bir-biri ilə əlaqəli olub, ümumi bir məqsədə xidmət edir - kainatın idarə olunmasına. İnsan orqanizminə xas hər bir proses isə bəşəriyyətin ən ali varlığı olan insanın bioloji və rasio-nal inkişafına xidmət edir. Yuxu psixikamızın məhsulu olaraq fizioloji və psixoloji inkişafımızda mühüm rol oynayan mental prosesdir. Freydin iddiasına görə, yuxunun insanların arzu və istəkləri ilə sıx əlaqəsi var. Alim yuxugörməni arzu ifadəçisi kimi təqdim edirdi. Gəlin razılaşaq ki, folklor qaynaqlarımızda bu fikir çox öncədən atalar sözləri və zərb məsələlərimizdə əks olunmuşdur. Məsələn, “ac toyuq yuxusunda darı görür”. Aydın məsələdir ki, yuxugörmənin mahiyyəti sırf insanın psixoloji durumu ilə əlaqəlidir.

İbtidai inanclar sistemində yuxu simvollarla şifrələnərək və hər bir etnosun ənənəvi mədəniyyətinə xas interpretasiyaya məxsusdur. Yuxugörməni əmələ gətirən psixi durum daxili təlatümlərlə əlaqədar olub, keçmişlə bağlıdır. Maraqlıdır ki, yuxuda keçmiş zaman yoxdur, yuxu ya indiki zamanı əks etdirir ya gələcək zama-na xitab olunur. Bu prinsip ədəbiyyat sahəsində də öz əksini tapmışdır. Keçmiş əks etdirən yuxu fraqmenti belə hadisələrin hazırkı gedişatına və ya gələcək mü-qəddəratına təsir etmək amalı daşıyır.

Bədii əsərdə yuxu sırf psixoloji missiya daşıyır və məqsədli şəkildə verilmiş mətn daxilində mətnidir; xülasə, lazımi fikri ötürmək üçün müəllif lazımi fraqmen-ti qeyd edir, əks halda yuxu əsərə yalnız çaşqınlıq qazandıra bilər. Bu baxımdan, əsərdəki yuxu real həyat yuxusunun imitasiyası ola bilməz. Ona görə ki, biz hər gün gördüyümüz yuxu hansısa məqsədə xidmət etmir və etsə belə, biz onu tam də-rinliyi ilə dərk etmirik. Gerçək həyatda yuxu gündəlik, adi hadisə kimi dəyərləndir-ilsə də, bədii əsərdə yuxu qeyri-şərtsiz dərindən araşdırılmalıdır ki, qəhrəmanın onu niyə görməsi bir anlam qazansın.

Yazıcı təqdim etdiyi yuxunu əsərdə başlıca konfliktin açılmasında yardımçı ele-ment kimi təqdim edir. Bu anlamda yuxu, hadisələrin bədii həllini tapmasına təkan verən bədii epizod, məntiqi araşdırmaların açardır. Digər cəhətdən müəllif yuxu fraq-mentlərindən əsrarəngiz və müəmmalı məqamları aşkarlanmaq üçün istifadə edir.

İnsanın mənəvi-ruhani vəziyyətindən xəbər verməsi yuxunun actual mövzu olaraq antik dövrdən bu günümüzdə kimi ədəbiyyat sahəsində işlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə bir qənaətə gələ bilərik ki, yuxu insan həyatında olduqca önəmli fizioloji proses olmaqla yanaşı ədəbiyyat aləmində eksiztensial problemləri tə-cəssüm etdirən mühüm bəbii priyomdur. Müəllifin və qəhrəmanın psixoloji duru-munu sərgiləyən yuxu oxucuya müəllifin münasibətini aşkarlayan simvoldur; mü-əllifin hermetik məqsədlərinə oxucuya çatdıran bədii vasitədir. Ədəbiyyatda yuxu-ya fəlsəfi yanaşma, fizioloji yanaşmanı üstələyərək insanın mövcudluğunun ən də-rin qatlarına nüfuz etməyə nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Borxes X.L. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyat, 2014.
2. İsmayılov F. Şüür və bişüür. Bakı: Bəşəri problemlər, 2010.
3. Freyd Z. Yuxuların Yozumu. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2014.
4. Freyd Z. Bir İllüziyanın gələcəyi. Bakı: Xan Nəşriyyatı, 2015.
5. Nəbiyev A.M. Folklorada Fasiləsiz Transfer və yuxu paradıqmaları. Bakı: “Elm və Təhsil”, 2011.
6. Şekspir V. Seçilmiş Əsərləri. İki cildə, I c., Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004.
7. Бурешова О., Буреш Я. Физиология непосредственной памяти // Вопросы психологии, 1963, №6 с.56-63.
8. Веин А.М., Наменецкая Б.И.- Память человека, М.: Наука, 1973.
9. Дантес А. Фолклор: семиотика и или психоанализ. Перев. с английского. Сост. А.С. Архетипова. М.: Восточная литература, 2003.
- 10.Федунина О.В. Русский роман первой трети XX в. в контексте традиции // Поэтика сна, 2013, №7, с.190– 196 .
- 11.Лотман Ю.М. Сон – семиотическое окно // Семиосфера, 2000, № 2, с. 123–126.
- 12.Лосев А.Ф., Сонкина Г. А., Тахо-Годи А.А., Тимофеева Н.А., Черемухина Н.М., Античная Литература, М.: Учпедгиз, 1963.
- 13.Смирнов А.А Психология запоминания. М.: Просвещение, 1996.
- 14.Eggan, D. Hopi dreams in cultural perspectives, in Grunebaum and Gallois, eds.,The dream and human societies. Berkerley and Los Angeles: University of Colifornia Press, 1966.
- 15.Holland N.N. Foreword: The Literarity of Dreams, the Dreaminess of Literature // The Dream and the Text: Essays on Literature and Language/ ed. by C. Sch. Rupprecht. Albany, N.Y., 1993, v.15, No 7, p. 78-82.
- 16.Kelly, B. The Wilderness of Dreams: Exploring the Religious Meaning of Dreams in Modern Western Culture, SUNY Series in Dream Studies, State University New Yorkpress 1994.
- 17.Murakami H. The Elephant Vanishes, A. Knof press, 1993.
- 18.Weldhorn M. The dictionary of literary themes and motifs // New York: Greenwood, vol. I, No I, 1998, p. 406-414.
- 19.Yung, C.G., Two Essays on Analitical Psychology. Translated by R. F. C.Hall // Princeton University Press, v.X, No II, 1996, p. 62-63.
- 20.www.greekmyth-greekmythology.com/ the God of Dreams Morpheus
- 21.<https://teenachumber.com/tag/haruki-murakami-story-sleep/>

Summary**Usage Peculiarities of the Dream Vision as a Literary Device**

The paper deals with dreams as a cultural memory and traces of our mythic thoughts. Being product of brain's mental process dreams have multiple functions in the development of our psyche system. In literature dreams are used for deciphering the character's inner mood and author's attitude to events. At this point the dreams have crucial mission within literary work. Fragments of dream can be referred as text inside a text. In the field of literature psychological aspects of dreams are more illustrated than physiological one.

Резюме

Особенности применения сновидений как литературный прием

В статье сновидение рассматривается как культурная память и след наших мифических мыслей. Будучи продуктом умственных процессов мозга, сны имеют многообразную функцию в развитии нашей психической системы. В литературе сны используются для расшифрования внутреннего мира персонажа и отношения автора к событиям. С этой точки зрения, сны имеют чрезвычайно важную миссию в литературных произведениях. Фрагменты сновидения можно отнести как текст внутри текста. В литературоведении проиллюстрирован более психологический аспект сновидений, чем физиологический.

Aynur Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

20-30-CU İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ “ÜMUMTÜRK ƏDƏBİYYATI” KONSEPSİYASI VƏ DIFFERENSİALLAŞMA MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *ümumtürk ədəbiyyatı, konsepsiya, differensiallaşma, təkamül, ədəbi tənqid*

Keywords: *general Turkish literature, conception, differentiation, evolution, literary criticism*

Ключевые слова: *общетюркская литература, концепция, дифференциация, развития, литературная критика*

XX əsrin 20-30-cu illər tənqidi tarixi ədəbi prosesi qiymətləndirərkən ədəbi inkişafın tarixi təkamülünü, inkişaf qanunauyğuqlarını izləməyə və aşkarlamağa xüsusi diqqət yetirirdi. B.Çobanzadə ədəbi əsərlərin tədqiqində “təkamül üsulu”-nun xüsusiyyətlərini izah edərkən yazırdı: “Hər şeydə olduğu kimi, ədəbiyyatda da təkamülü inkar etmək qabil deyildir. Türk-tatar ədəbiyyatlarının hər hansı faktını, yaxud əsərini alıb onun əvvəlkiləri və yaxud sonrakıları ilə müqayisə etdiyimiz zaman bu əsərin onlara bənzəmədiyini və bir çox başqa əsərlərdəkinə bənzəyən ünsürlərin dəyişmiş olduğunu görəcəyiz” [1, s.237].

Heç şübhəsiz, tənqidin islamiyyətdən əvvələ aid yazılı ədəbiyyat nümunələri ilə islamiyyət dövründə meydana çıxan əsərləri – “Kutadqu bilik”i və “Divani lüğət-it-türkü” tez-tez müqayisə müstəvisinə çıxarması ədəbi tarixi prosesin təkamülündəki qanunauyğunluqları meydana çıxarmağa xidmət edirdi. Bu mənada “Divani lüğət-it-türk” əsərinin elmi təhlil obyektinə çevrilməsini təsadüfi saymaq olmaz. Ə.Abid “Heca vəzninin tarixi” məqaləsində bu əsərdə özünə yer edən mənzum parçaları, o cümlədən atalar sözlərini xüsusi araşdırma obyektinə çevirir. Ə.Abid bu fikirdədir ki, bu kitab bizə “heca vəzninin təkamülünə aid ilk səhifələr haqqında”, başqa sözlə, XI əsrə qədərki türk heca şeirinin tarixi haqqında dəqiq təsəvvür verə bilər. Ə.Abidin bu qənaətləri müasir ədəbiyyatşünaslığın mövqeyi ilə də təsdiq olunur: “Divan”dakı şeirlərin əsasında həm türk şeirinin əskidən bəri inkişafı, tarixi müəyyənləşməsi barədə elmi məlumat almaq, həm də XI əsrin türk şeirini təsəvvür və təhlil etmək olar” [2, s. 157]. Ə.Abid “Divani lüğət-it-türk”də “altı hecalıdan on beş hecalıya qədər” mənzum parçaların olduğunu göstərir və onlarda heca vəzninin təzahür xüsusiyyətlərini diqqətlə araşdırır.

Ə.Abidin heca vəzninin az hecalılardan çox hecalılara doğru, daxili bölgüsü olmayan vəzndən daxili bölgülü hecaya qədər keçdiyi təkamül prosesi haqqında qənaətləri bu günkü ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə tam təsdiq olunur. Çağdaş ədəbiyyatşünaslıq onu da təsdiq edir ki, “Orxon-Yenisey kitabələrindən və “Kutadku-bilik”dən sonra Kaşğarlı “Divani türkün” özü haqqında öz dilində üçüncü sözdür, ancaq siqlətinə, tarixi dəyərinə görə, Orxon-Yenisey abidələri səviyyəsinə dədir” [2, s. 157]. Ə.Abid öz məqaləsində türk şeirində heca vəzninin tarixini izlərkən tarixi təkamülün qanunauyğunluqlarını aşkarlamaq və obyektiv elmi nəti-

cəyə gəlmək üçün “Divan”ın bədii materialını “Kitabi Dədə-Qorqud”, “Orxon-Yenisey abidələri” ilə müqayisə edir. Bu müqayisələr alimə vəznli nəsrədən vəznli nəzmə keçidin, eləcə də vəznli nəzmin fərqli tarixi dövrlərdəki vəziyyəti haqqında aydın təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Ə.Əbid islamlaşmadan sonra əruz vəznli ilə heca vəznli arasında yaranan qarşıdurmada milli vəznin özünü qoruyub saxlama gücünü də təqdir edir: “Heca vəznli gərək xalqın müxtəlif sinifləri və gərək də əşirət aristokratisi ədəbiyyatında yeganə vəzn ikən, ərəbin əruzunu üzərində yeni bir şeir abidəsi yüksəltməyə başladı” [3, s.152].

20-30-cu illər tənqidi Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyini və tarixi təkamülünü ümumtürk ədəbiyyatının tarixi kontekstində öyrənməyi elmi cəhətdən düzgün yol hesab edirdi.

Məsələnin bu şəkildə qoyuluşunda M.F.Köprülüzadənin ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyasından gələn təsir əhəmiyyətli rol oynayırdı. Lakin bu təsir böyük türk aliminin konsepsiyasının sadəcə təsiri və təqlidi deyildi. Ə.Əbid, A.Musaxanlı, B.Çobanzadə kimi tənqidçilər bu konsepsiyayı daha çox öz elmi baxışlarına cavab verən bir nəzəriyyə kimi qəbul edirdilər. Bu nəzəriyyənin perspektivləri onlar üçün daha səmərəli, aydın və elmi görünürdü. 20-ci illərin tənqidçilərinin böyük əksəriyyəti dünya ədəbiyyatşünaslığındakı mövcud elmi-nəzəri konsepsiyalara, ədəbiyyatı tədqiq üsullarına, bu üsulların meydana çıxan son dərəcə müxtəlifliyinə yaxşı bələd idilər. Bu konsepsiya, metod və üsullar ədəbi tənqidin elmi analizindən keçir və daha səmərəli üsul və metodlara milli ədəbiyyatşünaslıq kitablarında yer ayrılırdı. Məsələn, B.Çobanzadə “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” kitabında ədəbiyyatın öyrənilməsi və tədqiqinə dair dünya-Avropa və rus ədəbiyyatşünaslarının təklif etdiyi üsul və metodları analiz edir, onların həm tarixdə daha çox nüfuz qazanan və yayılanlarını, həm də elmi cəhətdən səmərəli görünənləri haqqında müxtəsər məlumat verir və hər bir metodun əsas mahiyyətini, ədəbiyyatı tədqiqdə üstün cəhətlərini aşkarlamağa çalışırdı.

Onun təqdim etdiyi tədqiqat üsulları – bədii üsul (estetik metod), mədəni-tarixi üsul, müqayisəli-tarixi üsul, təkamül üsulu, şəkli üsul (formal metod), ictimai üsul (sosioloji metod) və b. göründüyü kimi, ədəbiyyatı elmi şəkildə araşdırmanın XIX əsrdən üzvi bəri meydana çıxan ən geniş yayılmış tədqiqat metodlarını öz içinə alır. Deməli, Azərbaycan tənqidçi və ədəbiyyatşünasları milli ədəbiyyatımızın tarixini öyrənməyə dünya elmi-nəzəri fikrini mənimsəyərək gəlirdilər. Türk ədəbiyyatşünaslığının uğurları da bu sırada idi. B.Çobanzadə dünya ədəbiyyatşünaslığında mövcud olan tədqiqat üsulları haqqında danışıarkən fikrini ümumiləşdirərək yazırdı: “Ədəbiyyatımızı əsri və elmi üsullarla işləmək və öyrənmək üçün, şübhəsiz, bu qədər kafi deyildir. Üsul tədqiqlərimiz ancaq Avropa və rus alimləri arasında bu xüsusda indiyə qədər yapılan işlərlə aşına olduqdan və onların tətbiq etməsini öyrəndikdən sonra meydana çıxmağa başlayacaqdır” [1, s.243].

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yolunu öyrənməkdə M.F.Köprülüzadənin konsepsiyası bütövlükdə dünya xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsinə dair Avropa ədəbiyyatşünaslarının mövqeyi ilə ümumən üst-üstə düşdü və dünya elmi-nəzəri fikrinin türk xalqlarının ədəbiyyatına tətbiqinin ilk uğurlu təşəbbüslərindən biri kimi maraqlı və səmərəli görünürdü. B.Çobanzadə Avropa ədəbiyyatşünaslarının M.F.Köprülüzadənin konsepsiyası ilə üst-üstə düşmək mənə-

sında Fridrix Kummerin baxışlarına istinadlı maraqlı idi: “Kummerə (Kummer) görə xalqın mənəvi həyatı bir küll, bir bütün təşkil edir ki, ədəbiyyat bu bütünün ancaq bir parçasıdır. Bu parça, başqa minlərcə mənəvi iplərlə bağlı bulunur ki, bu bütün ictimai üzviyyət içindən ədəbiyyatı çəkib çıxarmaq mümkün deyildir” [1, s.252]. B.Çobanzadə Köprülüzadənin türk xalqlarının ədəbiyyatına baxışlarını “bütün türk ədəbiyyatı tarixi sahəsində bu ədəbiyyatı bir bütün olaraq tədqiq etməyə çalışan” konsepsiya kimi [1, s.253] dəyərləndirirdi. Bu məqamda Kummerin “xalqın mənəvi həyatı bir küll, bir bütün təşkil edir” fikri ilə Köprülüzadənin türk xalqlarının ədəbiyyatını “bir bütün olaraq tədqiq etmək” mülahizəsinin bir-birini tamamladığı aydın görünür. Köprülüzadənin konsepsiyasının meydana çıxmasından yüz ilə yaxın bir zaman keçməsinə baxmayaraq, bu konsepsiya nəinki öz müasirliyini saxlayır, hətta onun mövqeyi türk xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsində tarixən meydana çıxmış ən düzgün və elmi nəzəriyyə kimi özünü doğruldur. Milli ədəbiyyatşünaslıq bu gün uca səslə elan edir ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı ümumtürk ədəbiyyatının tərkib hissəsidir. Keçmişə, qədimə getdikcə dil, üslub, obraz uyğunluğu daha da artır” [4, s.92].

Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində 20-30-cu illərdən sonra bir də indi – müstəqillik dövründə tətbiq etməyə nail olduğumuz bu konsepsiyanın F.Köprülüzadənin türk xalqlarının ədəbiyyatının tarixinə baxışındakı elmi açılışı belədir: “Türk ədəbiyyatı ən əski mənşələrdən bu günə qədər, bütün türk ləhcələrinin bir-birilə rəbitə və münasibətləri gözətilərək, bir küll şəklində tədqiq olunmadıqca, kəbil deyil tənəvvür etməyəcəkdir. Türk tarixinin indiyə qədər bir küll kibi hadisələrin bütün rəbitələri meydana çıxarılaraq tədqiq edilməmiş olması, bundan belə də eyni yanlış və qeyri-elmi yolun təqib edilməsi üçün heç bir hak verməz. Məsələn, osmanlı siyasi və ədəbi tarixinin, mavərainnəhr tarix və ədəbiyyatının, səlcuq tarixinin, xülasə ümumi türk tarixinə aid bütün fəsillərin bir-birindən tamamilə müstəqil ədd edilərək məhdud və mücərrəd bir surətdə tədqiqi nəticəsində bu günə qədər milli tariximiz kəşif bir qaranlıq içində kalmışdır. Səlahiyyətimiz dairəsindən çıxmamaq üçün müddəamızı ədəbiyyat tarixi sahəsinə nəkl edəcək olursaq, yanlış və qeyri-elmi tələkki səbəbilə, türk ədəbiyyatının mənşə və təkamülü, müxtəlif ləhcələr ədəbiyyatının tərz-i-təşəkkülü və təşəübü aralarındakı fərqlərlə müştərək xətlərinin mahiyyəti haqqında hənüz ən bəsit və ibtidai bir fərziyyə belə sərd olunmadığını görəcəkdir” [5, s.39-40].

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında M.F.Köprülüzadənin konsepsiyasına münasibət birmənalı deyildi. Daha doğrusu, siyasi rejimin müxtəlif mərhələlərində ona münasibət fərqli olmuşdur. Hətta 20-30-cu illər tənqidində də “ümumtürk ədəbiyyatı” konsepsiyasına baxışda əsaslı fərqlər meydana çıxmışdır. Bu mənada 20-ci illər tənqidi ilə 30-cu illər tənqidinin məsələyə baxışlarını fərqləndirmək mümkündür. Əgər 20-ci illər tənqidi Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyini, ilk təşəkkülü və inkişaf proseslərini, M.F.Köprülüzadənin konsepsiyasına uyğun olaraq, ümumtürk ədəbiyyatı çərçivəsində öyrənməyin tərəfdarı idisə və 20-ci illər tənqidində bu konsepsiya birmənalı şəkildə qəbul edilirdisə, 20-ci illərin sonları və 30-cu illərdə məsələyə münasibət əsaslı şəkildə dəyişir. 20-ci illərdə M.F.Köprülüzadənin konsepsiyasına A.Musaxanlı aşağıdakı kimi şərh verirdi: “Buradan çıxarılacaq nəticə budur: türk ədəbiyyatı, müxtəlif mühiti-coğrafi mə-

həllələrə ayrılması, ayrı-ayrı ləhcələr dairəsində təəzzüvlənməsinə baxmayaraq, bir küll, müəyyən vahid kanunlar altında inkişaf edən bir üzviyyət kimi öyrənilməlidir” [5, s.40].

B.Çobanzadə də türk xalqlarının ədəbiyyatının tarixi təşəkkülü və inkişaf mərhələlərini vəhdətdə öyrənməyi, məhz bu yolla həm ümumilikdə türk xalqlarının ədəbiyyatının yaranma və formalaşma qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmağın mümkünlüyünü irəli sürür və eyni zamanda, düşünürdü ki, məhz bu yol ayrı-ayrı türk xalqlarının ədəbiyyatının elmi mənzərəsinə aydınlıq gətirməyə imkan verir. B.Çobanzadə belə bir elmi yolun səmərəliliyinin dünya ədəbiyyat tarixçiliyində sınaqdan çıxarıldığına diqqət çəkirdi.

B.Çobanzadə yazırdı: “Məsələn, professor Sakulin Belarus və Ukrayna ədəbiyyatlarını da rus ədəbiyyatı tarixində tədqiq etməni təklif etməkdədir” [1, s.257]. Məlumdur ki, Sakulinin bu baxışları indi də tam şəkildə elmi praktikada özünü doğrultmaqdadır. Bu gün “rus, Ukrayna və Belarus xalqlarının ədəbiyyatı “Slavyan xalqlarının ədəbiyyatı” kimi öyrənilməkdədir. Dünya ədəbiyyatşünaslığında özünü təsdiq etmiş bu nəzəriyyəni M.F.Köprülüzadənin konsepsiyası ilə üzvü şəkildə əlaqələndirən B.Çobanzadə belə qənaətə gəlirdi ki, “hər halda hər hansı bir ölkə və yaxud şivənin ədəbiyyatını ayıraraq tədqiqdə bulunmaq və daha fənası belə tədqiqlərə dayanaraq inkişaf mərhələlərini təyin etmək qabil deyildir” [1, s.257].

1927-ci ildə nəşr olunan “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” monoqrafiyasında “bütün xalqların ədəbiyyatında olduğu kibi, türk ədəbiyyatında da, təbircaizsə, həm üfüqi, həm də şaquli müqəttələrində (kəsmələrində) tədqiq etmək lazım gəldiyi”ni [1, s.257] israr edən və bunu ən düzgün elmi yol sayan B.Çobanzadə 1930-cu ildə yazdığı “Azəri ədəbiyyatının yeni devri (nasionalizmdən internasionalizmə)” adlı tədqiqatında tamam əks mövqedən çıxış edir və yazırdı: “Burada yalnız o qədərini qeyd etməlidir ki, Şimal və Cənub yolları üzərində, müxtəlif yerli Kafkas xalqlarının konşuluğunda əsrlərdən bəri yaşayıb gələn azəri türklərinin müstəqil dili vardır və bir neçə mühüm xüsusiyyətləri ilə azəri türkcəsi başqa türk-tatar dillərindən ayrılır. Azəri ədəbiyyatının da bir çox bədii məhsulları vardır ki, bu ölkədəki ictimai münasibətlərin, sinfi mübarizələrin xüsusi xarakterli damğasını daşıyır. Bunun üçün bu ədəbiyyatı nə fars-ərəb, nə də türk ədəbiyyatı içində gizlətmək mümkün deyildir” [6, s.4]. 1927-ci ildə yazdığı monoqrafiyada Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının tarixi inkişaf yolunu türk dillərinin və ədəbiyyatlarının tarixi inkişaf yolundan ayrı təsəvvür edə bilməyən alimin 30-cu ildə yazdığı tədqiqatda Azərbaycan dilini türk dillərinin, Azərbaycan ədəbiyyatını türk xalqlarının ədəbiyyatından büsbütün ayırmaq cəhdinin mənası necə başa düşülməlidir? Bəlkə, bu, öz elmi dünyagörüşünün inkişafı sayəsində B.Çobanzadənin, Köprülüzadənin konsepsiyasına tənqidi baxışının formalaşması və tədqiqatçının özünün fərqli bir konsepsiya mövqeyindən çıxış meylinin nəticəsidir? Bu suala cavab kimi T.Salamoğlunun bir mülahizəsi maraqlıdır: “Əvvəlki əsrlərində özünə yer alan millilik, türkçülük baxışlarının, ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyasının “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü”ndə davam etdirilməməsinə, ədəbiyyata fərqli baxış tərzinin ortaya qoyulmasını alimin sənət konsepsiyasının ziddiyyəti kimi yox, özü-özünü inkara məcbur qalması kimi başa düşmək lazımdır” [7,

s.136]. Alim bu mövqeyini əsaslandırmaq üçün göstərir ki, 20-ci illərin sonlarına doğru sovet rejiminin sərtləşən ədəbiyyat siyasəti tənqid və ədəbiyyatşünaslığı tədricən ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyasından uzaqlaşmağa və ideologiyanın antimilli, antitürkçülük düşüncəsinə hesablanan və milli ədəbiyyatımızın tarixini daha çox fars-əcəm təsiri altında qalan təqlidi ədəbiyyat, türk xalqlarının ədəbiyyatından fərqli bir yol keçməsinə əsaslandırmağa hesablanırdı. Azərbaycan xalqının türk xalqları içərisində qədim bir tarixə malik olmasını və bu xalqların kökünün, mənşəyinin, tarixi inkişafının üzvi əlaqəsini göstərən konsepsiya sovet rejimi üçün sərfəli deyildi. Buna görə də 30-cu illər tənqidinin qarşısında Azərbaycan ədəbiyyatını türk xalqlarının ədəbiyyatından ayıran fərqli bir konsepsiya formalaşdırmaq vəzifəsi qoyulurdu. B.Çobanzadənin “Azəri ədəbiyyatının yeni devri” monoqrafiyası bu konsepsiyayı formalaşdırmaq üçün, məcburi şəkildə olsa da, atılmış ilk addımlardan idi. Ə.Nazimin B.Çobanzadənin “Azəri ədəbiyyatının yeni devri” monoqrafiyasındakı fikirləri ilə eyni mövqeyi bölüşən aşağıdakı mülahizələri sovet ideologiyasının ədəbiyyat siyasətinə don geydirməkdən başqa bir şey deyildi. Ə.Nazim yazırdı: “Bütün türk-tatar xalqlarının heç bir zaman ümumi, vahid bir mədəniyyətləri olmamışdır. Həqiqətdə isə hər türk xalqı ayrıca olaraq öz tarixi inkişafında müəyyən bir mədəniyyət yaratmış və bu mədəniyyət isə çox zaman islam – İran mədəniyyətinin bir cüzindən ibarət olaraq qalmışdır. İnqilaba qədər türk xalqlarının əksəri üçün vahid və ümumi bir bazis mövcud olmadığından onların ədəbiyyatları da eyni milli mədəniyyətlərin ifadəsi olmamış və deyildir” [8, s.26].

Ə.Nazimin bu mülahizələrinin 1925-ci ildə yazdığı “Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz” məqaləsindəki fikirlərin tam əksi olduğu, siyasi-ideoloji basqıların birbaşa təsiri ilə deyildi və tamamilə yanlış olduğu büsbütün aydındır. B.Çobanzadə və Ə.Nazimin 20-ci illərin sonlarından sonrakı tədqiqatlarında özünə yer alan bu tip mülahizələr milli ədəbi tənqidin 30-cu illərə doğru ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyasından uzaqlaşmağa məcbur olmasının göstəricisi idi və bu “başlanğıc” 20-ci illərin sonu, 30-cu illər də daxil olmaqla bütün sovet dövründə qüvvədə qaldı. Prof. N.Şəmsizadənin 80-ci illərin sonlarında yazdığı “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” adlı monoqrafiyasında belə bir fikir ifadə olunur ki, 20-ci illərdən başlayaraq milli ədəbiyyatşünaslıqda “marksist ədəbiyyat tarixçiliyi uğrunda mübarizə” türk ədəbiyyatşünaslarının konsepsiyaları ilə polemikada formalaşdı. Alim bu qənaətə gəlirdi ki, “Ümumtürk ədəbiyyatı” nəzəriyyəsinə qarşı marksist ədəbiyyatşünaslığın münaqişəsi Azərbaycan sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığının təşəkkülü üçün zəmin olan ədəbi mübahisələrin ən qüvvətli təmayüllərindən idi” [9, s.304]. N.Şəmsizadənin bu mülahizələri 20-ci illərin sonu, 30-cu illərdə milli ədəbi prosesdə gedən elmi mübahisələr barədə həqiqəti ifadə edir. Lakin etiraz doğuran cəhət budur ki, milli müstəqilliyin ərəfə dövründə yazılmış bu tədqiqatda “ümumtürk ədəbiyyatı” konsepsiyasına yox, marksist ədəbiyyatşünaslığın mövqeyinə müsbət münasibət ifadə olunur. Halbuki, tamamilə aydındır ki, həm türk xalqlarının ədəbiyyatının tədqiqində “ümumtürk ədəbiyyatı” konsepsiyası daha elmi, daha obyektiv və perspektivli mövqe ortaya qoyur, marksist ədəbiyyatşünaslıq isə milli ədəbiyyatların tarixini müasirləşdirməyə və onu tarixi köklərdən ayırmağa hesablanırdı. Doğrudur, N.Şəmsizadə öz tədqiqatının bir yerində ya-

zır ki, yeri gəlmişkən deyək ki, biz ortaq türk mədəniyyəti mövqeyində dururuq” [9, s.313]. Lakin onun bu istiqamətlərdəki tədqiqatları – 20-30-cu illər tənqidinin məsələyə münasibətinə verdiyi şərhlər alimin “ortaq türk mədəniyyəti mövqeyi”ni təsdiq etmir və yuxarıdakı mülahizəsinin həqiqətən “yeri gəlmişkən” deyildiyini aşkarlayır. Onun tədqiqatından keçən əsas tezislərdən biri budur ki, “türk ədəbiyyatşünasları M.F.Köprülüzadə və İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixlərinin də əsas qüsuru ümumtürk kontekstindən çıxıb bilməmələri idi” (9, 299). N.Şəmsizadənin bu məsələyə münasibətdə ikinci əsas tezisi milli tənqidin də bu konsepsiyaya mövqeyindən çıxıb bilməməsini əsas metodoloji qüsurlar cərgəsində görməsi idi. Tədqiqatda oxuyuruq: “Müasirləri kimi, Ə.Nazimin də əsas metodoloji nöqsanı ayrı-ayrı milli ədəbiyyatların tarixi tədqiq olunmamış, birdən-birə türkdilli ədəbiyyatların vəhdətdə öyrənilməsi ideyasını müdafiə etməsi idi” [9, s.298].

N.Şəmsizadənin bu mövqeyi, heç şübhəsiz ki, 30-cu illərdən 80-ci illərə qədər davam edən sovet ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsini əks etdirir. Bu cür mövqə müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığı üçün qəbul edilməsi mümkün olmayan bir tendensiyadır. Çünki çağdaş ədəbiyyatşünaslıq ümumən qəbul edir ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı qədim (ümum-) türk ədəbiyyatının tarixi differensiasiyasının nəticəsidir. Bu isə o deməkdir ki, qədim (ümum-) türk ədəbiyyatında ehtiva olunmayan, onun etnokulturoloji hüduklarından kənara çıxan hər hansı ədəbi abidə Azərbaycan ədəbiyyatının hadisəsi sayıla bilməz” [10, s.3].

İndi belə bir sual ortaliğa çıxır. Ümumtürk ədəbiyyatı nəzəriyyəsinin banisi və tərəfdarları, başqa sözlə, Köprülüzadə və onun Azərbaycan ədəbi-elmi mühitindəki davamçıları “Azərbaycan ədəbiyyatının qədim (ümum-)türk ədəbiyyatının tarixi differensiasiyasının nəticəsi” olduğunu qəbul etmirdilərmidi? Ümumiyyətlə, differensiallaşma onların konsepsiyasına daxil deyildimi? Birmənalı şəkildə qeyd edək ki, ümumtürk ədəbiyyatı konsepsiyasının iki əsas məqsədi var idi. Birincisi, türk xalqlarının ədəbiyyatının mənşəyini, tarixi köklərini aydınlaşdırmaq; ikincisi, onun inkişaf dövrlərini, mərhələlərini düzgün müəyyənləşdirmək, türk ədəbiyyatının təkamülü prosesində ayrı-ayrı türk xalqlarının ədəbiyyatının differensiallaşmasını şərtləndirən ictimai-siyasi, etnokulturoloji proseslərə aydınlıq gətirmək. Baş məqsəd isə ondan ibarət idi ki, türk xalqlarının ədəbiyyatının tarixi təkamülünün obyektiv elmi mənzərəsini ortaya qoymaq. M.F.Köprülüzadə belə bir elmi qənaətlə çıxış edirdi ki, ümumtürk ədəbiyyatının mənşəyi və tarixi təkamül prosesinin qanunauyğunluqlarına elmi aydınlıq gətirmədən “müxtəlif ləhcələr ədəbiyyatının tərz-i-təşəkkül və təşəbu aralarındakı fərqlərlə müştərək xətlərinin mahiyyətləri haqqında, hələ ən bəsit və ibtidai bir fərziyyə” [5, s.40] belə irəli sürmək olmaz. Alimin təfsirində özünə yer alan “müxtəlif ləhcələr ədəbiyyatı” anlayışı özlüyündə türk xalqları ədəbiyyatının differensiallaşma dövrünü nəzərdə tutur.

Tədqiqatçı “müxtəlif ləhcələr ədəbiyyatı” arasındakı müştərək və fərqli xüsusiyyətlərin olmasını önə çəkəndə aydındır ki, ortaq türk ədəbiyyatı dövründən sonra gələn ana dilli ədəbiyyat mərhələsini nəzərdə tutur və bu mərhələdə hər bir türk xalqının ədəbiyyatını ortaq türk kökünə bağlayan keyfiyyətləri, eyni zamanda, differensiallaşmanın nəticəsi, müstəqil inkişafın nəticəsi olaraq yaranan fərqləri önə çəkir.

Deməli “ümumtürk kontekstindən çıxıb bilməmək” M.F.Köprülüzadənin konsepsiyasının qüsuru sayıla bilməz. Əslində bu konsepsiya türk xalqlarının ədə-

biyyatını ümumtürk mənşəyindən differensiallaşan türk xalqları ədəbiyyatına doğru gedən təkamül prosesini nəzərdə tutur.

20-ci illərin tənqidinə də M.F.Köprülüzadənin konsepsiyasının məhz bu cəhətləri səmərəli görünürdü. M.F.Köprülüzadə ilə bərabər, B.Çobanzadə və A.Musaxanlı kimi tənqidçilər türk xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsinin həm üfqi və həm də şaquli sistemini təklif edirdilər. Əgər üfqi istiqamətdə bütün türk xalqlarını birləşdirən və ayıran ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni hadisələrin ümumi mənzərəsini yaratmaq, qanunauyğunluqlarını aşkarlamaq əsas məqsəd idisə, şaquli istiqamətdə qarşıda duran əsas məqsəd türk xalqlarının ədəbiyyatını dərininə tədqiq etmək, onun tarixi inkişaf dövrlərini və mərhələlərini müəyyənləşdirib, bu dövrlərə və mərhələlərə aid əsas cəhətləri üzə çıxarmaq idi. B.Çobanzadə yazırdı: “Üfqi surətə tədqiq olunduğu təqdirdə müxtəlif şivələrdə bulunan ədəbiyyat məhsulları arasındakı müşabehət və fərqlər özlüyündən meydana çıxacaqdır... Şaquli cizgi ilə, yaxud müqəttələ alacaq olursaq, türk ədəbiyyatının da özünəməxsus təbəqələri olduğu meydana çıxacaqdır” [6, s.257].

A.Musaxanlı türk xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsində “inkişafın amilləri və bunların tədqiqi metodları”nı araşdırarkən “üç amil” metodu üzərində dayanır və türk xalqlarının ədəbiyyatını mühiti-coğrafi amil, tarixi-zamani amil və ictimai-mədəni amil şərtləri altında öyrənməyi elmi cəhətdən səmərəli yol hesab edir. Əslində bu “üç amil” metodu da mahiyyət etibarilə türk xalqlarının ədəbiyyatını üfqi və şaquli istiqamətdə öyrənməyi nəzərdə tutur. Çünki A.Musaxanlıın şərhlərində coğrafi amil müxtəlif türk ellərinə məxsus ədəbiyyatların öyrənilməsini və onların ümumi təkamül xətlərinin meydana çıxarılmasını əsas hədəf kimi seçir. Müxtəlif tarixi şəraitlərdə və məkanlarda yaşayan türk xalqlarının ədəbiyyatının ümumi cəhətləri onları ümumtürk kökünə bağlayırsa, hər bir xalqa məxsus ədəbiyyatın aşkarlanan fərqli keyfiyyətləri onların differensiallaşmaya gedən yolunu göstərir. Məsələyə bu cür yanaşma A.Musaxanlıni ümumtürk kökü ilə bərabər “məhəlli ədəbiyyat” problemini də önə çıxarmağa istiqamətləndirir. Lakin A.Musaxanlıın baxışlarında “məhəlli ədəbiyyat” anlayışı hər bir türk xalqının ədəbiyyatının müstəqil bir yol keçməsinə yox, ümumtürk kökündən differensiallaşma nəticəsində ayrı-ayrı türk xalqları ədəbiyyatının fərqli xüsusiyyətlər qazanmasını ifadə edir. A.Musaxanlı yazır: “Ədəbiyyatın bu kayda ilə mühiti - coğrafi şərtlər daxilində birləşərək təkamülü ümumtürk ədəbiyyatı içərisində, onun ümumi təkamül xətləri daxilində inkişaf edən məhəlli xüsusiyyətləri yaratmışdır. Türk ədəbiyyatının bu yolda tədqiqi “məhəlli ədəbiyyat” məsələsini hüsulə gətirir. Bu cihət türk ədəbiyyatının üfki məktəbi cihətidir” [5, s.38]. A.Musaxanlı, eyni zamanda, “məhəlli ədəbiyyatları həddindən artıq şişirtmək, müstəqilləşdirmək”in əleyhinə çıxış edir. Əlbəttə, tənqidçinin həddən artıq müstəqilləşmənin əleyhinə çıxışı daha çox türk xalqlarının ədəbiyyatının eyni bir kökdən, mənşədən təkamül edib gəldiyinə qarşı etiraz edənlərə cavab kimi başa düşülməlidir.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu. B.Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Hacıyev T. Mahmud Kaşğarlı. Divani lüğət-it-türk / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. II cild. Bakı. Elm, 2007.

3. Abid Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi. Bakı. Elm və təhsil, 2016.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. II cild. Bakı. Elm, 2007.
5. Zeynalı H., Abdulla Ş., Əfəndizadə C. Ədəbiyyatdan iş kitabı. Bakı: Azər nəşr, 1928.
6. Çobanzadə B. Azəri ədəbiyyatının yeni devri (nasionalizmdən internasionalizmə). Bakı: Azdeti, 1930.
7. Salamoğlu T. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-oçerklər. Bakı: "Vətənoğlu" NPŞ MMC, 2014.
8. Nazim Ə. Mədəni inqilab və mədəni irs. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1928, № 9.
9. Şəmsizadə N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı / N.Şəmsizadə. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. I cild. Bakı: Elm, 2008.
10. Cəfərov N. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.

Summary

The Conception of "General Turkish Literature" in the Azerbaijani Literary Criticism of 20-30s and Differentiation Issues

The conceptual position of literary criticism of 20-30s regarding historical evolution of national literary development, developmental conformities is studied in the article. Position and conclusions of A.Abid, B.Chobanzada, A.Musakhanli, A.Nazim and others are studied.

There is a conclusion in the article that study of historical evolution of critical Azerbaijani literature in 20s in the scope of conception "General Turkish literature" by M.F.Korpuuzada is a real scientific method.

There were initiatives to exclude Azerbaijani literature from general turkish context under the impact of ideology in 30s criticism. Besides that main position of 20-30s criticism was that separate Turkic peoples literature passed periodical evolution process from General Turkish origin to differentiated Turkic peoples literature. Concepts of "Dialects' literature" by M.F.Korpuuzada, "Local literature" by A.Musakhanli were object of detailed analysis which was considered transition from general turkish literature to the differentiation.

Резюме

Концепция «общетюркской литературы» и вопрос дифференциации в азербайджанской литературной критике 20-30 годов

В статье исследована концептуальная позиция литературной критики 20-30 годов относительно исторической эволюции национального литературного развития, закономерностей развития. Исследована позиция и заключения по этому вопросу А.Абида, Б.Чобанзаде, А.Мусаханлы, А.Назима и др.

В статье представляется заключение о том, что критика 20-х годов считала действительным изучение исторической эволюции азербайджанской литературы в рамках концепции «общетюркской литературы» М.Ф.Корпулузаде в научном аспекте.

Исследование показало, что в критике 30-х годов под влиянием идеологии была проявлена инициатива выделения азербайджанской литературы из контекста общетюркской. Несмотря на это, основной позицией критики 20-30 годов явилось то, что литература отдельных тюркских народов прошла процесс периодической эволюции в литературу тюркских народов, дифференцированную из общетюркского источника.

Дифференцированный переход из общетюркской литературы понятиями «литература говоров» М.Ф.Корпулузаде, «региональные литературы» А.Мусаханлы, явился объектом всестороннего анализа.

Aynur Səfərli
Azərbaycan Dillər Universiteti

NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN YARADICILIĞI İLƏ BAĞLI APARILAN TƏDQIQATLAR VƏ ŞAIRİN BİBLİOQRAFİYASI

Açar sözlər: *qızıl əsr, tədqiqat, məqalələr, beynəlxalq konfrans*

Keywords: *golden age, research, articles, international conference*

Ключевые слова: *золотой век, исследования, статьи, международная конференция*

Son illər Nurməhəmməd Əndəlibin ədəbi irsinin öyrənilməsi ilə bağlı məhsuldar dövr olmaqla yanaşı həm də yeni mərhələdir. Son 7 ildə Türkmənistan prezidenti hörmətli Qurbanqulu Berdimuhəmmədovun diqqət və qayğısının nəticəsi olaraq Əndəlibin irsi yenidən araşdırılmış, dərin elmi tədqiqlər edilmişdir. TEA-nın müxbir üzvü professor Annaqurban Aşırovun rəhbərliyi ilə Türkmən alimlər ədibin əlyazmaları əsasında bir neçə əsərinin mükəmməl mətnini, bəzi əsərlərinin isə elmi tənqidi mətnini işləyib hazırlamışdılar [1. s.9-13].

Böyük ədibin “Yusif və Züleyxa”, “Risaleyi Nəsimi” poemalarının tənqidi mətnini filologiya elmləri doktoru G.Nazarov, “Səğdi Vəqqas” poemasının tənqidi mətnini tədqiqatçı A.Nuryağdıyev işləyib hazırlamış, ədəbi aləmə bir o qədər də məlum olmayan “Hekayəti Firqun” poemasını Türkmənistanın Elm və Texnologiya mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru A.Mülkəmanov Özbəkistan EA-nın Beruni Şərq Araşdırmalar İnstitutunun Əlyazmalar bölməsində ortaya çıxarmışdır.

Əndəlib tərəfindən yazıldığı söylənsə də dəqiq təsdiqini tapmayan “Mirzə Həmdəm” dastanını doktorant A.Məmmədcumayev türkmən dilinə tərcümə etmiş, poemanın mikrofilmni aray-ərsəyə gətirmişdir.

Prof. Dr. Y.E.Bertels yazıb: “Təxminən XVI əsrdən etibarən Türkmən xalqının başqa xalqdan qopuq yaşaması onun ədəbiyyatının da Mərkəzi Asiya və İran ədəbiyyatına xas olan ümumi üslubdan yavaş-yavaş uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur”. Bu doğurdan da belə olmuşdur. Ancaq bu uzaqlaşmanın səbəbləri açılmamışdır. XVI-XVII əsrlərdə indiki Türkmən torpaqlarında şairlər yaşamamışdır. Harada şair tapılsa XVIII əsrə aid edilib. Türkmən ədəbiyyat tarixini əlimizə alsaq bu əsrlərdə yaşayan bir şair belə görməyəcəyik. Lakin XVIII əsri Türkmən ədəbiyyatının “qızıl əsri” adlandırırıq. Ancaq bu qızıl əsr öz-özünə ortaya çıxmamışdır. Türkmən ədəbiyyatının qızıl əsəri qarşısında böyük bir təməl mövcuddur. Ancaq Məxtumqulu kimi dahini yetirən XVIII əsr Türkmən ədəbiyyatının öz-özünə ortaya çıxma bilməz. XVI-XVII əsr Türkmən ədəbiyyat tarixi öyrənilmədiyi üçün XVIII-XIX əsr türkmən ədəbiyyatının bəzi tərəflərinin düzgün anlaşılmadığının fərqinə varılır”. Doğurdan da Y.E.Bertelsin ifadə etdiyi kimi XVI əsrdən etibarən Türkmən ədəbiyyatının həyatında yeni və fərqli istiqamətlər ortaya çıxmışdır. Bu xüsusiyyətləri aydınlaşdırmaq üçün həmin əsrdən öncəki Türk dünyası ədəbiyyatına müraciət etmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi Monqolların hücumlarından yüz il sonra “Orta Asiya Türk dilli” ədəbiyyatı geniş inkişaf edib, Nəvai ilə zirvəyə çatsa da ədəbiyyat ərəb-fars şeiriyyatının təməlinə inkişaf etmişdir.

Əndəlibin ədəbi irsi elmi baxımdan XX əsrdən etibarən araşdırılmağa başlandı. D.A.Vamberi 1867-ci ildə Leypsiqədə almanca nəşr etdirdiyi “Cağatay ədəbiyyatının antologiyası”nda “Səğdi Vaqqas” mənzuməsini əsl nüsxə ilə birlikdə tərcüməsini vermişdir. 1900-1916-cı illər arasında şairin “Səğdi Vaqqas”, “Leyli Məcnun”, “Baba Rövşən”, “Zeynal Ərəb”, “Yusif və Züleyxa” əsərləri ərəb əlifbasında bir neçə dəfə basma üsulu ilə nəşr olunub. Sovetlər zamanında şairin ilk kitabı kimi 1948-ci ildə “Leyli Məcnun” dastanı çap olunub. Bundan sonra Məti Kosayev Ata Uluqberdiyev, B.Şamıradov, Əbdürrəhman Mülkəmanov, Nəfəs Xocayev, Bayramməmməd Axundov kimi türkmən alimlərinin zəhmətilə 1956, 1963, 1991-ci illərdə dastan çap olunub. Şairin həyat və ədəbi şəxsiyyəti ilə bağlı dərin araşdırma aparan professor Gəldi Nəzərov 1973-cü ildə “Yusif və Züleyxa” dastanının tənqidi mətnini nəşr etdirib. Daha sonra da onun səyi ilə dastan iki dəfə də 1987 və 1991-ci illərdə nəşr olunub. Alim Əndəlibin “Nəsimi” məcmuəsini də tənqidi mətnlə birlikdə 1978-ci ildə nəşr etdirib. Bu mənzumə də ilk nəşrindən sonra daha iki dəfə 1990-1992-ci illərdə G.Nəzərovun səyilə nəşr olunub. Şairin “Baba Rövşən”, “Zeynal Ərəb” dastanlarını iki dəfə Mirat Çarıyev, Oğulgözəl Masayeva və Amanberdi Nuryağdiyev hazırlamış və 1991-ci ildə nəşr edildi. Şairin “Səğdi Vəqqas” mənzuməsini ilk dəfə 1990-cı ildə A.Nuryağdiyev hazırlamış və nəşr etdirmişdir. “Oğuznamə”ni 1990-cı ildə ilk nəşr etdirən alim Əhməd Bekmıradov Əndəlibi elmi baxımdan dərinlən araşdıran alim kimi yaddaşlarda qalmışdır. Alim Bayramməmməd Axundov və Ata Uluqberdiyev şairin “Seçilmiş əsərləri”ni nəşr etdirərək onun lirik şeirlərini xalqa təqdim etmişlər. Bu kitabda Əndəlibin lirik əsərlərinin bir qismi toplanmışdır. Şairin lirik əsərləri bundan sonra Aşırpur Meredov və Amanverdi Nuryağdiyev tərəfindən 1976-1990-cı illərdə nəşr olunmuşdur. Şairin ədəbi irsini araşdırmaq və xalqa çatdırmaq baxımından görülən işlər onun 325-ci ildönümü münasibətilə daha da irəliləməyə başlamışdır. Nəsiminin həyatını və əsərlərini öyrənməkdə böyük xidmətlər göstərən Nəzər Qullayev şairin 600 illiyi münasibətilə şeirlərini nəşr etdirmişdir. Digər türkmən alimlərindən Rəhman Rəcəbov və Şahməhəmməd Qəndimov isə şairin 3 ciliddə seçilmiş əsərlərini nəşr etdirmişlər. N.Qullayev Tecen Nəfəsovla birlikdə yazdığı “Böyük şairə bağlı dastanlar” adlı məqaləsini də bu mənzumənin tədqiqatına həsr etmişdir. “Nəsimi” məcmuəsini tənqidi mətnlə birlikdə hazırlayıb, elmi ictimaiyyətə təqdim edən G.Nəzərov bu işə yazdığı ön sözdə Nəsimi haqqında yazılan mənzumələr və onlar haqqında yazılanları elm ələyindən keçirmişdir.

Doktor Övliyaquli İlyasov “Türkmən ədəbiyyatının tarixi”ndə Nəsimi ilə bağlı hissəni, ədəbiyyatçı A.Nuryağdiyev isə həmin kitabdakı Nəsimiyə həsr olunan mənzuməni araşdırmışdır. Aşırpur Meredov “Əndəlib və XVIII əsr türkmən ədəbiyyatındakı tərcüməçilik ənənəsi”, “Klassik ədəbiyyatımızda tərcüməçilik ənənəsi” adlı məqalələrində və Əndəlibin 1976-cı ildə nəşr olunan “Şeirlər” kitabına yazdığı ön sözdə B.Axundov və T.Nəfəsovla birlikdə yazdığı “Əndəlib və əsiri” adlı məqaləsində Əndəlibin “Nəsimi” mənzuməsilə bağlı bəzi məsələlərin üzərində dayanmışdır. Ərəb-fars ədəbiyyatında Nəsimi haqqında yazılan araşdır-

malar bizə məlum olmasa da, Həllac Mənsura dair yazılan əsərlərdən fars şairi Baba Kuhinin (933-1050) “Əhbarul Həllac” adlı risaləsi mövcuddur. Fars şairi sufizmin görkəmli nümayəndəsi Fəridəddin Attar da Həllac Mənsur haqqında yazdığı mənzumələri “Həllacnamə” və “Mənsurnamə” adlandırmışdır. H. Mənsur haqqında yazılan daha iki əsər tanınmaqdadır. Bunlar Muridi Aydının və Niyazi Misri Məhəmməd bin Ali Malatinin Türki dilində yazdığı “Mənsurnamə” adlı əsərlərdir.

Nəsimi haqqında türkmən alimləri tərəfindən xeyli araşdırma aparılmışdır. N.Qullayev Nəsiminin həyat və yaradıcılığını elmi əsaslarla öyrənməkdə daha çox xidmət göstərərək şairin 600 illik yubleyi münasibətilə onun şeirlər kitabını çap etdirmişdir. R.Rəcəbovla Ş.Qəndimov da şairin 3 cildə “Seçilmiş əsərləri”ni 1993-1994-cü illərdə nəşr etdirmişdilər. N.Qullayev hazırladığı toplusuna aid yazdığı böyük, həcmli, elmi əsaslı məqaləsində şairin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı yazılan poemalara yer vermişdir. Bununla bərabər T.Nəfəsovla birlikdə yazdığı “Böyük şairə həsr olunan dastanlar” məqaləsini də bu poemaların tədqiqinə həsr etmişdir [4]. G. Nəzərov “Nəsimi” poemasının tənqidi mətnini hazırlamaqla yanaşı kitabın müqəddiməsində Nəsimi haqda yazılan poemaları və poema haqqında yazılan elmi işləri elm ələyindən keçirmişdir (2). Ö.İlyasov “Türkmən ədəbiyyatı tarixi”nin Nəsimi haqqındakı bölməsində A.Nuryağdiyev isə kitabın Əndəlib haqqındakı bölməsində (II cild, I kitab) Nəsimiyə həsr olunmuş poemaları tədqiq etmişdilər. Bundan başqa adı qeyd olunan müəlliflər, A.Meredovun “Əndəlib və XVIII əsr Türkmən ədəbiyyatındakı tərcüməçilik ənənəsi” və “Klassik ədəbiyyatda tərcüməçilik ənənəsi” adlı məqalələrində Əndəlibin 1976-cı ildə nəşr olunan lirikasına yazdığı müqəddimədə, B.Axundov və T.Nəfəsovla birgə yazdığı “Əndəlib və Əsiri” adlı məqalələrində Əndəlibin “Nəsimi” poeması ilə bağlı məsələlərin üzərində dayanmışlar. (11, №7; 9, №3; 10.) Hazırda “Nəsimi” poemasının iki nüsxəsi mövcuddur ki, bunlardan biri əlyazmalar fondunun 487 nömrəli qovluğunda, digəri isə Sankt-Peterburqun Şedrin Saltıkov adına kitabxanasında 85 nömrəli qovluqda qorunub saxlanılır. Poemanın surət nüsxəsi isə MGI-nin fonundakı 1138 nömrəli qovluğunda saxlanılır. A.Nuryağdiyev məsnəvi formasında yazılan poemanın nüsxələri üzərində araşdırma apararaq, 487 nömrəli qovluqdakı nüsxənin XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Kokonda yaşamış saray şairi Əsiriyə mənsub olması haqqında ehtimallar irəli sürür. O hər iki nüsxədən nümunələr gətirərək bu qənaətə gəlir: “Kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa, ciddi fərqlər yoxdur. Əsərin məzmununa təsir etməyən bir qisim fərqlər olsa da, deyildiyi kimi hər səhifədə onlara rast gəlinir” [14. s.177]. Göründüyü kimi hər iki nüsxədə də ciddi fərqlər olmasa da adı çəkilən əsərlərin əlyazma nüsxələrinin müqayisəsi zamanı cüzi fərqlərə rast gəlinir. Elə isə bu cüzi fərqlər hansılardır və ya nə kimi fərqli cəhətlər var? Bu məqamda katibin bəzi hadisələrə şeir həsr etməsi diqqəti cəlb edən cəhətlərdəndir. Ona görə də 487-ci qovluqdakı nüsxəyə əsərdəki qəmli vəziyyətlərlə əlaqədar olaraq 8 qəzəl, bir mürəbbə, bir müxəmməs və hər bəndi 10 sətrdən ibarət olan iki şeir artırılıb. Həmin şeirləri çıxarsaq hər iki nüsxə bir-birinin eynidir. Bu da hər iki nüsxənin Əndəlibə məxsusluğunun sübutudur. Şerti olaraq “artırılan şeirlər” dediyimiz qəzəllər orjinal nüsxədə olub, 1138-ci qovluqdakı əlyazmanı köçürən katibin unutkanlığı ilə də bağlı ola bilər.

A.Nuryağdıyevin Əsiri haqqındakı söhbətə toxunması heç də təsadüfi deyildir. Çünki hələ də bu mövzu ilə bağlı mübahisəli fikirlər var. Bir qrup tədqiqatçıları əsəri ərəb dilindən tərcümə olunmuş hesab etsələr də, ikinci qrup tədqiqatçılar əsəri müəllif Əndəlibi olmaqla orjinal qəbul edirlər. Belə ki, A.Meredov “Əndəlib və XVIII əsr və Türkmən ədəbiyyatında tərcüməçilik ənənələri” və “Klassik ədəbiyyatda tərcümə ənənələri” araşdırmalarında və Əndəlibin “Lirikası”na yazdığı müqəddimədə “Nəsimi” poemasını tərcümə əsəri olduğunu, tərcümənin isə Əndəlib tərəfindən edildiyini vurğulayıb. Alim B.Axundov və T.Nəfəsovla birgə yazdığı “Əndəlib və Əsiri” məqaləsində isə öncəki fikrinin əksinə gedərək əsərin tərcümə münasibəti ilə hansısa Əsiriyə mənsubluğu barədə ehtimal irəli sürür. G.Nəzərov, N.Qullayev, Ö.İlyasov, R.Rəcəbov, Ş.Qəndimov, A.Nuryağdıyev, şərqsünas-lardan X.Koroğlu, M.Dadaşzadə, Y.E.Bertels bir sözlə türkmən ədəbiyyatını tədqiq edən əksəriyyət tərəfindən ikinci baxış müdafiə olunur. Poema haqqında bu cür mübahisəli, ikili fikirlərin yaranmasına səbəb başlanğıcdakı “amma qədim dövrdə Seyid Nəsimi adlı alicənab adam olmuşdur. Ərəb dilində idi, türk dilinə çevirib yazmaqla məşğul oldum” – deyə yazılan cümlədir. Belə isə birinci baxış tərəfdarlarının fikirləri əsassız deyil. Bu məqamda növbəti belə bir sual ortaya çıxır ki, Nəsiminin türk dilində yazılan qəzəlləri, eyni zamanda ölümü ilə bağlı yazılan “Cəlladlar” qəzəlinin poemaya daxil edilməsini necə izah etmək olar? Bunla bağlı Y.E.Bertels demişdir: “Tərcümə” yazılışının özünü Şərq söz ustalarının əsərləri haqqında çox ehtiyatla işlətməliyik. Bizim bu termin haqqında mülahizəmiz Şərqdə davam edən ədəbi qəliblərlə hər zaman düz gəlmir” [15, s.27]. Bu mənada Bertelsin sufizmin görkəmli nümayəndəsi fars şairi Fəridəddin Attarın (1150-1203) “Məntiqut tayr” (“Quşların söhbəti”) poeması ilə Ə.Nəvainin “Lisanut tayr” (“Quş dili”) poeması arasında apardığı müqayisəli araşdırmalarına əsasən gəldiyi nəticələri unutmamalıyıq. Poemanın əvvəlindəki həmin cümləyə görə birinci baxış tərəfdarlarını müdafiə etmiş olsaq, gərək Ağməhəmmədin də Nəsimi haqqında yazdığı poemanın

“Bu qüسسə nəsr idi,
Bir zaman fars idi,
Nəzm etdim mən indi,

Türki dildə danışdı.” [13, s.1228-ci qovluq) – misralarına əsasən poemanı fars dilindən tərcümə etdiyini deyək. Bunu bilməliyik ki, günümüzə qədər ərəb və fars dillərində Nəsimi süjetinin işlənməsilə bağlı əlimizdə tutarlı heç bir məlumat yoxdur. Sadəcə N.Qullayev Nəsiminin “Şeirləri”nə yazdığı “Şərqin böyük şairi” adlı müqəddimədə Nəsiminin türkiyəli şagirdlərindən hesab olunan Rafiqinin “Gəncnamə” və “Eşqnamə” adlı əsərlərinin böyük bir bölməsinin Nəsimiyə həsr edildiyini göstərmişdir [12. s.22].

Birinci baxış tərəfdarlarının bir çox araşdırmalarında onların öz fikirlərinə inamlı olmadıqlarını görürük. A.Meredov “Şeydayi” monoqrafiyasında [6, s.13-144] S.Ahallı ilə birgə yazdığı “Nəsimi və onun şeirlər toplusu haqqında qeydlər” (7. № 7) “Nurməhəmməd Əndəlib və lirikası” adlı məqalələrində [8] əsərin orjinal əsər kimi Əndəlibə məxsusluğunu göstərir. Bundan başqa Nəfəsov və Qullayevlə birgə yazdığı “Böyük şairə həsr edilən dastanlar” adlı məqaləsində də poemanın Əndəlibə məxsusluğunu göstərmişdir [5]. G.Nəzərov da poemanın tənqidi mətnini

hazırlayıb nəşr etdirmişdir [3]. Poema haqqında müxtəlif araşdırmalar aparan alim əsərin orijinallığını və Əndəlibə məxsusluğunu elmi əsasda sübut etmişdir. Belə ki, Ağməhəmmədin öz poemasını farscadan, Əndəlibin ərəbcədən “türk dilinə çevirib” deməklərinə baxmayaraq orijinal əsərlər olan poemaları yazarkən, müəlliflər, türkmən, ərəb və fars xalqları arasında yayılan rəvayət və əfsanələrdən faydalanaraq əsərin sujetini yazmışlar.

Aşağıda qeyd edəcəklərim Əndəlib irsinin araşdırılması nəticəsində ortaya çıxan biblioqrafiyanın bir qismidir. Bəzi tədqiqatlar haqqında qısa da olsa izah verilmişdir.

1. Gəldiyev G. Ədəbi təzəliyi Sakasında (ədəbi yeniliyin astanasında) // Ədəbiyyat Sunqat qəzeti, 2 fevral, 2011;

2. Gəldiyev G. Kırmatlar çəpər səriştə (ədəbi əsər) // Türkmən dili qəzeti, 2 fevral, 2011;

3. Qəndimov Ş. Şaher hamsaçılıq yörelgələrinin Ayrıntılıqları (Şairin xəmsəçilik xüsusiyyətləri) Mugallimlar qəzeti, 15-16-17-18 fevral, 2011;

4. Atdıyeva A. Yusup- Züleyha Dessanı haqqında // Mugallimlar qəzeti, 9 fevral, 2011;

5. Övezova A. Ədəbi Taglimat // Mugallimlar qəzeti, 4 fevral, 2011

6. Səparov A. Pak saygım vasfçısı (Saf, Sevginin izah edicisi) // Edebiyyat Sunqat qəzeti, 11 fevral, 2011;

7. Çarıyarova O. Səhır Mudimilik Oguznaması // Mugallimlar qəzeti, 11 mart, 2011;

8. Ramiz Əskər “Seçilmiş əsərlər”ini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək “Şeirlər, poemalar, dastanlar”;

9. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu A. Bekmıradovun çalışması əsasında “Oğuznamə” poemasını 2010-cu ildə Azərbaycan dilində nəşr etdirib;

10. Əndəlibin “Oğuznamə”si üzərində ilk işi türkmənistanlı elm adamı M. Xıdırov 1948-ci ildə etmişdir. O poemaya əhatəli daxili məqalə yazmış və hər bölümü qıscaca şərh etmişdir. Lakin dövrünün siyasi şərtlərinə uyğun görülmədiyindən nəşr olunmamışdır;

11. Göroğlu H. Nurmuhəmmət Andalıp. XVIII-XIX əsr Türkmən ədəbiyyatının tarixi boyunca oçerklər. Aşqabat, “İlim”, 1967;

12. Корогли X. Огызский героический эпос (огузların qəhrəmanlıq hekayəsi) Москва, Наука, 1976;

13. Bekmıradov A. Andalıp hem oğuznameçilik debi. Aşqabat, Elm, 1987;

(Poema üzərində aparılan ən detallı, əhatəli iş Ahmet Bekmıradovun apardığı tədqiqatdır. Müəllif bu araşdırmada “XVIII əsr türkmən şairi Əndəlibin “Oğuznamə” poeması üzərində prioritetli olaraq dayanır və onun türkmən klassik ədəbiyyatında dastançılığın yazılı ənənəsinin banisi olduğunu, onun “Yusif Züleyxa”, “Leyli Məcnun” dastanlarının bu ənənənin ən qədim nümunəsi kimi özünü qoruyub saxladığını söyləməklə şairin “Risaleyi Nəsimi”, “Səğdi Vaqqas” kimi poemaları haqqında da məlumat verir. Bekmıradov əsərin daxili qismindən araşdırma hissəsində “Səhır yüregim sarşgını”, “Əsrlər boyu cümmüşindən”, “Tilsimli tagmalar”, “Ezber elin eçiləni” (“Hünərli əlin etdikləri”) adlı hissələr vardır. Tədqiq-

qatçı “Oğuznamə”ni şəkillər üzrə də araşdırıb. Geniş biblioqrafiya ilə bitirmişdir. Araşdırma hissəsindən sonra “Oğuznamə”nin mətn və lüğətini vermişdir;

14. Ашыров А. Туркменские поем XVIII века (XVIII əsr Türkmən poeması). Ашкабад, Elm, 1990. Bu əsərdə Əndəlibin “Oğuznamə”si epiklik və tarixilik baxımından araşdırılmışdır;

15. Biray H. Andalıp ve Oğuznamesi // Milli folklor, №4-5-6-7, 1990. Bu Türkiyədə ilk dəfə çap olunan olunan Əndəlib “Oğuznamə”sidir. Poema ayrıca şəkildə nəşr edilmişdir;

16. Kirişcioğlu M.F. Əndəlib və Oğuznaməçilik dəbi. Selçuq Ünv. Fənd.fak. Ədəbiyyat jurnalı, №7-8, 1992-1993. Bu Türkiyədə aparılan ikinci tədqiqat işidir. Üç hissədən ibarətdir: Ə.Bekmıradovun “Andəlip həm oğuznaməçilik” kitabının araşdırılması, “Oğuznamə” poemasının transkripsiyalı şəkli və lüğət;

17. Türkmən F., Gəldiyev G. Türkmen şiir antologisi. Ankara, TÜRKSOY yayınları, 1995. Burada poema transkripsiyalı şəkildə Türkiyə türkcəsində verilmişdir. Şairin həyat və yaradıcılığı barədə məlumat da yer almışdır.

18. Bayat F. Oğuznamə / Kitabı Dədə Qorqud Ensiklopediyası. 2 ciliddə, II cild, Bakı, Bakı Yeni nəşr evi, 2000. Bu araşdırmada da Füzuli Bayat oğuznamə haqqında bəzi fikirlər önə sürmüşdür;

19. Aça M. Oğuznaməçilik ənənəsi və Əndəlib oğuznaməsi. İstanbul, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003. Bu iş Əndəlibin yaradıcılığı və Oğuznaməsi üzərində Türkiyədə aparılan ən əhatəli araşdırmadır. Eyni zamanda Əndəlib haqqında ilk monoqrafiyadır. Müəllif şairin həyat və yaradıcılığı barədə məlumat verdikdən sonra onun oğuznaməsini digər oğuznamələrlə müqayisəli araşdırmış və onların tipoloji bənzərliklərini və fərqliliklərini göstərmişdir;

20. Arminey Vamberi. Cağatay ədəbiyyatının antologiyası, Nurməhəmməd Əndəlib, Səğdi Vaqqas, 1867, Lepsig;

21. Qarriyev A., Kösayev M. Türkmən ədəbiyyatında hrestomatiya-XVIII əsr. Aşqabat, 1950;

22. Qarriyev B. Böyük oktyabr inqilabından öncəki Türkmən ədəbiyyatı. Aşqabat.;

23. Axundov B., Uluqberdiyev A. Əndəlib saylanan əsərlər. Ön sözün müəllifi: A.Meredov, Aşqabat, 1963;

24. Meredov A. Əndəlib və Türkmən ədəbiyyatında təxmis yazmaq dəbi // TSSR İA-nın xəbərləri. №5, 1970;

25. Muhammedova Z.B. Andalıbın dörediciliğinde kabir Arzuş örçəği // Sovet edebiyatı, №5, 1971;

26. Koroğlu X. Nurməhəmməd Əndəlib. XVIII-XIX əsr Türkmən ədəbiyyatının tarixi boyunca oçerkler. Aşqabat, Elm, 1976;

27. Nazarov G. Əndəlib. Yusif Züleyxa (tənqidi mətn) Aşqabat, Elm, 1976. Bu tədqiqatda diqqət çəkən ən vacib məsələ Əndəlibin doğum tarixinin 1710-11-ci illər deyil, 1665-1670-ci illər olduğunun isbat edilməsidir;

28. Yusubov Y. Ut Çaknagan satırlar. Toşkent. Qafur Qulam Namidagi Adabiyat ve İncəsənət Naşriyoti, 1983;

29. Aşırov A. Nəsimi haqqındakı Türkmən poemaları // Sovet ədəbiyyatı, №4, 1985;

30. Qullayev N. Leyli həm Məcnun haqda söhbət. Aşqabat, Mağarif, 1986. Burada dastan haqqında bəzi görüşlər irəli sürülmüşdür. Firdovsinin Şahnaməsinin Əndəlibin Türkməncəyə tərcümə etməsindən bəhs edilib.

31. Çarriyev M., Maşayeva O. Nuryağdiyeva A. Baba Rövşən, Zeynal Ərəb. Aşqabat, 1991;

32. Hacıyeva M., Göktürk Ş., Sarılar K. Türk dünyası və qardaş ölkə ədəbiyyatı. Samsun, 1997. Marit Hacıyevin rəhbərliyi ilə aparılan bu işdə şairin həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verilmişdir;

33. Bıray N. “Yusif Züleyxa”da Nurməhəmməd Əndəlibin qarışıq dil xüsusiyyətləri // I Beynəlxalq Türk Dünyası Mədəniyyət Qurultayı Bildiriləri. Ankara, 2007, s.411-434;

34. Öztürk A. Nurməhəmməd Əndəlib və “Nəsimi” poeması // Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/7 Fall, 2008;

35. Andalıp-qoşqular. Türmen Dövlət Neşriyat gullug. Aşqabat, 2010

36. Səfərli A. Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin təxəllüsü, təvəllüd tarixi və doğum yeri haqqında fikirlər. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 2(98) Bakı, 2016;

37. Səfərli A. Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin yaradıcılığında islami dəyərlər (“Səğdi Vaqqas” poeması əsasında) / “İslam həmrəyliyi-2017: Reallıqlar və perspektivlər” mövzusunda elmi-metodik konfransının MATERİALLARI. Bakı, 2017;

38. Səfərli A. Nurməhəmməd Əndəlibin “Yusif və Züleyxa” dastanının təhlili / Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş tələbə və gənc tədqiqatçıların “Gənclər və elmi innovasiyalar” mövzusunda respublika elmi-texniki konfransının MATERİALLARI (II Hissə), 3-5 may, AzTU, Bakı, 2017;

39. Səfərli A. Nurməhəmməd Əndəlibin “Oğuznamə” poemasının “Oğuz Xaqan” dastanı ilə oxşaq və fərqli cəhətləri // Filologiya məsələləri. № 5, “Elm-təhsil”, Bakı, 2017;

40. Səfərli A. Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin yaradıcılığında islam konteksti- “Səğdi Vaqqas” poeması əsasında. Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinə həsr olunmuş “M.P.Vaqif və müasirlik” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. 7 dekabr 2017-ci il, "Elm və təhsil", Bakı, 2017;

41. Səfərli A. Türkmən şairi Nurməhəmməd Əndəlibin “Nəsimi” poeması: mübahisələr və mülahizələr // Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, №4, 2017, Bakı;

42. Səfərli A. Nurməhəmməd Əndəlibin poema yaradıcılığında “Risaleyi Nəsimi” məqamı // AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Axtarışlar. № 2 (28), Naxçıvan-2018. Cild 8;

43. Səfərli A. Türkmən ədəbiyyatı nümayəndəsi Nurməhəmməd Əndəlibin lirika yaradıcılığı . Ankara 3rd International Conference of science. Ankara / Turkey. 31st of July. 2018. №1;

44. Səfərli A. Nurməhəmməd Əndəlibdən sonrakı dastançılıq: Molla Nəfəsin “Zöhrə və Tahir” dastanı ilə eyniadlı Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanının müqayisəli təhlili. IV Uluslararası Filoloji Simpoziumu. 3-4-5 May, 2018. Alanya Alaaddin Keyqubad Universiteti.

Əndəlib haqqında bir çox tədqiqat işləri vardır ki, burada onun az bir qisminin yerləşdirdik. Bir neçəsini isə sıralamada təqdim etməsək də, məqalənin içərisində də yazılan məqalələri qeyd etdik. Şair haqqında roman da yazılmışdır. Bunlardan biri Nuri Altıyevin “Əndəlib”, digəri isə Qazakbəy Yollıyevin “Qaramazıda olan hadisə” (“Garamazıda gopa gövğayi”) romandır. 1 mart 2011-ci ildə Tacikistanın paytaxtı Düşəmbədə Tacikistan və Türkmənistan Elmlər Akademiyasının birlikdə təşkilatçılığı ilə keçirilmiş yığıncaqda Əndəlibin əsərlər toplusunun təqdimatı olmuşdur.

Şairin vətəni Türkmənistanın Daşoğuz vilayətində keçirilmiş “Nurməhəmməd Əndəlib və XVII-XVIII əsrlərdə Şərqi mədəni və ədəbi həyatı” adlı beynəlxalq elmi konfrans bu sahədə görülən ən böyük işlərdən biridir.

Türkmənistan prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun himayəsilə keçirilən konfransda 30-dan çox ölkənin elm adamları iştirak etmiş, Əndəlibin türkmən dilinə etdiyi tövhələrdən söz açmışlar.

Bundan əlavə TEA Əndəlibin ölkə daxili 170, ölkə xaricində isə 100-ə yaxın əlyazma arxivi əsasında “Şeyrlər cəmi”ni nəşr etdirərək 2011-ci ilin mart ayında Aşqabatdakı Muğamlar sarayında təşkil edilən mərasimdə həmin nəşrin təqdimatını keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əndəlib. Seçilmiş əsərləri. Lirik şeirlər, Poemalar. 2 ciliddə. I cild. Bakı: Mütərcim, 2011, 296 səh. (Azərbaycan türkcəsinə çevirən və nəsrə hazırlayan İsmixan Osmanlıdır).
2. Əndəlib. Nəsimi (Tənqidi mətn) Aşqabat. “İlim”, 1978 (hazırlayan G.Nəzərov)
3. Əndəlib. Nəsimi. Tənqidi mətn. Aşqabat, “İlim”, 1978.
4. Qullayev N., Nəfəsov T. Böyük şairə həsr olunan dastanlar. “Müəllimlər” qəzeti, 1971-ci il, 6 avqust).
5. Meredov A., Nəfəsov T., Qullayev N. Böyük şairə həsr edilən dastanlar. “Müəllimlər” qəzeti, 1971-ci il, 6 avqust.
6. Meredov A. Şeydayi. Tədqiqlər və mətnlər. Aşqabat. 1964.
7. Meredov A., Ahallı S. Nəsimi və onun şeirlər toplusu haqqında qeydlər // Sovet ədəbiyyatı jurnalı. 1976, № 7.
8. Meredov A., Ahallı S. Nurməhəmməd Əndəlib və lirikası // Türkmənistan xalq maarifi jurnalı, 8 iyul, 1976.
9. Meredovun A. Klassik ədəbiyyatda tərcüməçilik ənənəsi // TSSR EA-nın xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1971, №3.
10. Meredovun A., B.Axundov., T.Nəfəsov. Əndəlib və Əsiri. “Ədəbiyyat və mədəniyyət” qəzeti, 1975-ci il, 19 yanvar.
11. Meredovun A. Əndəlib və XVIII əsr Türkmən ədəbiyyatındakı tərcüməçilik ənənəsi // Sovet ədəbiyyatı jurnalı, 1976, №7.
12. Nəsimi. Şeirlər. Aşqabat, 1972.
13. TEA Milli Əlyazmalar İnstitutu, 1228-ci qovluq.
14. Türkmən ədəbiyyatı. II cild, I kitab, Aşqabat, “İlim”, 1975.
15. Бертелс. Е.Э. Наваи и Агтар. Мир-Али-Шир. Ленинград. 1928.

Summary

Study of the Works of Nurgmammad Enbendam and the Bibliography of the Poet

Nurmahammad Adallib's literary heritage has been scientifically investigated in recent years. Under Professor Anarhurban Ashyrov's guidance, a member of the TEA, Turkmen scientists have developed an excellent text of some of the writer's manuscripts and scientific texts. Ancient literary heritage began to be studied from the scientific point of view of the twentieth century. The article contains a part of the bibliography that emerged from the study of the Andaliba heritage. Some theoretical conclusions of the studies are academically summarized.

Резюме

Исследование творчества Нургмахаммада Андаллиба и библиография поэта

Данная статья исследует литературное наследие Нурмахаммада Адаллиба. Под руководством профессора Anarhurban Ashyrov, члена ТЕА, туркменские ученые разработали прекрасный текст некоторых работ писателя по рукописям и научный текст некоторых его работ. Древнее литературное наследие стало изучаться с научной точки зрения двадцатого века. В статье приведена часть библиографии, которая появилась в результате изучения наследия Андаллиба. Некоторые исследования были кратко разъяснены. Также замечательны конференции и симпозиумы, посвященные поэту.

Gülmar Rzayeva
Azərbaycan Universiteti

AMERİKA CƏMIYYƏTİNDƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN YETƏRSİZLİYİ PROBLEMİNİN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA TƏCƏSSÜM XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *cəmiyyət, dəyər, qlobal, Amerika, ədəbiyyat, müharibə*

Keywords: *society, value, global, America, literature, war*

Ключевые слова: *общество, ценность, глобальный, Америка, литература, война*

Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi Amerika cəmiyyətində də mədəni-mənəvi aşınma XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir və fərdin “atomlaşaraq” cəmiyyətdən təcrid olunması və özgələşmənin antaqonist xarakter kəsb etməsi ilə bağlıdır. Lakin bu proseslərin üzə çıxması və bütün dəhşəti ilə özünü bürüzə verməsi üçün tarixi proseslərin bəşəriyyəti sürüklədikləri qlobal fəlakət tələb olunurdu. Birinci dünya müharibəsi belə bir ümumbəşəri fəlakət oldu. Lakin mənəvi dəyərlərin yetərsizliyi özünü müharibə sənayelərindən qayıtmış dünənki əsgərlərin psixoloji durumunda və bu durumun bədii ədəbiyyata təcəssümündə öz əksini tapdı.

Birinci dünya müharibəsindən Amerika cəmiyyətində formalaşmış lokal mənəvi-mədəni dəyərlərə inamsızlıq ədəbi-bədii fikrin pafosunu təşkil edir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu inamsızlıq ilk növbədə dünya savaşının yaratdığı əhval-ruhiyyə ilə bağlı olsa da, təkcə birbaşa bu müharibə ilə bağlı deyildi, amerikan ədəbiyyatının magistral inkişaf yolunu müəyyən edən, bütün ədəbi-bədii nümunələr ilə bu və ya digər şəkildə bağlı idi.

E.Heminqueyin “Əlvida, silah” (1929) əsəri nəzərdən keçirdiyimiz problematika baxımından XX əsrin birinci yarısında, Birinci dünya müharibəsindən sonra sənəqlərdən qayıtmış əsgərlərdən ənənəvi mədəni-mənəvi dəyərlərinə şübhə hissənin bədii ifadəsidir. “Əlvida, silah” romanı Birinci dünya müharibəsindən sonra təkcə Amerikada deyil, ümumiyyətlə Qərb aləmində hökm sürən məyusluq əhval-ruhiyyəsini əks etdirirdi: ingilis yazıçısı R.Oldinqtonun “Qəhrəmanın ölümü” və E.M. Remarkın “Qərb cəbhəsində təbəddül ad yoxdur” əsərləri ilə yanaşı Heminqueyin romanı “itirilmiş nəsil” haqqında bir tərəfdən yüksək bədiiliyi, digər tərəfdən insanın psixoloji durumunun təsvirində dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb edir: müəllif göstərir ki, müharibədə iştirak etmiş və geriye qayıtmış gənclərin hamısı şikəstlilər. Onların əksəriyyətinin cismani şikəstliyi əl-ayaqlarından, digər orqanlarından məhrum olmaları dərhal nəzərə çarpır. Lakin ilk baxışdan sağlam olan keçmiş əsgərlər də əslində ruhən şikəstlilər [1]. Ruhü şikəstliklə bağlı iki məqam böyük əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, cismani şikəstlik cəbhədəki savaşların nəticəsidir və birdəfəlik aksiyadır. Halbuki ruhi şikəstlik iki mərhələdə formalaşmışdır: birinci mərhələdə cavan əsgər gerçəkliyin ən dəhşətli və antihumanist siması ilə üz-üzə gəlmək prosesində özünün bütün utopik düşüncələrindən azad olur və onun dünya haqqında təsəvvürləri dəyişir. Lakin bununla yanaşı onun qəlbində özünün də axıra kimi dərk edə bilmədiyi bir utopik inam var: müharibə təkcə

məni yox, cəmiyyəti də - onun söykəndiyi mənəvi-əxlaqi, mədəni prinsipləri də köklü şəkildə dəyişmişdir. Onun “itirilməsi”nin, cəmiyyətdən təcrid olunub özgələşməsinin ikinci məqamı məhz bununla bağlıdır. Dünənki əsgər cəmiyyətin nəinki islah olunmadığını, əksinə, özünün saxta mənəvi, mədəni dəyərlərə daha da açıq şəkildə tapındığının şahidi olur, “itirilmiş nəslin” nümayəndəsi əmin olur ki, sənərlərdə insan qırğınına səbəb olan laqeydlik, antihumanist meyillər əslində cəmiyyətdə üstüörtülü şəkildə həmişə mövcud olmuşdur və mövcud olmaqda davam edir.

“Əlvida, silah!” romanında müəllifin səmimi şəkildə dövrün köklü problemlərini nəzərdən keçirməsi təkcə onu XX əsrin ən dəhşətli faciələrindən birinə – Birinci dünya müharibəsinə həsr etməsi ilə bağlı deyil. Məlum olduğu kimi yazıçı şəxsən müharibə iştirakçısı olmuşdur: o, İtaliya ordusunda sanitar maşını sürücüsü qismində xidmət etmiş, insanların məruz qaldığı əzab və işkəncələri öz gözləri ilə görmüşdür. Sənətkar bir növ obyektiv aləmin subyektivləşdirilməsi prosesini, onun dəyərlərinin fərdin sınağından keçirilməsini təcəssüm etmişdir.

Bu əsərdə ənənəvi mənəvi-mədəni dəyərlərə inamsızlıq birbaşa yox, dolayısı ilə məhşur Heminqvey üslubunda öz əksini tapmışdır. Bu əsərdə sənətkarın deyim tərzinin məğzini təşkil edən “boğazdan yuxarı”, yalançı pafosa köklənmiş sözlərə inamsızlıq özünün ən yüksək nöqtəsinə çatır. Tədqiqatçılar haqlı olaraq sənətkarın öz qəhrəmanlarının mürəkkəb psixoloji durumlarını təcəssüm etmək üçün bu yazı üslubuna müraciət etdiyini göstərirlər [2]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərin strukturunun ilk “linqivistik” qatıdır. Bu qat əslində qəhrəmanların üzləşdikləri ağır və ziddiyyətli psixoloji problemləri ifadə etmək üçün mövcud dilin imkanlarının kifayət etməməsi ilə bağlı üz-üzə gəldikləri çətinliklərdir. Bu halda qəhrəmanlar sözlərin arasında susmaqla, pauza ilə öz təəsüratlarını ifadə etməyə üstünlük verirlər ki, bu da Heminqveyin məşhur “aysberq” prinsipinin, mətnaltı deyim tərzinin əsasını təşkil edir: Heminqvey bu əsərində ilk dəfə sübuta yetirir ki, insan psixologiyasının özəlliklərinin adekvat şəkildə təcəssümünün ən kəsə yolu onun durumunun ətraflı şəkildə, bütün təfərrüatı ilə təsviri ilə yox, lakonik şəkildə daxili aləmin ən ağırlı və gərgin nöqtələrinə eyham vurmaqla ifadə etməkdən daha çox susmaqla təcəssüm etmək mümkündür. Bu paradoksal şəkildə insanın iç aləmini təsvir etməklə yanaşı onun xarici aləmlə münasibətlər sistemini üzə çıxarmağa, bir növ cəmiyyətin rəhbər tutduğu mənəvi-əxlaqi və mədəni dəyərləri iç aləmin sınağından keçirməyi onların insan üçün nə qədər yetərli olmasını müəyyən etməyə əsas verir [1].

Müharibə və məhəbbət mövzusu, daha doğrusu, bu iki mövzunun antinomiyası, onların bir araya sığmasının qeyri-mümkünlüyü əsərin ideya məzmununu təşkil edir. Sənətkarın özü “Əlvida, silah!” romanı ilə bağlı verdiyi intervülərdən birində göstərirdi ki, onun əsəri Şekspirin “Romeo və Culyetta” faciəsinin müasir versiyasından başqa bir şey deyildir. Həqiqətən də hər iki əsərdə sevgililər insanın dünyada xoşbəxtlik tapmasına mane olan antibəşəri qüvvələrlə çarpışmalı olurlar. Bununla yanaşı bu iki əsər arasında fəqlər də mövcuddur. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, kontrkultura ideyası müəyyən mənada Şekspirin faciəsinin pafosunu təşkil edir: iki nəslin, iki tayfanın toqquşması iki gəncin bir-birinə qovuşmasına mane olur. Əsərdə faktiki olaraq cəmiyyətin rəhbər tutduğu ənənəvi

mənəvi-əxlaqi dəyərlər fərdi ekzistensial dəyərlərlə üz-üzə gəlir. Nəticədə həll olunmaz antinomiya yaranır və sevgililərin ölümünə səbəb olur. Lakin Şekspirin əsərində bir məqamı yaddan çıxarmaq olmaz: əsərin finalı iki gəncin məhvi ilə nəticələnən tayfaların savaşı əhval-ruhiyyəsi ilə imtina etməsi, dərin peşmançılıq hissi keçirməsi ilə nəticələnir. Bu yüksək İntibahın insanın son nəticə etibarını ilə qalib gələcəyi ilə bağlı tarixi optimizmi ilə səsləşir. “Romeo və Culyetta” faciəsi faktiki olaraq ənənəvi tayfa mədəniyyətinin prinsiplərinə qarşı getməklə kontrkultura ideyasını ortaya qoyan gənclərin məhvinə səbəb olsa da, son nəticə etibarını ilə kontrkulturanın ənənəvi mədəniyyətə ağır zərbə vurub onu məğlub etməsi, kontrkulturanın yeni İntibah kulturasının təməlinə çevrilməsi ilə başa çatır.

“Əlvida, silah!” romanında antinomiya barışmazdır: qurbanların sayından asılı olmayaraq düşmən tərəflər barışmazdır - onların eyni mənbədən qaynaqlanan eyni yüklü mədəniyyətləri barışmazdır: məlumdur ki, eyni yüklü cisimlər bir-birini itəliyərlər. Buna görə də müharibənin günlərin bir günü peşiman olacağını, öz qəddarlığından imtina edəcəyini güman etmək mümkün deyil. Əsərdə faktiki olaraq iki gəncin kövrək məhəbbəti bütün dünyaya qarşı qoyulub. Məhz bu dərin səmimiyyət son nəticə etibarını ilə insan hissələrinin kövrəkliyinin, zəifliyinin ən qəddar müharibənin ölüm saçan top-tüfənginə qalib gələcəyi inamı əsərdə müharibə mövzusunun məhəbbət mövzusu ilə yanaşı işlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu cəhətlər ingilis ədəbiyyatşünası U.Allenə “Əlvida, silah!” romanını dünya ədəbiyyatı tarixində ən böyük məhəbbət dastanlarından biri kimi dəyərləndirməyə əsas verir [2, s. 236-240].

Əsərdə sevgilisini itirmiş baş qəhrəman Fredrik Henrinin qəlbində, hissələrində, düşüncələrində baş verən təbəddülad üzə humanist dəyərlər bəyan edən, lakin labüd şəkildə müharibələrlə nəticələnən dünyaya arxa çevirməyə vadar edir. Bu qəhrəmanın hələlik dünyanın mənəvi əxlaqi dəyərlərindən imtina etməsi anlamına gətirmir. Lakin əslində romanın pafosu son dərəcə üsyankar səciyyə daşıyır, dünyanın bütün oturuşmuş dəyərlərindən imtinaya səsləyir. Əslində Heminquey ənənəvi - mədəni dəyərlərindən imtina kontekstindən dünya ədəbiyyatında insan-insan, insan-cəmiyyət, insan-təbiət, insan-tələ müstəvilərində daim təkrarlanan bütün rəngarəngliyinə baxmayaraq eyni struktura və həllinə malik “məğlubiyətdə qələbə” problemini müharibə mövzusu materialı üzərində həll etməyə cəhd göstərmişdir. Fredrik Henri də Məcnun, Romeo kimi dövrünün mədəni-mənəvi durumunu rədd etməklə məğlub olur. Lakin onun şəxsiyyətində məhəbbət yenə qalib gəlir, ölməzliyini təqdim edir.

“Əlvida, silah!” romanında bədii intriqa gənc leytenant Henrinin ingilis şəfqət bacısı Ketrin Barkli ilə tanışlığına əsaslanır, qərribə də olsa, gənclərin bir-birinə ürək qızdırmasında onların hər ikisinin itkisi olmuşdur: Ketrin Barklinin nişanlısı müharibə səngərlərində həlak olmuşdur. Fredrik Henri isə müəyyən səbəblərə görə cəmiyyətdə mövcud olan və onu idarə edən bütün dəyərlərə inamını itirmişdir: Ketrinlə münasibətlər Fredrik Henriyə bir növ həyatda hansı isə bir formada inamı bərpa etmək, total ümitsizlikdən azad olmaq vasitəsidir. Məhəbbətin naminə Fredrik Henri bir növ düşmənlə “separat müqavilə” bağlayır: italyan ordusunun ağır məğlubiyəti ərəfəsində o fərarilik edir. Henrinin fərarililiyi, yəni silahla vidalaşması simvolik altməna kəsb edir və “itirilmiş nəsəl”in nümayəndəsi

tərəfindən ilk kontrkultura aktı hesab oluna bilər. Onun hərəkəti, daha doğrusu, seçimi, antisosial davranışın ilk bariz nümunəsi hesab oluna bilər. Cəmiyyətin ortaya qoyduğu və bir üzdən tələb etdiyi norma və qanunlara belə bir münasibət “itirilmiş nəsil” ədəbiyyatının personajlarını fərqləndirən xüsusiyyətlərdəndir. Əslində Heminqueyin qəhrəmanı şəxsi seçimi ilə özünü ictimai əxlaqa qarşı qoyur. Müəllif bu antinomiyanın kəskinliyini və dərinliyini vurğulamaq üçün cəmiyyətdə, xüsusi ilə hərbiçilər arasında pozulması ən ağır əxlaqi cinayət hesab olunan zabit kodeksinin prinsiplərinə əməl etmir və onlara haqq qazandırır. Heminquey Henrinin hərəkətini, əlbəttə ki, onun qorxaqlığı ilə yozmur, cəmiyyətin, ilk növbədə onun mədəni-əxlaqi kodeks və prinsiplərinin fərdə qarşı yönəlməsini cəmiyyətin, xüsusilə onun yaranan problemləri ən qəddar üsullarla - müharibə vasitəsilə həll etmək cəhdinə qarşı çıxır, hələ təsbit olunmamış yeni mədəni-mənəvi dəyərlərin zəruriliyini qeyd edir: cəmiyyətin və fərdin mənafevləri üz-üzə gələndə birmənalı şəkildə və qətiyyətlə üstünlüyü fərdin mənafevinə vermək lazımdır.

Rus tənqidçisi M.Qaysmar qeyd edir ki, Heminqueyin “Əlvida, silah!” əsəri “insanın məğlubiyyətləri” silsiləsindən ibarətdir. Özü də bu məğlubiyyətlər aramsız və müdhiş ardıcılıq təşkil edirlər: aramsız yağışlar, vəba, müharibədə iştirakdan yayınmaq üçün bilərəkdən özlərini şikəst edən əsgərlər, italyan ordusunda get-gedə güclənən yorğunluq bu silsilənin tərkib hissələridir” [3].

Tənqidçi tamamilə haqlıdır: müəllif müharibənin antihumanist mahiyyətini vurğulamaq üçün onun bütün faciələrini və dəhşətlərini ardıcıl şəkildə calayır müdhiş bir silsilə təşkil etmişdir. Bu dəhşətli hadisələrin, ümitsizliyin bütün ordunu bürüyən məyusluğun sonunda məhəbbət xətti sanki həyatın məğlubedilməzliyi mövzusunun əsərə daxil edilməsidir. “Əlvida, silah!” əsərində müharibə və məhəbbət bir tərəfdən ziddiyyət təşkil edirlər, lakin digər tərəfdən bir-birinə pərçimlənmişlər, ayrılmaz vəhdətdə birləşmişlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, insan mövcudluğunun bu iki mənəvi qütbü dinamik münasibətdədirlər. Əlbəttə ki, məhəbbət mövzusu ümitsizliklə bir araya sığa bilməz, məhəbbət yalnız ümitsizliyi dəf etməklə, təkzib etməklə mövcud ola bilər. Lakin məhəbbətin ümitsizliyi birdəfəlik yoxa çıxartmaq cəhdləri əbəsdir. Əsərin qəhrəmanları müharibənin dəhşətlərindən yaxa qurtarmaq üçün savaşlarda iştirak etməyən neytral İsveçrənin ərazisinə çəkilirlər. Lakin onların özləri üçün yaratmaq istədikləri ab-hava ani və xəyali səciyyə daşıyır: müharibənin əks-sədası bu yerlərə də gəlib çatır. Uşaq dünyaya gətirərkən Ketrinin vəfat etməsi və uşağın ölü doğulması bu cütlüyün dünyanın problemlərindən təcrid olunmaq cəhdlərinə son qoyur. Məlum olur ki, ayrı-ayrı fərdlər dünya ilə, cəmiyyətlə “separat müqavilə” bağlaya bilməzlər. Dünya savaşı ilə bağlı dünyanı bürümüş xaosda şəxsi harmoniyaya, xoşbəxtliyə malik olmaq mümkün deyil. Köklü şəkildə cəmiyyəti, onun dəyərləri sistemini dəyişmək lazımdır.

Tədqiqatçılar Heminqueyin 1926- cı ildə nəşr olunmuş “Gün çıxır” (“Fiyesta”) əsərinin ideya məzmunundan və əsərdə cərəyan edən hadisələrin məntiqi bağlılığından çıxış edərək onları bir-biri ilə bağlı iki əsər – dilogiya hesab edir [4]. Həqiqətən də bu iki əsər XX əsrin birinci yarısında Birinci dünya müharibəsinin sənəqlərində kiprikləri ilə od götürmüş insanın həyat təcrübəsi, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin dəyərsizliyi mövzusu əsasında birləşib vəhdət təşkil edirlər.

“Fiyesta” Heminquey yaradıcılığının ilk dövrünə aid olsa da, bir çox tədqiqatçıların fikrincə “Əlvida, silah!” əsəri ilə birlikdə onun yaradıcılığının zirvəsini təşkil edir. Kitabda Heminquey yaradıcılığının poetikasının və üslubunun ən mühüm cəhətləri yığcam deyim tərzı, dərin psixoloji mətn altı dəqiqlik, detalların məqsədyönlülüüyü, müəllifin təhkiyə prosesindən maksimum uzaqlaşaraq, hadisələr haqqında öz şəxsi mülahizələrini gizlətmək cəhdləri özünü büruzə verir. Məhz bu əsərdə ilk dəfə Heminquey deyim tərzinin əsas cəhətləri kimi tam aydınlığı ilə üzə çıxdı. İngilis yazıçısı F.M. Ford məhz “Fiyesta” romanının deyim tərzindən çıxış edərək yazırdı: “Heminqueyin hər bir sözü sanki elə indicə su ilə yuyulmuş çay daşındır. Onun bütün sözləri yaşayır və şəfəq saçır. Onları bir yerə toplayanda isə mozaika təşkil edir və onun üçün dəqiq şəkildə ayrılmış yerdə yerləşirlər” [5].

Romanın sərlövhəsində (“Gün çıxır”) Bibliyadan sitat gətirilmişdir: bu sitatın mənası günəşin hər səhər qalxması kimi insan həyatında da hər şeyin təkrar olunması, nə isə yeni və əlahiddə dəyişiklik cəhdlərinin daimi dünyanın ətaləti ilə üzləşəcəyi, yəni insan fəaliyyətinin bühudəliyi ideyası öz təcəssümünü tapmışdır. Bununla da müəllif bir növ öz romanına simvolik məna verir. Bibliyadan götürülmüş sitat vasitəsi ilə müəllif dünya ədəbiyyatında ilk dəfə Birinci dünya müharibəsindən sonra Qərb gerçəkliyi üçün universal səciyyə daşıyan “itirilmiş nəsl”in davranışlarını, hisslərini, düşüncələrini, əhval-ruhiyyəsini ehtiva edən dünyaya münasibət kompleksini təcəssüm etməyə nail oldu. Əsərdə müharibə səngərlərindən qayıtmış əsgərlərin əhval-ruhiyyəsi təsvir olunsa da, əslində bu dünya savaşının bütün iştirakçılara xas olan ruh düşkünlüyünün, sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşayan insanların gündəlik həyatına inteqrasiya etməyin çətinlikləri ilə bağlı bir əsər idi.

Romanın baş qəhrəmanı (o həm də əsərin təhkiyyəçi qismində çıxış edir) amerikalı jurnalist Ceyk Barksdır, o müharibədə şikəst olmuş, kişilik qabiliyyətindən məhrum olmuşdur. Ceykin cismani cəhətdən məhəbbətdən məhrum olması dinamik simvol xarakteri daşıyır: o, tədricən cəmiyyətin bütün təsisatlarından və qurumlarından təcrid olunduğunu hiss edir və bu hiss də get-gedə dərinləşir, total özgələşməyə çevrilir. Ceyk təkcə kişiliyini itirməmişdir, o ümumiyyətlə cəmiyyətlə bütün mövcud əlaqələrinin yoxa çıxmasını əyani şəkildə duyur. Ceykin simasında Heminquey göstərmək istəyir ki, təkcə təcrid olunma iki istiqamətdədir: cəmiyyət əsgərlərdən, əsgərlər də cəmiyyətdən təcrid olunmuşlar, itki iki tərəflidir. Bu isə o deməkdir ki, cəmiyyət köhnə, faktiki olaraq günün tələblərinə cavab verməyən, mənəvi-mədəni dəyərlər əsasında yaşamaqda davam edir, bütün daxili və xarici məhvərlərdən məhrum olmuş “itirilmiş nəsl”in nümayəndələri isə özlərinin yeni mədəniyyət konsepsiyasını və əxlaq kodeksini yaratmaq iqtidarında deyillər və buna görə kor-təbii şəkildə ən azı fərd səviyyəsində ənənəvi əxlaqdan və mədəniyyətdən imtina edirlər. Bu cəhətdən artıq gələcəkdə cəmiyyətin böyük bir kəsimini əhatə edəcək kontrkultura konsepsiyasının passiv formasıdır.

“İtirilmiş nəsil” fenomeni Heminqueyin əsərində təkcə müharibə iştirakçılarını yox, onlarla bu və ya digər şəkildə təmasda olanları xarakterizə edir. “İtirilmiş nəsil” əhval-ruhiyyəsi bir növ yoluxucu xəstəlikdir və tədricən bütün cəmiyyəti bürümək iqtidarındadır. Bu baxımdan Ceykin sevgilisi aristokrat qadın Bret Eş-

linin obrazı səciyyəvi hesab oluna bilər. Bret Eşli sevgilisinin tam əksini təşkil edir: o, nimfomaniya mərzinə düşər olmuşdur və şikəst sevgilisinə arasıkəsilmədən xəyanət edir. O, ənənəvi əxlaqın qaydalarını pozduğunu aydın dərk edir, öz həyat tərzini dəyişmək, cəmiyyətin əxlaq kodeksinə riayət etmək istəyir. Lakin bu qeyri-mümkündür: o da özünəməxsus şəkildə Ceyk kimi kontrkultura mövqeyindən çıxış edir. Kitabın üçüncü əsas personajı istedadsız yazıçı Robert Kondur. Onda arsızlıq paradoksal şəkildə idealizmlə birləşir: o, illüziyalar aləmində yaşayır. Lakin mənəvi məhvərdən məhrum olduğuna görə onun illüziyaları abırsızlığa, özünəməxsus təcavüzə köklənmişdir. Robert Kon tamamilə ədəbi bədii nümunələrin “ikinci”, süni dünyası əsasında yaratdığı aləmdə yaşayır və fəaliyyət göstərir. Buna görə də onun həyat haqqında, insan haqqında mülahizələri boşboğazlıqdan başqa bir şey deyildir.

Tənqidçi M. Qaysmar Heminqueyin “Fiyesta” əsərində təsvir olunmuş insan nəslinin “itirilmiş” kimi dəyərləndirilməsini düzgün hesab etmir: məhz mövcud mənəvi-əxlaqi, mədəni dəyərləri prinsiplial şəkildə qəbul etmək iqtidarında olmadığına görə onun fikrincə bu nəslə “itirilmiş” yox, “faydasız” kimi dəyərləndirmək lazımdır [3].

Romanda bütün günü Parisin küçələrində boş-boşuna veyillənən amerikalı mühacirlər əsasən “itirilmiş nəsl”in nümayəndələrindən ibarət idi. Qaysmarın fikrincə onların bir-birinə və ümumiyyətlə cəmiyyətə münasibətləri “Fiyesta” romanını “insanların bir-birinə cismani və ruhi əziyyət vermələri ilə bağlı traktat” kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Həqiqətən cəmiyyətin əsaslandığı mənəvi-mədəni təməldən təcrid olunmuş, əvəzində heç bir yeni konsepsiya ortaya qoya bilməyən “itirilmiş nəsl”in nümayəndələri əsasən bilərəkdən, bəzi hallarda isə bilməyərəkdən başqasına dərin, bəzən də ani ruhi və cismani məşəqqətlər verməklə yaşayırlar.

“Fiyesta” romanında Heminquey yalnız bədbəxt, həyatdan küskün insanların obrazlarını yaratmaqla kifayətlənməmişdir. Yazıçı mövcud dəyərlər sisteminə qarşı yalnız passiv müqavimətlə kifayətlənməyi XX əsrin birinci yarısının tam həqiqəti hesab etmirdi. Sənətkarın fikrincə öz dövrünün reallığını qəbul etməyənlər arasında qeyri-fəal mövqedə qərarlaşanlarla yanaşı, mövcud haqsızlıqlara qarşı mübarizə aparanlar da az deyil. Bu baxımdan bədbəxt, küskün və ümitsiz itirilmiş nəslin nümayəndələri fonunda, onlarla ziddiyət təşkil edən gənc ispan matadoru Pedro Romeronun obrazı diqqəti cəlb edir. Bret Eşlinin öteri sevgilisi olmuş matador sonralar bu və digər şəkildə Heminqueyin demək olar ki, bütün əsərlərində baş qəhrəman rolunu oynayan ilk kişi təbiətli, daxilən ləyaqətli, özünə hörmət bəsləyən, həyatda daim qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün fəaliyyət göstərən obraza çevrilmişdir. Pedro da cəmiyyətin rəhbər tutduğu mədəni-əxlaqi prinsipləri qəbul etmir, lakin itirilmiş nəslin nümayəndələrindən fərqli olaraq mövcud, mədəni-mənəvi dəyərlərə qarşı mübarizə aparmaq yolunu seçir.

“Fiyesta” romanı dərin daxili faciəviliklə səciyyələnir. Lakin bununla yanaşı bu aparıcı mövzunun fonunda ona paralel digər mövzu da özünü büruzə verir və “oxunur”. Müəllif oxucularına həyatı mətanətlə və səbatla olduğu kimi qəbul etmək, onun nə vaxtsa yaxşılığa doğru dəyişib insanın mənəvi ehtiyaclarına tam cavab verə biləcəyi ilə bağlı illuziyalara qapılmamaq, yalnız öz daxili hissələrinə sadıq qalmaq, öz mənəvi-əxlaqi prinsiplərindən üz döndərmək kimi duyğular aşılma-

yır. İnsan cəmiyyətin rəhbər tutduğu dəyərlərdən imtina edib öz iç aləminə köklənməlidir. Bu baxımdan “Fiyesta” kontrkulturanın ilk “atomlaşmış” şəxsiyyətlər ideyasının bədii təcəssümü hesab oluna bilər. Bu mənada roman sənətkarın yaradıcılığının sonrakı inkişaf yolunu, onun həyatı münasibətlərinin əsas fəlsəfi prinsiplərini müəyyən etmişdir.

Cəmiyyətin əxlaq kodeksinin və mənəvi-mədəni dəyərlər sisteminin qəbul olunmazlığı ideyası müəllifin 1936-cı ildə çap olunmuş “Klimancaronun qarları” povestində də fərqli, biz hətta deyərdik, əks mövqedən təcəssüm olunmuşdur. Qəhrəmanın psixoloji aləminin özəlliklərini açıqlamağa köklənmiş əsər, eyni zamanda dərin sosial-fəlsəfi ümumiləşdirmələri ilə diqqəti cəlb edir. Əsərdə öz varlı arvadı ilə Afrikaya ova gəlmiş yazıçı Harrinin başına gələnlər nəql olunur. Təsədüfi sıyrıntı onun bədərində sağalmaz qanqrenanın meydana gəlməsinə səbəb olur. Ölümə məhkum olduğunu, həyatla haqq-hesabını çürütməli olduğunu dərk edən Harri öz ömür yoluna yenidən nəzər salmalı və başına gələnləri labüd ölümün dikte etdiyi nəzər nöqtəsindən dəyərləndirməyə məcbur edir.

Harrinin düşar olduğu “Sərhəd durumu” paradoksal vəziyyət yaradır: o həm insanların içindədir, həm də onlardan mənəvi-ruhi uçurumla təcrid olunmuşdur, həm ətrafdakıların rəhbər tutduqları dəyərlərlə yaşayır, həm də artıq özəl dünyasına çəkilməmişdir, tədricən dünya ilə vidalaşır, onu insanlarla bağlayan, əvvəllər sarsılmaz görünən real və virtual telləri bir-bir qırır. Bu baxımdan hadisələrin cərəyan etdikləri ekzotik mühitdən aslı olmayaraq “Klimancaronun qarları” ideya məzmun və bədii strukturu baxımından rus yazıçısı L.Tolstoyun məşhur “İvan İliçin ölümü” povestini xatırladır: hər bir insan cəmiyyətdəki mövqeyindən, xidmət etdiyi ideologiyadan aslı olmayaraq ölüm ayağında metafiziki-ekzistensial səciyyəli suallara cavab verməli olur: Sən nəyə görə bu dünyaya gəlmisən? Həyata keçirməli olduğun mənəvi-ruhi vəzifələri hansı səviyyədə həyata keçirmisən? Bu sualların işığında cəmiyyətin fəaliyyətinin rahat şəkildə həyata keçirilməsini təmin edən mədəni qanunlarının və prinsiplərinin böyük əksəriyyətinin antihumanist xarakter daşması fərdin subyektivliyinin əlindən alınmasına və onun “ümumiyyətlə” insana çevrilməsinə səbəb olur.

Zahirən Harrinin ömür yolu Heminqueyin əsrin əvvəllərindən başlayaraq düşar olduğu keşməkeşləri təkrar edir. Harri də Heminquey kimi Birinci dünya müharibəsində iştirak edir, onun da həyatında XX-əsrin 20-ci illəri “səninlə bir yerdə olan” Parisin kefli-damaqlı, bayram əhval ruhiyyəli ab-havası mühüm rol oynayır, o da yazıçılıq yoluna məhz burada qədəm qoyur; Harri də Heminquey kimi türk-yunan müharibəsi dövründə Yaxın Şərqə yollanır. Lakin onların həyat prinsipləri arasında bir mühüm fərq mövcuddur: Harri rahat həyat keçirmək, şən-şöhrət sahibi olmaq üçün, zəngin bir qadınla evlənmək yolunu seçir və öz istedadına faktiki olaraq xəyanət edir. Heminquey isə ömür yolunun bütün dolambaclarına baxmayaraq ömrünün sonuna kimi özü üçün apriori müəyyən etdiyi mənəvi-əxlaqi prinsiplərə sadıq qalır. “Klimancaronun qarları” əsərində müəllif hipotetik şəkildə onu həyat yolunda gözləyən təhlükəni-cəmiyyətin birgə yaşayış prinsiplərini dəf etdiyini, lakin hər bir insanın belə bir təhlükə ilə üzləşə biləcəyi ideyasını təcəssüm edir. Bu əsərlə sənətkar sübuta yetirir ki, yalnız onda ömür yolunu uğurlu hesab etmək olar ki, nonkonformist və kontrkultura mövqeyində dayanasan.

Əsərin ideya məzmununu adekvat bədii vasitələrlə təcəssüm etmək üçün sənətkar klassik novellanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən, təsvir olunan hadisələrin sərt və gərgin şəkildə cərəyan etməsindən, ekzotik mühitə baxmayaraq gözlənilməz hadisələrdən, düyünün gözlənilməz tərzdə açıqlanmasından imtina etmişdir: təhlükəli mərzələ üzləşdiyini və labüd şəkildə yaxın gələcəkdə dünyasının dəyişəcəyini dərk edən Harrinin gözləntisi əsərin sonunda özünü doğruldur. Zamanının normal gedişindən, yəni keçmişdən gələcəyə doğru təbii axarı əsərdə “başayaq” edilmişdir: hadisələr əsasən təhkiyyəçi müəllifin bu günündən onun keçmişinə doğru cərəyan edirlər. Bu üsulla Heminquey Harrinin tədricən konformist həyat mövqeyinə yuvarlamasının əsas mərhələlərini üzə çıxarmağa və dəyərləndirməyə cəhd göstərir. Bu eyni zamanda sənətkara qəhrəmanın həyat yolunu maksimum dəqiq ştrixlərlə yığcam şəkildə təcəssüm etmək imkanı verir: əsərdə paradoksal şəkildə yığcamlıq dolğunluğun sinoniminə çevrilir. “Klimancaronun qarları” əsərində Heminquey açar sözlərdən və simvollardan geniş şəkildə istifadə edərək özünün “aysberq” prinsiplərini gerçəkləşdir. Əsərin aparıcı açar sözlərindən biri, bəlkə də birincisi “qar”dı. Heç də təsadüfi deyildir ki, bu söz əsərin sərlövəsinə çıxarılmışdır. Əsərdə təbiətin simvolları daimi faciəvi durumlarla və bu və ya digər qəhrəmanın, sözsüz ki, birinci növbədə Harrinin özünün konformizm yoluna qədəm qoyması, insanın köklü təyinatının yaddan çıxarılması ilə əlaqələndirilir. Təbiət simvollarının köməyi ilə müəllif bir növ onun qanunlarını pozmuş insandan üz döndərdiyini nəzərə çarpdırır. Müharibə vaxtı düşmən tərəflərin əsirləri dəyişməsi səhnəsində onların qar yığına düşmələri, fərarinin ayaqlarından qarın üzərində qanlı izlərin qalması buna misal ola bilər. Harri “aydın milad günü vadilərin arxasında açıq şəkildə qorunduğu vaxt cəbhə mövqeyindən evlərinə qayıdan zabitlərlə dolu qatarı bombalamaqdan ötrü təyyarə ilə uçarkən” gördüyü mənzərə əslində təbiətin aydınlığı ilə insan hissələrini mübhəmliyi arasında ziddiyyəti nəzərə çarpdırır: bu insanların öz təbii təyinatlarından - təbiətin bir hissəsi olmaq vəzifələrindən imtina etmələri və təbiətə qarşı getmələrini təsvir edən simvolik səhnədir. Təbiət ondan üz döndərən insandan bu və ya başqa şəkildə qisas alır. Bu ideya Harrinin təsadüfən və gözlənilmədən qanqren mərzəzi tutulmasında öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Bu baxımdan qəhrəmanın cismani ölümünü heç də təsadüfi hesab etmək olmaz. Harri həm bir yazıçı, həm də bir şəxsiyyət kimi öz təyinatından - həqiqətdən məhrum olmuşdur. Öz ölümü ilə o, özünün illər boyu tədricən cəmiyyətin gerçəkliyinin qanunlarına tabe olaraq öz istedadını, ilk növbədə öz ruhunu məhv etməsi ilə bağlı aldığı labüd cəzadır.

E.Heminquey XX əsrdə insanın labüd şəkildə cəmiyyətdən, onun bütün mənəvi mədəni dəyərlərindən təcrid olunması ideyası onun 1950-1951-ci illərdə Kubada yaşadığı dövrdə yazdığı və 1952-ci ildə “Layf” jurnalında çap olunmuş, həcm etibarlı ilə kiçik məzmun baxımından dərin və vüsətli “Qoca və dəniz” əsərində öz bədii təcəssümünü tapmışdır.

Nobel mükafatına layiq görülmüş bu əsər yetkinlik dövrünə qədəm basmış görkəmli sənətkarın sonuncu yaradıcılıq zirvəsi, bir növ onun bütün yaradıcılığının ideya-məzmunun yekunu kimi dəyərləndirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsər eyni zamanda Amerika ədəbiyyatında mühüm yer tutan marinistika (dənizçilərə həsr olunmuş əsərlər) mövzusunun davam və inkişaf etdirir. Məlumdur ki, iki

tərəfdən nəhəng okeanlarla əhatə olunmuş Amerika Birləşmiş Ştatları bir dövlət kimi təşəkkül tapdığı dövrdən önəmli dəniz məmləkəti kimi ad çıxarmış və buna görə də marinistika mövzusunda görkəmli sənətkarlar F.Kuper, H.Melvill, C.London müraciət etmişlər. Əgər H.Melvillin “Mobi Dik” romanını qismən istisna etsək, amerikalı sənətkarlar üçün okean mövzusu sərgüzəştlər üçün yol açır. Bir qayda olaraq, F.Kuperin və C.Londonun dəniz mövzusunda həsr olunmuş əsərlərində insan kortəbii stixiya ilə üz-üzə gəlir və bir qayda olaraq onun bu sərgüzəşti insanın qalibiyyəti ilə başa çatır. H.Melvillin “Mobi Dik” romanında fəlsəfi kontekst güclü olsa da, son nəticə etibarilə insan stixiyaya məğlub olsa da, sərgüzəşt elementi kifayət qədər güclü və dayanaqlıdır. Klassik amerikan marinistikasında bir qayda olaraq quruda pərakəndə olan, öz şəxsi problemləri ilə məşğul olan insanlar stixiya ilə mübarizədə birləşib, kor-təbii şəkildə onunla üz-üzə dururlar. Okean F. Kuperin, C.Londonun əsərlərində insanların həmrəyliyinin sınağa çəkildiyi məkandır.

“Qoca və dəniz” povestində Heminquey demək olar ki, sərgüzəşt elementindən imtina edir, daha doğrusu, sərgüzəşt bir növ daxililə yönəlir, qocanın özü ilə, həyatla, balıqla söhbətlərində öz bədii təcəssümünü tapır. Sənətkar parlaq, yaddaşda həkk olunan obrazları vasitəsi ilə qoca dənizçinin rəşadətindən drammatik epizodlarını qələmə almış və fəvqəlbəşər simvol səviyyəsinə yüksələn Karib dənizinin möhtəşəm mənzərələrini təsvir etmişdir. Əsərin bu üst təsviri poetik qatının altında və onunla üzvü vəhdətdə onun ideya məzmunu ilə bağlı alt, daha dərin qat gizlənmişdir: “Qoca və dəniz” öz mahiyyəti etibarilə insanın üz-üzə gəldiyi və onun həyat yolunu, taleyini müəyyən edən ekzistensial problemlər haqqında hekayətdir. Qoca öz qayığında yalnız cismən tənha deyil; faktiki olaraq onu bəşəriyyətlə birləşdirən mədəni bağlar qırılmışdır. Balığın simasında, dənizin simasında, təbiətin simasında qoca öz fərdi ekzistensial problemləri ilə üz-üzə qalmışdır. Əsərdə bir başa öz ifadəsini tapmasa da qocanın düşüncələri və xüsusilə onun ekzistensial durumu insana yalnız özünə qapanmaqla özü haqqında həqiqətin tapmaq ideyasını təlqin edir. Cəmiyyəti idarə edən qanunlar insanın daxilində yetişməmiş, onun ekzistensial problemlərinin həllinə yönəlmişdir, buna görə də saxtadırlar. İnsanlar birlikdə qalib gələ bilməzlər, onları bir-birinə bağlayan tellər onların təbiətinə qarşı yönəldiyinə görə, onlar daim toplum şəkilində məğlubiyyətə məhkumdurlar. Yalnız toplumun bütün saxta mədəni-mənəvi dəyərlərindən imtina etmiş tənha insan qalib gəlmək əzmindədir. Əsərdə tənha insan stixiya ilə mübarizəyə girir və qalib gəlir. Bu baxımdan “Qoca və dəniz” əsəri Heminqueyin erkən hekayələrindən biri olan “Məğlubedilməz” əsərini xatırladır. Hər iki əsərdə Heminquey yaradıcılığının əsas mövzularından olan “məğlubiyyətdə qələbə” ideyası öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Hər iki əsərdə qəhrəmanlar bütün daxili qüvvələrini səfərbər edib cismən məğlub olmalarına baxmayaraq mənən qalib gəlirlər. Bu hər iki əsərdə ruhu səbat insanın öz iç dünyasına qapanması sayəsində əldə olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, əgər “Məğlubedilməz” əsərinin baş qəhrəmanı Manuel Qarsia “məğlubiyyətdə” qalib gəlməsi üçün həm ruhən, həm də cismən səfərbər olursa, “Qoca və dəniz” də qoca obrazı nəhəng marilin balığına qalib gəlmək üçün əsasən ruhən toparlanmağa məcbur olur. O əslində balığın timsalında təbiətin, qocanın simasında bəşəriyyətin üz-üzə gəlməsidir, toqquşmasıdır və ma-

hiyyət etibarını ilə bu mübarizənin heç-heçə başa gəlməsidir. Əgər marilin ilə mübarizədə qoca qalib gəlirsə bu balığın ətini didib gəmirən dənizçiyə yalnız onun skeletini qoyub gedən köpək balıqlarının timsalında isə təbiət qalib gəlir. Bu baxımdan “Qoca və dəniz” əsərinin ideya məzmunu, insanın öz saxta dəyərlərindən və qanunlarından imtina edib, təbiətlə harmonik vəhdətdə yaşamağın zəruriliyi ilə bağlıdır. Bu iki əsər arasında fərq də simvolik səciyyə daşıyır. “Məğlub edilməz” novellasının qəhrəmanı Manuel Qarsia daim insanların əhatəsindədir, lakin ekzistensial baxımdan o tənhadır, ancaq öküzlə döyüşü haqqında düşünür. Başqaları da onu bir şəxsiyyət kimi yox, əldən düşmüş matador - döyüşçü kimi dəyərləndirirlər: ətrafında qaynayıb-qarısan insanların arasında o, tənhadır və onun daim insanların əhatəsində olması bir növ onun tənhalığını vurğulayır.

“Qoca və dəniz” əsərində isə qoca okeanın zənginliyi ilə cəmiyyətdən tamamilə təcrid olunmuşdur. Onun cəmiyyətdən cismani təcridi ruhi özgələşmə ilə müşayiət olunur. Əsərdə qocanın Heminquey deyim tərzinə xas olan bir xəsislik və yığcamlıqla təsvir olunan həyat yoluna diqqətlə fikir verdikdə məlum olur ki, onda tədricən cəmiyyətin qanunlarına və əxlaqi kodeksinə inamsızlıq hissi aşılır və qoca insanlarla adekvat və autentik münasibət sistemi qurmaq iqtidarında deyil: onun dənizdə tək-tənha təbiətlə savaşması insanlardan özgələşməsinin qanunauyğun nəticəsidir. Lakin cəmiyyətdən tamamilə özgələşməsi kontekstində qoca paradoksal şəkildə son dərəcə dar, faktiki olaraq bir nəfərdən ibarət toplumla fərqli mənəvi-ruhi dəyərlərə söykənən yeni tipli münasibətlər sistemi qurmağa nail olur: qocanın simasında cəmiyyətin bütün mənəvi-mədəni dəyərlərini sınaqdan keçirmiş, özgələşmiş, uşağın timsalında isə hələ cəmiyyətin qanunları ilə zəhərlənməmiş yeni nəsilin təbiətin kontekstində yeni münasibətlər sistemi qururlar.

Kubalı dənizçi obrazı Heminqueyin yaradıcılığında ümumiləşdirici səciyyə daşıyır: bu obrazda açıq şəkildə sənətkarın “Malik olmaq və malik olmamaq” romanının qəhrəmanı Harri Morqanın, “Əcəl zəngi” əsərinin personajı Anselmonun, “Körpünün yanında qoca” oçerkində qocanın cizgiləri açıq şəkildə özünü büruzə verir [6]. Tədqiqatçılar göstərir ki, qoca obrazında müəllif həmçinin son dərəcə yığcam şəkildə, öləri, güclə sezilən işarələrlə Xristosun İncildə təsvir olunan ruhi əzabları ilə paralellər üzə çıxarır. Həqiqətən də balıqla son dərəcə üzücü mübarizədən sonra qoca Santyaqonun iniltisi (“bu mənası olmayan bir söz, daha doğrusu, bir səs idi; bu əli mıxla deşilib ağaca pərçimlənən insanın qeyri-ixtiyari ağzından çıxan bir səs idi”) Xristosun çarmıxa çəkilmə ərəfəsində Ata Allaha yalvarmasının intonasiasını xatırladır.

Lakin son nəticə etibarını ilə qoca bu düşkünlük əhval-ruhiyyəsini dəf etməyə nail olur. “İnsan məğlub olmaq üçün yaradılmamışdır. İnsanı məhv etmək olar, lakin ona qalib gəlmək olmaz” [7, s. 652]. Bu sözləri povestin yalnız humanist pafosunun ifadəsi kimi dəyərləndirmək düzgün olmaz. Onlar eyni zamanda sənətkarın yaradıcılığının kvintessensiyasını təşkil edən “maçizim” əxlaq fəlsəfəsinin, bütün ictimai saxta mədəni-mənəvi dəyərlərdən imtina edən qəhrəmanın məğlub edilməz həyat əzminin bədii təcəssümüdür.

Ədəbiyyat

1. Надеждин Я.Н. (литератор, биограф). Эрнест Хемингуэй: "Жизнь настоящего мужчины": [биографические рассказы] / Издатель Осипенко А. И., 2008, 186 с.
2. Thirlwell Angela, Into the Frame: The Four Loves of Ford Madox Brown. London, Chatto & Windus, 2010, 336 p.
3. Гайсмар М. Американские современники. Москва: Издательство Прогресс, 1976, 312 с.
4. Walter Ernest Allen. The urgent West the American dream and modern man [1st ed.] Published Dutton in New York. 1969. Written in English. Edition Notes Bibliography: p. 236-240
5. Засурский Я. Н. История современной американской литературы XX века. Москва: Издательство МГУ, 1984, 504 с.
6. <http://hemingway-lib.ru/rasskazi/starik-u-mosta.html>
7. Heminquey E. Seçilmiş əsərləri. Bakı : Tutu nəşriyyatı, 2010, 749 s.

Summary

The Specifics of the Literary Embodiment of the American Society's Moral Values Deficit Issue

The article reviews the specifics of the expression of the American society's spiritual deficit at the beginning of the twentieth century in literature, and the issues of mastering the cultural and moral values. The article also studies the artistic expression of the feelings of unbelief and doubt in the moral and spiritual values of soldiers who returned from the First World War. On the whole, it was concluded that the mistrust that was formed after the First World War both in the Western world and in the American society was primarily connected with the mentality that arose after the world war. At the same time, this was not due solely to the war, but was inspired also by the literary and artistic models that determined the main path of development of American literature. Some of E. Hemingway's works were involved in the analysis of these issues.

Резюме

Особенности воплощения в художественной литературе проблемы дефицита нравственных ценностей в американском обществе

В статье рассматриваются особенности выражения идеи дефицита духовности в американском обществе начала XX века в литературе, вопросы культурно-нравственных ценностей. Исследовано художественное выражение чувства неверия и сомнения в нравственно-духовные ценности солдат, вернувшихся из окопов первой мировой войны. В целом сделаны выводы о том, что недоверие, которое сформировалось после Первой мировой войны как в западном мире, так и в американском обществе, связано прежде всего с умонастроениями, возникшими после мировой войны. Вместе с тем это не было связано лишь с войной, а было навеяно в той или иной форме также и литературно-художественными образцами, определявшими магистральный путь развития американской литературы. При рассмотрении указанных вопросов к анализу были привлечены некоторые произведения Э.Хемингуэя.

Türkan Əliyeva
Bakı Mühəndislik Universiteti

KANADA ƏDƏBİYYATINDA “ÖZÜNÜDƏRK” MÖVZUSUNA ÜMUMİ BAXIŞ

Açar sözlər: *milli mənlilik şüuru, özünüdərək, multikultural cəmiyyət*

Keywords: *self-identity, multicultural society, national identity*

Ключевые слова: *самосознание, мультикультурное общество, национальное самосознание*

“Kimlik” hər bir şəxsə, yaxud xüsusi bir sosial qrupun nümayəndələrinə məxsus səciyyəvi xüsusiyyətdir. Bu söz fransız mənşəli olub “identite” sözündən yaranmış və “eyni” mənasını verir. Buna görə də bu ifadə əsasən müəyyən bir cəhətdən başqaları ilə eyniliyi, birliyi ifadə etmək üçün işlədilir. “Şəxsi kimlik” birinin başqalarına nəzərən öz şəxsi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməsi, “sosial kimlik” isə başqaları tərəfindən şəxsiyyətin qiymətləndirilməsi üçün işlədilir [4]. Lakin hər iki ifadə “özünüdərketmə” məfhumundan tamamilə fərqlidir. Belə ki, “özünüdərketmə” şəxsiyyətin həyatı boyu fərdi kimliyini (özünü) dərk etməsidir. “Özünüdərək” birinin özünəməxsus, onu başqalarından fərqləndirəcək xüsusiyyətlərə yiyələnəməsidir. Özünüdərək prosesinə bir çox amillər təsir edir. İnkişafın psixososial nəzəriyyəsinə əsasən insanın şəxsiyyət olaraq inkişafında cəmiyyətin rolu əvəzolunmazdır. Bu nəzəriyyə fərdi inkişafı sosial ətraf aləmi birləşdirir. İnsan formalaşması yolunda müxtəlif mərhələlərdən keçir. İnsan zamanla özünüdərək etdikə özünə inam hissi, özünü başqalarından aşağı görməmə və onu başqalarından fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətləri formalaşır. “Kimlik” və “Özünəməxsusluq” fərdin bilik, bacarıq, inam və tarixinin birləşməsinin uyğun təcəssümüdür. Bu sərbəst olaraq insanlar, fikirlər, iş dəyərlər və ideologiyalar haqqında seçim və qərar vermək deməkdir [2]. Öz həqiqi “mən” və “kimliyi”ni tapmağın ən əsas yolu hər bir fərdin öz fiziki xüsusiyyətlərini, onu başqalarından fərqləndirən keyfiyyətlərini və həyatda tutduğu mövqeyi dərk və qəbul etməsidir.

İnsanın bir fərd olaraq özünü dərk etməsinə təsir edən amillər daimi fəlsəfə elmi tərəfindən araşdırılıb və “özünüdərək” mövzusu müəyyən dövrlərdə bir çox ölkələrin – xüsusilə istila altında olan ölkələrin ədəbiyyatının əsas başlıca mövzularından biri olmuşdur. Bədii ədəbiyyatın da əsas vəzifəsi mənəvi dərk vasitəsi olmasıdır. Bir çox xalqların, məsələn, yunanların, almanların, ingilislərin, azərbaycanlıların, kanadalıların milli-etnik özünüdərək də daha çox dərəcədə bədii ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Bədii əsərlərdə insan amili və onun milli və mənəvi özünüdərək etməsi ən uyğun şəkildə ifadə edilir. Tarixi, mədəni və ideoloji şərait insanların öz ölkələrində yad və tənha hiss etməsinə səbəb olur ki, daxillərində olan ziddiyyət onlara öz həqiqi kimliklərini axtarmağa vadar edir. Coulmas yazır: “İnsanın özünüdərketməsi, həqiqi kimliyini tapması anadangəlmə xüsusiyyətdən çox çoxmərhələli dinamik prosesdir” [1, s.178]. Özünüdərək və xarakterlərin öz həqiqi kimlikləri uğrunda mübarizəsi demək olar ki, bütün ədəbiyyat nümunələ-

rində öz əksini tapmışdır. Bu mövzu oxuyuculara insanların kim olduqları və nə etmək istədikləri barədə ziddiyyətli fikirlərlə dolu düşüncə tərzini başa düşməyə kömək edir.

Müxtəlif mədəniyyətlərin hökm sürdüyü bir cəmiyyətdə “mən”i formalaşdırmaq daha çətindir. Kanada – məhz haqqında danışdığımız istila nəticəsində müxtəlif mədəniyyətlərin qovşağında öz milli-mənəvi dəyərlərini tapmaqda çətinlik çəkən ölkələrdəndir. Kanada yazıçılarının yazdığı əsərlərin əsas ümumiləşdirici cəhəti baş qəhrəmanların özünüdərkətməsi uğrunda apardıqları mübarizə idi. Hansı janrda yazılmasından asılı olmayaraq öz əsərləri vasitəsilə hər bir kanadalının “kimlik” axtarışında olduğu və özünəməxsus “mən” formalaşdırmaq istədiyini nümayiş etdirilir. Kanada milli mənlik şüurunun formalaşması uzun sürən bir prosesdir, çünki həm regional, həm də milli kimliklər daimi dəyişilir. Kanada əhalisinin multikultural olması və dəyişkən təbiəti yaşından və hansı ölkədən olmasından asılı olmayaraq bütün kanadalıların paylaşa biləcəyi ümumi milli mənlik şüurunun formalaşmasını çətinləşdirir.

Kanada milli-mənəvi kimliyi kanadalıları dünyadakı başqa mədəniyyətlərdən və xalqlardan fərqləndirən, onu xarakterizə edən xüsusiyyətlər deməkdir. Kanada kimliyinə olan ilkin təsir 17-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq fransızların Akadiya və St. Laurens vadisinə, ingilis və şotlandların Nyu Foundləndə gəlməsi ilə başlayır. Britaniya və Fransa mədəniyyətlərinin dominantlığı Kanadada milli-mənəvi şüurun formalaşmasını ləngitdi. XX əsrdə Britaniya ilə mədəni və siyasi əlaqələrin tədricən genişlənməsi ilə ölkəyə Avropa, Asiya, Afrika və Qara dəniz sahillərindən gələn yadellilər Kanada milli-mənəvi kimliyini formalaşdırır ki, bu proses külli miqdarda immiqrantların ölkəyə axını ilə bu günə kimi davam edir və ölkəni multikultural bir cəmiyyətə çevrilməsinə səbəb olur. Bugün Kanada çoxlu sayda millətlərin və mədəniyyətlərin birləşdiyi və qanunla multikulturallığın dəstəkləndiyi bir ölkədir.

Kanadada “kimlik” mövzusunda bir sıra tətqiqatlar aparılmış və əsərlər yazılmışdır. Lakin “kimlik” məfhumu altında sosial kimlik, irqi kimlik, mədəni kimlik, etnik və mənəvi kimlik birləşdirilir. Kanadanın sürətlə dəyişən demoqrafik quruluşu və yetkin bir millət kimi özünü dərk etməsi sayəsində “kimlik” mövzusunda aparılmış hərtərəfli tətqiqatlar istər alimlər, tələbələr istərsə də müxtəlif dövlət orqanları üçün əhəmiyyətlidir. Bu sahədə isə ədəbiyyatın rolu əvəzolunmazdır.

Şimali və Cənubi Amerika materiklərində ən böyük ölkə, ABŞ-la arasındakı ən uzun sərhədin olmasına, multikultural və ən çox əcnəbi qəbul edən ölkələr siyahısına başçılıq etməsinə, həm ingilis, həm də fransız dilinin rəsmi dili olmasına baxmayaraq Kanada əsrlərlə Britaniya ilə münasibətlərini davam etdirir. Britaniyanın əsarəti altında olan 50 dövlətdən heç birində Kanadada olduğu kimi Britaniya izlərinə rastlamaq olmaz. İngilis məşhurlarının adını daşıyan çoxlu yollar, parklar, şəhərlər və binalar var. Kanada əslində rəsmi olaraq ikidilli dövlətdir ki, fransız və ingilis dili rəsmi dil sayılır. Müasir Kanadanın 13 federal əyalətinin yalnız birində Quebecdə fransız dili rəsmi dildir, qalan bütün yerlərdə ingilis dili yalnız rəsmi ünsiyyət vasitəsi deyil, həmçinin bütün növ ünsiyyət formalarında istifadə olunur. Hətta fransız dilinin istifadə olunduğu Quebec və Nyu Brunsvikdə in-

gilis dili ünsiyyət üçün daha rahat olduğundan immiqrantlar arasında getdikcə məşhurlaşır.

Kanada tarixində əsarət dövründə ədəbiyyat sahəsində ingilis ədəbiyyatının təsiri açıq-aşkar və davamlı idi. XVIII və XIX əsr bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyat və incəsənət sahəsində də Britaniya hegemonluğunun təsiri hiss olunurdu. Kanadalı yazıçılar, oxucular və tənqidçilər Böyük Britaniyada yazılan əsərlərin təsiri altına düşürdülər. Həmin dövrdə Kanadada yazılan əsərlər ingilis ədəbiyyatındakı tendensiyanı təqlid edirdi. Artıq 19-cu əsrin son onilliklərində, “İttifaq dövrü” adlanan bir dövrdə, kanadalılar bütün sahələrdə xüsusilə ədəbiyyat və incəsənət sahəsində özünəməxsusluğun – yalnız Kanada xalqına məxsus xüsusiyyətlərin olmasının vacibliyini dərk etdilər.

Böyük əraziyə, e l ə c ə d ə tükənməz təbii sərvətlərə məxsusluqdan ilhamlanaraq kanadalılar milli-mənəvi şüuru inkişaf etdirməyə başladılar.

“Never before had Canadians been as ready as these first three decades after Confederation to welcome a native literary movement, and this public responsiveness undoubtedly had something to do with the marked increase in the quantity and quality of literature during the period” [1, s.36].

“Əvvəllər heç bir zaman kanadalılar son onilliklərdə olduğu kimi yerli ədəbi hərəkatı formalaşdırmağa hazır olmamışdılar və bu hərəkat dövr ərzində ədəbiyyatın keyfiyyəti və kəmiyyətində hiss olunacaq dərəcədə artıma səbəb olur”.

XX əsrdən başlayaraq ölkədə Amerikanın təsiri hiss olunmağa başladı. Bütün əsr boyu hər iki ədəbi forma mübarizə apardılar. Amerikanlar hətta istər mövzuna, istərsə də yazı şəklinə görə Britaniya və Avropa ənənələrindən fərqli “Amerikan” ədəbi ənənəsini qurmağa nail oldular.

“XX əsrin əvvəllərində yazıçılar və tənqidçilər həqiqi Kanada ədəbiyyatının olub – olmadığını araşdırır və milli-mənəvi özünü dərk prosesi 1950-ci illərin sonlarında başlayır. Beynəlxalq müstəvidə Kanada bir tərəfdən Böyük Britaniyanın ənənəvi modelinin təsirinə, digər tərəfdən isə ABŞ-ın mədəni, iqtisadi və siyasi təsirinə məruz qaldığından mədəni və ədəbi sahədə özünəməxsus mədəni elementlərin inkişafı ləngiyirdi. ABŞ-dan fərqli olaraq Kanada İngilis Kanadası və Quebec kimi ikili olduğundan bütün millətə tam halında aid edə bilinəcək ədəbi nümunələr tapmaq çətin idi” [4, s.291].

1963-68-ci illərdə Lester B.Pearson, 1968-79-cu illərdə isə Pierre Trudeau-nun baş nazir olduqları vaxtlarda Kanada bir ölkə olaraq özünü dərk etməyə başlamış, öz milli-mənlik şüurunu formalaşdırmış və özü sərbəst şəkildə qərarlar vermişdi. Kanada ədəbiyyatında da “özünüdərk”, “mənlik şüuru” mövzusu bu illərdən başlayır. Kanada milli-mənəvi şüurunun formalaşmasında siyasi və sosial liderlərdən çox ədəbi xadimlər böyük rol oynayır. Artıq ədəbi nümayəndələr özlərini müəyyənləşdirəcək kanadalılara məxsus kimliyin formalaşdırılmasının vacibliyini başa düşürdülər. Bu dövr Marqaret Etvud, Elis Manro, Maykl Ondaaji və Northop Fryenin ədəbi yaradıcılıqları ilə formalaşır. Amerika ədəbiyyatında əsasən müharibə və patriotizm mövzuları işləndiyi zaman və Britaniya və Fransa kimi dövlətlərin Kanada üzərində olan təsirlərindən çox özləri ilə maraqlandığı zaman kanadalı yazarlar və tənqidçilər müstəqillik, inkişaf və çiçəklənmədən həzz alırdılar. Daha önəmli yazıçılar bu dövrü yalnız milli özünü dərk üçün deyil,

həmçinin bütün dünyada kanadalı kimliyini tanıtmmaq üçün yeni mövzuların araşdırılması və yazılması üçün ən uyğun zaman kimi dəyərləndirirdilər. 1960-cı illərdən başlayaraq ədəbiyyatda da formalaşmağa başlamış milli mənəvi özünüdərək prosesi hiss olunurdu.

Artıq özgüvənli və həqiqi kimliyini tapmış Kanada yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu. Bu sahədə ən çox rolu olan isə tənqidçi və ədəbi nəzəriyyəçi Nortrop Fraydır. Onun “Anatomy of Criticism” (“Tənqidin anatomiyası”) əsəri çığırılmaz dövrünün ən önəmli əsəri hesab olunurdu. Bu əsər açıq-aşkar kanadalıların özlərini kəşf etmək səyini nümayiş etdirir, həmçinin Britaniya, Avropa və ABŞ-in təsirindən tamamilə azad ədəbi standartlar və əvəzolunmaz ideyalar təqdim edir [1]. Bu dövrü xarakterizə edən yazıçılardan olan Robertson Devis (1913-1995) və Mordecai Rixler (1931-2001) xalqın özünüdərək prosesinə əsərləri ilə töhfə vermişlər. Robertson Devis üç ardıcıl əsəri birləşdirən trilogiyanın müəllifidir. Bu əsərlər milli mənlək şüurunun formalaşmasını, bir kanadalı kimi özünüdərək etməni əks etdirir. Maraqlıdır ki, təsvir edilmiş hadisələr ilk əvvəl Kanadanın təcrid olunmuş kəndindən başlayır, intellektual və akademik zənginliyi xüsusilə vurğulanmış sürətlə böyüyən Toronto şəhərində davam edir və digərlərinə tamamilə zidd olan Avropada tamamlanır. Avropa deyərəkən yalnız Britaniya deyil, həm də Fransa nəzərdə tutulduğu halda ABŞ demək olar əsas yer kimi qeyd olunmur. Onun şah əsəri sayılan “Fifth Business” (1970) simbolizm, daxili monoloq, və özünü dərk etmə kimi cəhətləri özündə birləşdirən əsər hesab olunur. Bu dövrdə Kanada ədəbiyyatında realizm, romantizm, strukturalizm və başqa mövzular dominant olduğu halda Amerika ədəbiyyatında müharibə, elm, iqtisadiyyat və qloballaşma əsas mövzu idi.

Bu dövrdə Kanada yazıçıları öz daxili aləmlərini araşdırır və həqiqi kimliklərini üzə çıxarırdılar. Daxili aləmə səyahət onlara öz zəifliklərini xüsusilə əsarət dövrünün təsirindən yaxud daxili boşluqlarının fərqiində olmaqdan yaranan daxili qorxu və qarabasmalarını aşkara çıxartmağa imkan verdi. Bu izah edilə bilinməyən qorxu və komplekslər onların xüsusilə diqqətli olmasına səbəb olurdu. Nortrop Fray bunu “Qarnizon təfəkkürü” adlandırır ki, sonradan bu ifadə Marqaret Etvud tərəfindən daha da dərinlən araşdırılmış və genişləndirilmişdi. Məhz bu ifadənin dərinlən araşdırılması məqsədi ilə bütün yazıçıların birgə fəaliyyəti üçün Etvud 1976-cı ildə Kanada Yazıçılar Birliyi yaradır. Bu birlikdə Pierre Bertron, Marqaret Laurens, Graeme Gibson və Devid Yunq iştirak edirdilər.

Kanadalı müəlliflərin yazdığı əsərlərin bir çoxunda özünü dərk etmək və öz mövcudluğunu, daxili məninə sübut etmək mövzusu işlənmişdir. Kanada ədəbiyyatının baş qəhrəmanlarının əksəriyyəti böyük şirkətlərdə, banklarda, təbii fəlakətlər zamanı çətinliklərlə mübarizə aparmalı olan adi insanlardır. Əsərlərdəki başqa mövzu isə şəhər və kənd həyatının müqayisəsi və kənddə böyümüş xarakterlərin daha zəngin daxili aləmə malik olmalarıdır. Kanadalılar demokratiya, azadlıq və tolerantlıq kimi ənənəvi xüsusiyyətlərinə dəyər verirlər. Bütün kanadalılar üçün vacib olan dəyərlər və hüquqlardan başqa hamının mənşəyindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək kimi məsuliyyəti var. Bəlləklə, ədəbi bədii fikrin rolu hər bir xalqın milli inkişafında, özünü dərk etməsində danılmazdır. Böyük fəlsəfi fikir məktəbləri olan bir çox xalqların milli etnik

özünüdərkli və özünüdərsdiqi daha çox dərəcədə bədii ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Cəmiyyətin hər bir nümayəndəsinin həm fərdi, həm də milli- etnik özünüdərkli cəmiyyətin özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanmasına səbəb olur. Bugünkü yazıçıların əksəriyyəti kanadalı kimliyinin bütün dünyada tanınması üçün həqiqi Kanada incəsənəti və ədəbiyyatının yaranmasının vacibliyini başa düşürlər.

Ədəbiyyat

1. "Anatomy of Criticism", Wikipedia. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Anatomy_of_Criticism
2. Desmond P. Creative Writing in Canada. Toronto: McGraw-Hill, 1961.
3. Florian Coulmas. Sociolinguistics: The Study of Speakers' Choices. Cambridge University, 2013.
4. Nischik R.M. History of Literature in Canada: English Canadian and French-Canadian. Rochester, NY: Camden House, 2008.
5. Penuel, W. R., & Wertsch, J. V. Dynamics of negation in the identity politics of cultural self. Culture and Psychology. 1995.
6. Rummens J. Personal Identity and Social Structure in Sint Maartin/Saint Martin: A Plural Identities Approach. York University, 1993.

Summary

An Overview on Self – identity in Canadian Literature

In spite of being exceptionally rich in land and resources, Canada has been struggling since long for establishing its social and cultural identity. The role of literature in this struggle is undeniable. Canadian literature – written both in French and English languages – has developed after World War II. Since that time, the literature depicts Canadians' self-identity. Literary authors and critics have been at the fore-front in asserting their literary identity as a nation. Canadian literature prospered with Robertson Davies, Mordecai Richler and Maris Gallant's works, but it reached to its top level thanks to female writers like Margaret Laurence, Margaret Atwood, and Alice Munro. Canadian literature is well-known in the world literature thanks to them. These authors display their anxiety about women's role in patriarchal society and about Canadian identity. Not depending on the genre, the common feature for all works written in Canada is self-identity and struggle.

Резюме

Обзор самосознания в канадской литературе

Несмотря на природные ресурсы и плодородные земли, Канада всегда вела борьбу за формирование социальной и культурной собственности. В этой борьбе роль литературы была незаменима. Канадская литература- включая англоязычную и французскоязычную литературу, стала развиваться после второй мировой войны. С тех пор литература, которой принадлежала двойная культура, показала национально - собственный разум народа. Канадское художественное издание в 1960-70 годы расцвела с произведениями Робертсон Девиса, М.Рихлера, Мариса Голанда. Но с произведениями таких писательниц как Маргарет Этвуд, Маргарет Лауренс, Алис Мунро стала ещё плодотворнее и занимала своеобразное место. Эти писатели в своих произведениях стали показать женскую позицию в обществе и беспокойстве за национально-нравственную личность в Канаде. Главная обобщённая сторона произведений канадских писателей была борьба героинь за самосознание себя. В статье делается заключение, что несмотря на жанр, писатели с помощью своих произведений показывали, что каждая канадка искала свою "личность " и своеобразное формирование "я".

Назлы Абдуллаева
Бакинский славянский университет

ТЕКСТ КАК КУМУЛЯТИВНЫЙ ИСТОЧНИК И ПРОВОДНИК СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ИНФОРМАЦИИ В ИНОЯЗЫЧНОМ ОБУЧЕНИИ

Açar sözlər: *qloballaşma prosesi, təhsilin rəqəbətqabiliyyətli menejərləri, kommunikativ istiqamətli təlimin üstünlüyü, linqvistik hazırlıq, dil şəxsiyyəti, pragmatik və proyektiv üsullar, sosiomədəni izahat*

Keywords: *the process of globalization, competitive education managers, the priority of the communicative orientation of learning, linguistic training, linguistic personality, pragmatic and projective ways, socio-cultural commentary*

Ключевые слова: *процесс глобализации, конкурентоспособных менеджеров образования, приоритетность коммуникативной направленности обучения, лингвистическая подготовка, языковая личность, прагматичный и проективный способы, социокультурный комментарий*

На современном этапе азербайджанская действительность характеризуется тем, что в ней происходят события, обусловленные процессами глобализации и развитием во всех сферах жизнедеятельности. В этой связи здесь наблюдаются большие перемены, связанные с претворением в жизнь стратегических мер по реконструкции и реорганизации механизмов, обеспечивающих общественное развитие и интеграцию в мировое сообщество. Осуществление этих мер сказываются и на образовательном процессе, где наблюдаются глубокие перемены, которые связываются с созданием «национальной системы образования, основанной на передовых технологиях, подготовке конкурентоспособных менеджеров образования» (3, с.4), готовых к творческому применению своих знаний в практической работе, обладать способностью рационального подхода и повышения её эффективности.

Происходящие процессы в образовательной системе базируются на стратегической концепции государства, связанной с качественной подготовкой разнопрофильных специалистов, которые бы, имея высокую квалификацию, наряду с родным, владели одним или двумя иностранными языками. Сказанное базируется на том понимании, что «человек, обладающий прочными знаниями и имеющий достаточно совершенный потенциал владения иностранным языком, приобретает шанс иметь высокий статус в обществе, как в социальном, так и в материальном плане, и, тем самым, быть более удовлетворённым морально» [7, с.37].

Такая установка диктуется прагматической потребностью интеграции в мировое сообщество. Сказанное означает, что в общегосударственной политике лингвистическая подготовка специалистов играет немаловажную роль. В исследованиях последних лет получило широкое распространение идея о том, что важным фактором овладения навыками в иноязычном общении является не только усвоение лингвистических знаний и умений, но и приобретение в процессе обучения знаний о вербальном поведении носителей изучаемого языка. Такое понимание связывается с необходимостью вооружить обучаемого готовностью, при случае, вступать в контакт с носителями языка и приемлемым образом вести с ними адекватный разговор.

Приоритетность коммуникативной направленности обучения, которая стала одним из ведущих направлений методической науки, видится в её обусловленности на построение учебного процесса таким образом, чтобы он отвечал целевым задачам формирования языковой личности, способной формулировать высказывания общекультурного значения в соответствии с ситуацией разговора, в которой участвуют представители разнополярных культур. Связывается это с тем, что все социокультуры подчиняются общепринятым правилам взаимодействия культур, которые определяют, какое поведение в общении считается желательным, какое - допустимым, а какое поведение принимается за нежелательное или недопустимое. Отмеченные правила занимают центральное место в концепции коммуникативно направленного обучения и служат руководством для формирования у обучаемых речетворческих способностей на изучаемом языке. Это методическое направление в качестве единицы обучения избирает текст, считая, что такой подход обуславливает непреременный поиск учебных материалов социокультурного характера, обеспечивает необходимость моделирования их в соответствии с нужным содержанием и функциональной направленностью и, тем самым, способствует актуализации учебных целей. В нашем представлении именно текст, социокультурного характера может служить важным компонентом учебного процесса в филологическом образовании, потому что в его содержании, помимо лингвистических реалий, присутствуют факты культуры носителей языка, которые и служат проводником для осмысления обучаемыми. Немаловажным в определении содержания обучения является качественный фактор отбираемого учебного материала. Связывается это с положением о том, что коммуникативная компетентность на профессиональном уровне предполагает владение «иностранным языком как средством общения между специалистами» [1, с.13], следовательно, охватывать в своём содержании аспекты профессионального, академического, ситуативного и прагматического плана.

Текст, являясь основным носителем социокультурной информации, обладает кумулятивным свойством, Слово кумуляция происходит от латинского *simulatio*-увеличение, скопление. Учебный текст, проектируемый для проведения занятий, должен иметь дискурсивный характер, что обуславливается необходимостью выбора вербальных единиц, в соответствии с релевантными для речи моделью и контекстом поведения, диктуемых когнитивной значи-

мостью. Понятие «дискурс» происходит от позднелатинского (французского) *discursus* - рассуждение, довод. В научной литературе определяется как форма использования языка в соответствии с содержанием формулы - кто использует язык, как, почему и когда. Характерными для данного коцепта являются такие свойства, как имплицитность и косвенность [4,с.97], что измеряется на изучаемом языке тремя параметрами: лингвистическим (собственно использование языка); когнитивным (передача знаний, информации, представлений); интерактивным (взаимодействие) [5]. Эти параметры выражаются во взаимосвязанном проявлении, так как идеи, передаваемые друг другу, языковые средства для их оформления и способы взаимодействия между ними зависят от многочисленных факторов. В пределах одной культуры, по мнению М. Клайн, могут проявляться такие формулировки максим, как количество, качество, и манера речи. При этом, количество, в его понимании, означает информативность сообщения в соответствии с целями дискурсивных параметров той или иной культуры. Под качеством подразумевается ответственность за построение сообщения в пределах норм собственной культуры. Что касается манеры речи, он рекомендует придерживаться следующих требований: а) не строить высказывания более трудные для восприятия, чем это требуется нормами; б) избегать многозначности, если она не продиктована нормами вежливости или соблюдения других культурно - значимых ценностей (гармония, уважение и др.); в) формулировать высказывания такой длины, которая диктуется природой и целями общения, а также дискурсивными параметрами культуры; г) стараться структурировать дискурс в соответствии с требованиями собственной культуры [6, с.194].

Диалог культур зависит от степени соответствия коммуникативного эффекта и предполагаемых намерений. Практическая сторона данной мысли на уровне речевых актов выражается соответствием коммуникативной интенции говорящего, ожиданий собеседника, его сообщения и реального эффекта коммуникации. Сказанное базируется на том понимании, что в процессе беседы, говорящие в своих коммуникативных намерениях стремятся достичь эффекта взаимности в общении. Иными словами, каждый из них надеется на то, что партнёр по коммуникации примет посыл и определённым образом выразит свою реакцию на него. С содержательной стороны текст характеризуется информационной насыщенностью, которая оказывает на адресата самое различное воздействие. Это воздействие может быть оказано новизной сообщаемых сведений, в виде побуждения к определённому действию, в форме реакции, вызванной эмоциональными чувствами и т.д. Информация, содержащаяся в тексте, находит свою реализацию в языковых единицах, упорядоченных в тексте и способных оказать когнитивное воздействие на сознание адресата и вызвать реакцию на воссоздание дополнительной информации, обеспечивающей адекватное восприятие и понимание текстовых посылов.

Значимость учебного текста оценивается наличием в его содержании информации о реалиях культуры социумов. И чем больше в нём такой информации, тем он пригоднее для реализации целей обучения. Однако следует

иметь в виду, что чрезмерная избыточность социокультурной информации может оказать отрицательное влияние на решение учебных задач. Текст, моделируемый для учебных целей, тем уместнее, чем он эффективнее в лингвистическом, познавательном и воспитательном плане. Социокультурная информация, содержащаяся в учебном тексте, только в том случае может оказать положительное воздействие на осуществление задач обучения, если она отвечает требованиям актуальности, правдивости и достоверности. Информационная насыщенность учебного текста может быть обеспечена не только реалиями социокультуры современности, но и реалиями накопительного характера, свидетельствующими об исторических фактах, событиях, которые служили становлению социокультуры на протяжении долгих столетий и закрепились в сознании носителей языка в форме народного творчества.

Адресация текстовой информации может осуществляться двумя способами: прагматичным или проективным. При прагматичном способе передачи информации текст моделируется таким образом, что в нём «речевая интенция приведена рационально логическое и самодостаточное высказывание» [4, с.29]. Для осмысления и понимания информации такого плана адресату не приходится формулировать догадки и умозаключения. А передача информации проективным способом - это такая форма построения текста, где «речевая интенция соотнесена с чем - то аналогичным близким, подобным, но не вывод умозаключения» [4, с.29]. Следуя такому пониманию, при моделировании учебных текстов, как прагматичного, так и проективного плана, следует чётко представлять себе, что при обоих способах передачи информации следует рассчитывать не только на формирование речевой способности обучаемых, но и на необходимость усвоения и понимания ими этой информации. В ходе подготовки текстов для реализации учебных целей надо принять во внимание то, каким образом осуществлять процесс управления учебной деятельностью, как воздействовать на работу обучаемых, подчиняя задачам обучения не только естественные, произвольные процессы, но и не всегда эффективные, сказывающиеся на результативности, психические механизмы.

Сказанное диктует необходимость уточнения работы над моделированием учебного текста, содержащего социокультурную информацию. Для этого важно наметить способы, посредством которых сделать наиболее приметными мысли, связанные с нужной информацией. Для прагматичного текста в качестве таковых могут послужить: изменение цвета краски, оснащение текста рисунками, изменение типографского шрифта в нужных местах, внесение печатной разрядки и т.д. Предварительная работа над структурированием текста, выделение в нём смысловых вех, значительно облегчает процедуру восприятия, запоминания и последующего воспроизведения учебной информации, содержащей социокультурные реалии. Подготовка прагматичного текста для предъявления в учебных целях предполагает увеличение его мнематического потенциала. Внесение изменений в этом плане связывается как с внешними, так и внутренними факторами: захватывающее

содержание передаваемой информации, простота смыслов, заключенных в ней, формулирование нужных выводов и т.д.

Несколько по-иному обстоит дело с текстом проективного содержания. В тексте такого плана интенция замысла, содержащегося в нём сообщения, служит подтекстом, т.е. субъективной информацией, которая не совпадает с речевым намерением составителя. Информация не вытекает из смысла итогового высказывания. Речевой замысел автора, хотя и строится в соответствии с прагматически - семантическим планом, но не вытекает из него. Интенция говорящего здесь выходит за пределы итогового смысла, «подтекст закладывается в сообщение как бы в виде второго слоя на прагматичной семантике, он воспринимается адресатом иначе, чем прагматичная информация» [1, с.128]. В проективном тексте, на первый взгляд, между сообщением и интенционной информацией связи не обнаруживается, однако на практике, в коммуникативном плане всё выглядит иначе. В качестве образца приведём пример из социокультурной жизни русского народа. Функция высказывания «Блины пекут» в текстовом воплощении сводится к единственному обозначению смысла «готовят мучное блюдо». Однако в процессе коммуникации оно может приобретать и иные смысловые обозначения, подлежащие пониманию: «призыв к ощущению запаха вкусной еды», «ощущение радости в связи с окончанием зимы», «напоминание о скором наступлении весны», «напоминание о праздновании Масленицы», «обозначение мотива быть угощённым» и т.д. Несмотря на возможность многочисленных подтекстов, проективное высказывание снимает двусмысленность коммуникации за счёт специального механизма моделирования текстовой информации. Этот механизм, именуемый «смысловым подравниванием (или унификацией) фраз, входящих в цельное и законченное сообщение» [1, с.128], регулирует смысловую нагрузку и не допускает неопределённости подтекстов в этом процессе. Исходя из сказанного, в цельном диалоге ответ «готовят мучное блюдо» является единственно верным и воспринимается однозначно по отношению к вопросу «Блины пекут?». Такая интерпретация не оставляет места сомнению и не допускает каких-либо вариантных смыслов, отмеченных выше. Такое понимание базируется на мысли о том, что малое по объёму проективное высказывание обретает неопределённость лишь в рамках большого по объёму содержания. Объясняется это тем, что малое по объёму проективное высказывание, будучи включённым в рамки большого по объёму содержания, сливается с ним общим смыслом, соответствующим цельному завершению коммуникативного акта. В рамках большого по объёму содержания все фразы (или высказывания) внутри текста, предшествующие малому высказыванию (фразе) или следующие после него, составляют контекст. Это та текстовая единица, где происходит смысловое подравнивание, в ходе которого обнаруживаются высказывания контекстно - связные и подтекстные. Посредством механизма подравнивания определяется, что контекстно – связными являются высказывания (фразы), которые обладают признаком выражения одного единственного значения или цельного смысла, а проек-

тивные высказывания (фразы), имеющие подтекстовые свойства, выводятся из сверхфразового контекстного единства.

Таким образом, для понимания проективных сообщений изучаемого языка представляется важным знание внетекстового мира носителей этого языка, т.е. быть осведомлёнными с реалиями их социокультуры. Для успешного осуществления процесса обучения иному языку тексты, адресованные носителям изучаемого языка, следует подвергнуть предварительной обработке, в ходе которой снимаются трудности, связанные с их пониманием. В качестве средств, служащих для обработки могут быть пригодными различные комментарии, разъяснения, которые могут быть отнесены к отдельным словам или словосочетаниям, определённым высказываниям или частям текста, а также ко всему тексту целиком. При этом комментарии к информации, имеющей социокультурное содержание, осуществляется по-разному. Скажем, к прагматическому тексту в качестве комментария может послужить краткая справка, которую возможно обнаружить в разных источниках: энциклопедический или толковый словарь, различные справочники и др. Информация, добытая из этих источников, предъясняется по формуле ответа на вопросы: кто есть кто? или что есть что?

Комментирование социокультурной информации проективного характера несколько отличается содержательным планом, потому что привязывается непосредственно к тексту, что служит неперенным условием для восприятия подтекста, содержащегося в нём. Если прагматичные комментарии возможно сгруппировать вместе в виде словаря-гlossария, то проективные комментарии такой возможности лишены и могут быть представлены только построчно. Эта особенность служит фактором для их различения.

Для проективного текста комментарий социокультурного содержания, как правило, ориентирован на затекстовую информацию и служит для выполнения двух функций: 1) Затекстный комментарий служит для создания установки, связанной с выявлением смысла, который «не лежит на информативной поверхности» произведения. В этом случае автор создаваемого текста произведения комментарий помещает в рубрики «Слово автора», «От автора» и др. Заметим, что при отсутствии такой рубрики, ответственность за понимание целостных высказываний, создание условий для концептуального соответствия смыслов в информативном содержании, в связи с «погружением» адресанта в изучаемый текст, ложится на плечи обучающего. При этом следует принять во внимание важность осуществления комментирования подобного рода до начала работы над текстом. В качестве средств для проведения такой работы могут послужить: вступительное слово обучающего, упредительная справка, данные из энциклопедического словаря и т.д. Лишить обучаемых предваряющей информации - значит создать условия для неадекватного понимания сюжета предъясняемого текста, потому что обучаемые, не имея возможности для полноценного осознания нюансов авторского замысла, воспримут только формальную сторону содержания текста. 2) Затекстный комментарий может иметь построчный характер. В этом случае, подобно контекстной информации, комментированию может подлежать

отдельное слово, выражение или определённый отрезок, имеющий законченный смысл. Комментарии обоих видов весьма важны и пригодны в работе с текстами социокультурного содержания, потому что информация, предъявляемая в текстах подобного рода необходима для осуществления диалога культур. Связывается это с тем, что ходе работы над текстами социокультурного содержания в сознании обучаемых, наряду с усвоением номинативных форм языка, происходит и процесс его аккультурации.

Таким образом, работа с текстами, содержащими информацию социокультурного характера, требуют тщательной подготовки для удовлетворения потребностей в решении учебных задач.

Литература

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Методическое руководство, -3-е изд., переработанное. М.: русский язык, 1990.
2. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика. – М: «Академия», 2005.
3. Государственная стратегия по развитию образования в Азербайджанской Республике//<http://www.president.az/9779/>
4. Еемемерен Ф.К., Гротендарст Р. Аргументация, коммуникация и ошибки. Спб: Васильевский остров, 1992.
5. Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам. Спб: 2005 -352 с.
6. Клайн М. Межкультурная коммуникация в действии. Культурные ценности и дискурс. Нью-Йорк, 1994.
7. Мирзоев С.С. О проблеме активной коммуникации на иностранном языке в азербайджанской аудитории// Русский язык и литература в Азербайджане, 2004-№3.
8. Николаева Т.М. О чём рассказывают нам тексты? - М.: 2012

Xülasə

Xarici dilin tədrisində mətn sosiomədəni informasiyanın ötürücüsü və kumulyativ mənbə kimi

Məqalədə sosiomədəni informasiyanın daşıyıcısı olan mətnlərin xüsusiyyətləri araşdırılır. Burada tədris məsələlərinin reallaşdırılması ilə bağlı mətnlərin xüsusi olaraq hazırlanması qeyd olunur və orada əks olunan pragmatik və proyektiv məzmunlu informasiyanın mənimsəməsinin vacibliyi vurğulanır. Məqalədə mətnin nominativ informasiyanın mənimsənilməsi və həmçinin həmin informasiyanın akkulturasiyası ilə bağlı olan işin izahı verilir.

Summary

Text as a Transmitter and Cumulative Source in Sociocultural Information and in Teaching Foreign Language

In connection with the necessity of making adjustments in the process of teaching Russian in a foreign audience, the article reveals the features of the text as a data of sociocultural content. The importance of special training of such texts for the implementation of training tasks, related to perception and understanding of the text information as a pragmatic and projective plan have been pointed out.

PEDAQOGİKA-PSIXOLOGİYA

Nigar Zeynalova
Azərbaycan Dillər Universiteti

QLOBALAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ KREATİVLİK, İNNOVASIYA ANLAYIŞLARININ MƏZMUNU

Açar sözlər: *kreativlik, innovasiya, təcrübə, strategiya, inkişaf, tələb*

Key words: *creativity, innovation, experience, strategy, development, requirement*

Ключевые слова: *креативность, инновации, опыт, стратегия, развитие, требования*

Adətən, “kreativlik” termini “innovasiya” anlayışı ilə paralel şəkildə istifadə edilir. Hazırda kreativlik və innovasiyalar arasında əlaqələrin araşdırılması Avropada diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Avropa şurası iqtisadi kapitalın insan kapitalına çevrilməsi, bilik cəmiyyətinin inkişafı istiqamətində kreativlik və innovasiyalar üçün imkanların gücləndirilməsi, münbit şəraitin yaradılması, iqtisadi və sosial cəhətdən rəqabətədözümlü təmin olunması məsələlərini ön plana çəkərək konkret fəaliyyət planı hazırlamışdır. Prosesə 2000-ci ilin mart ayında Portuqaliyanın Lissabon şəhərində o zaman Avropa İttifaqına üzv olan on beş ölkə başçısı tərəfindən Lissabon strategiyasının qəbulu ilə start verilmişdir. Sənəddə növbəti onillik üçün “dünyada rəqabətədözümlü və bilikəsaslı dinamik iqtisadiyyatın qurulması və inkişafı, iş yerlərinin artırılması, sıx sosial birliyi” strateji hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdir. Avropa Şurasının yeni strateji məqsədi olan Lissabon strategiyası iqtisadi yenidənqurma, sosial sahənin inkişafı, ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində global rəqabətədözümlüyü nəzərdə tutmuşdur. Məqsədlərə çatmaq üçün dövlət başçalarına Avropa iqtisadiyyatının transformasiyası, yenidən qurulması, sosial rifahın və təhsil sisteminin modernləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyətin təşkili təklif edilmişdir. Lissabon strategiyasında bilik və innovasiyaların müasir dövrdə Avropa üçün əhəmiyyəti xüsusi vurğulanmışdır. 2006-cı ildə Avropa Şurasının yaz sessiyasında həmin sənədin müddəalarının məqsədlərinə yenidən baxış zamanı geniş innovativ yanaşmaların hazırlanmasının zəruriliyi təsdiqlənmişdir. Qeyd edilmişdir ki, təhsil və təlim, innovasiyalara açıqlıq Avropanın əsas inkişaf prioriteti olmalıdır.

1999-cu ildə Boloniya sazişinin qəbulu, 2003-cü ildə əksər Avropa ölkələrinin həmin sazişə qoşulması ali təhsil müəssisələrində islahatların həyata keçirilməsini labüdləşdirmişdir. Təhsil ekspertləri Boloniya prosesini, islahatları müsbət dəyərləndirirlər. Prosesin progressiv və səmərəli xüsusiyyəti iştirakçı ölkələr arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsidir. Birgə fəaliyyət ali məktəblərin professor-müəllim heyəti, təhsil ekspertləri, tələbə təşkilatları, ali təhsilin keyfiyyəti-

nin qiymətləndirilməsi üzrə agentlikləri və b. əhatə edir. Lissabon strategiyasında qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq tam mümkün olmadığı üçün Avropa İttifaqının inkişafına dair 2020-ci ilədək fəaliyyət planı işlənib hazırlanmışdır (5). Həmin sənədə əsasən Avropa Şurası 2020-ci ilədək İnnovasiya İttifaqı adlanmaq hüququ əldə etməlidir. Deməli, Avropa Şurası innovativ siyasət yürütməli və bunu bütün sahələrin inkişafında nəzərə almalıdır. Avropa Şurasının innovativ siyasəti Lissabon strategiyasının tələblərinə müvafiq olmaqla yanaşı, məzmunlu, dinamik inkişafı da özündə ehtiva etməlidir.

Dünyaya inteqrasiya edən Azərbaycanın da istər təhsil, istərsə də digər sahələrdə Avropanın qabaqcıl təcrübəsindən bəhrələnməsi məqsədəuyğundur. Sözsüz ki, həmin müddəaların eyniliklə təkrarlanması mümkünsüzdür, lakin yerli şərait, təcrübə və imkanlar nəzərə alınaraq onların tətbiqi günün tələbi kimi qəbul olunmalıdır. İnnovasiya yaradıcı fəaliyyətin yekun nəticəsi olaraq özünü yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul şəklində reallaşdırır. Başqa sözlə ifadə etsək, innovasiya müvəffəqiyyətlə reallaşdırılmış yeniliklərdir. Məhz bu səbəbdən innovativ yanaşma ali təhsil müəssisələrinin tədqiqat mərkəzlərinə çevrilməsini labüdləşdirmişdir. Məqsədə çatmaq üçün tədqiqatçılıqla məşğul olan yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin fəaliyyətə cəlb edilməsi mütləqdir. Araşdırmalar göstərir ki, hazırda dünyada innovasiyaların davamlı axınına böyük ehtiyac var. Bu, yeni keyfiyyət göstəricilərinə malik məhsulun daha səmərəli texnologiyalar vasitəsilə emalına zəmin yaradır. Prosesin keyfiyyətli şəkildə tənzimlənməsi təhsil sistemində islahatların aparılması, hüquqi-normativ sənədlərin qəbulu ilə mümkünləşə bilər. Bu məqsədlə 2006-cı ilin sentyabr ayında Avropa Şurasının “Biliklərdən təcrübəyə. Avropa Şurasının geniş innovativ strategiyası” adlı sənəd təqdim edilmişdir (Putting knowledge into practice: A broad-based innovation strategy for the European Union) (3). Sənəddə təhsil innovativ inkişafın əsas şərti kimi səciyyələndirilmişdir. Çünki yalnız təhsil innovativ fəaliyyətdə iştirakı təmin edən əsas kompetensiyaların formalaşdırılmasını mümkünləşdirir, istedadlı və kreativ gəncləri üzə çıxarır. Sözügedən kompetensiyalara təbiət elmləri və riyaziyyatda yüksək savadlılıq, xarici dildə ünsiyyət qurmaq, ictimai və mədəni sahədə özünütəhsillə məşğul olmaq, İKT və s. bacarıqlar daxildir. Avropa Şurası kreativlik və innovasiyaların vətəndaşların inkişafındakı rolunu nəzərə alaraq müvafiq addımlar atmışdır. Belə ki, 2009-cu il “Avropada kreativlik və innovasiya ili” elan edilmişdir. Əsas məqsəd ictimaiyyəti kreativlik haqqında məlumatlandırmaq, kreativliyi təbliğ etmək, mövzuya dair geniş müzakirələr aparmaq, tədqiqatçıları həvəsləndirməkdir. Avropa Şurasının keçirdiyi tədbirlərdə, qəbul olunan sənədlərdə insanların rifahının yaxşılaşdırılması, karyera imkanlarının yüksəldilməsi məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Avropa Şurasının qəbul etdiyi sənədlərdə kreativlik innovasiyaların tükənməz mənbəyi kimi müəyyənləşdirilmişdir. İnnovasiyaların tətbiqi ali təhsilin inkişafını və təkmilləşdirilməsini, mövcud mövqelərə, qaydalara yenidən baxılmasını zərurətə çevirmişdir. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ilk növbədə, təhsilçilərdə yaradıcı potensialın üzə çıxarılmasına və inkişafına, yaradıcılığın, kreativliyin genişlənməsinə təkan verir. Bu işə mütəxəssis hazırlığında nəyi və necə öyrətmək məsələlərini, yeni təhsil modelini müəyyənləşdirən innovativ təlim texnologiyalarının işlənib hazırlanmasını gündəmə gətirir.

İnnovativ təlim prosesinin əsasını şəxsiyyətin kreativ inkişafı təşkil edir. Lakin kreativliyin inkişafı elə də asan proses deyil. O, uzun sürən, fasiləsiz əmək tələb edir və insanın təhsil aldığı müddəti nəzərdə tutur. Müasir təhsil, təlim-tərbiyə sistemi şəxsiyyətin kreativliyinin reallaşdırılmasına lazımi şərait yarada bilmədiyi üçün bu vəzifənin öhdəsindən nəinki gəlmir, hətta qarşısına sədd çəkir.

“Kreativlik” bu gün dünyada, eləcə də Azərbaycanda tez-tez işlənən terminlərdəndir. Dünya təhsilinə sürətlə inteqrasiya edən Azərbaycanda şəxsiyyətin yaradıcı potensialının inkişafı önəmli məsələlərdən olmuşdur. Hətta 25 oktyabr 2018-ci ildə keçirilmiş VI Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu “Yeni dünya və yeni insan formalaşdırmaq: yaradıcılıq və insan inkişafı” mövzusunda həsr edilmişdir. Bəşər cəmiyyətinin qloballaşması ölkəmizdə müasir tendensiyaların nəzərə alınmasını, yeniliklərin tətbiqini labüdləşdirmiş, innovativ təhsil modelindən istifadənin, həmçinin bu istiqamətdə sistemli fəaliyyət planının qurulması zəruriliyini gündəmə gətirmişdir. Hazırda Azərbaycan təhsilində aparılan islahatlar nəticəsində orta təhsildə tədricən reproduktiv, ənənəvi paradıqmdən şagirdyönümlü, şəxsiyyətyönümlü paradıqmə keçid reallaşdırılır. Yeni paradıqm bir sıra sənədlərdə: “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)”, “Qiymətləndirmə Konsepsiyası” və s. öz əksini tapmışdır. Lakin ali məktəblərdə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Burada daha çox reproduktiv təhsil modeli hökm sürür, biliklərin ənənəvi şəkildə ötürülməsi həyata keçirilir, reproduktiv bacarıqların formalaşdırılması təmin edilir və onlara yiyələnmə yollarına nəzarət olunur. Ölkəmizin ali təhsil müəssisələrinin məzunlarına nəzər salsaq, təəssüf hissi ilə qeyd edə bilərik ki, onlar istər Azərbaycanda, istərsə də xaricdə əmək bazarının tələblərinə tam şəkildə uyğun gəlmirlər. Demək olmaz ki, bu gün ali məktəb məzunlarının heç birində kreativlik yoxdur. Əlbəttə, gənclərin müəyyən qisminə kreativlik özünü göstərir. Lakin bu daha çox təsadüfi xarakter daşıyır. Çünki kreativlik ənənəvi təhsil paradıqmində qayda deyil, qaydadan istisnadır. Təbii ki, burada sual yaranır: “Niyə?” Əsas səbəb pedaqogikada səmərəli təlimin təşkili məqsədilə kreativliyin başlıca meyar kimi nəzərə alınmamasıdır. Bütün ixtisaslar üzrə mütəxəssis hazırlığında tələbələrə yeniliyə həvəslə yanaşmaq, improvizə etmək, kreativ olmağı öyrətmək lazımdır. Təhsildə kreativliyin təmin edilməsi üçün insanda quruculuq, yaradıcılıq hissinin, təşəbbüsünün oyadılması, yaradıcı potensialın üzə çıxarılması, özünəinam, özünəgüvən hissinin tərbiyəsi, qeyri-standart ideyaların generasiyası, insani, humanist dəyərlərin, yaradıcılığın formalaşdırılması mütləqdir. Sadalanan bacarıqların özülünün qoyulması universitetlərdə tədris-təlim sisteminin təkmilləşməsinə, bəzən isə yenidən qurulmasını, fərqli metodikanın, resursların, yanaşmaların və pedaqoji texnologiyaların tətbiqini nəzərdə tutur. Bu tədbirlərin görülməsi elmi-praktik cəhətdən keyfiyyətli nəticələrin əldə olunmasını, yeni ideyaların generasiyasını mümkünləşdirəcək və təhsilalanlarda kreativliyin inkişafına xüsusi töhfə verəcəkdir (2;125). Kreativlik təlim prosesinin yaradıcılıq vasitəsilə təşkilidir. Kreativ təhsil hər kəsə yaradıcılığın müasir metodologiyasını mənimsəmək imkanı verir, yaradıcı potensialı üzə çıxarmaqla yanaşı, gələcəkdə onu daha da inkişaf etdirmək, insanda özünüinkişafə, özünüqiymətləndirməyə meyil formalaşdırmaq tələbatı yaradır.

Kreativlik problemi dünya təhsilində böyük aktualıq kəsb edir. Amerikalı alim T.Piters ölkəsinin təhsil sistemini belə təsvir edir: “Kreativliyi boğmağa cəhd göstərmək bizim məktəbin gizlətmək istədiyi xarakterik xüsusiyyətdir. O “nə ola bilər” əvəzinə “mövcud olanı” öyrədir. Bu gün məktəbin əsas böhranı müasir həyatla uyğunsuzluğudur” (8). Alimin fikrindən belə təsəvvür yaranır ki, hətta dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil sistemi də elm və texnikanın sürətli inkişafı ilə ayaqlaşmaqda çətinlik çəkir.

Paris IX Dofin Universitetinin siyasi elmlər doktoru K.Krapez qeyd edir ki: “müəllimin nüfuzuna əsaslanan, bilikləri öyrəndəndən öyrənənə ötürən ənənəvi pedaqogika müasir məktəbdə gün-gündən mövqeyini itirməkdədir” (4).

İrlandiya siyasətçisi, müəyyən müddət Mədəniyyət Nazirliyinə rəhbərlik etmiş Maykl D. Higgins bildirir ki, “kreativ cəmiyyətin kökünü təhsildə axtarmaq lazımdır. Bugünkü gənclər gələcəyin yaradıcılarından, qurucularından daha çox dar mütəxəssislər nəslidir. Təlim metodları elə dəyişməlidir ki, tələbələr “necə bilmək”lə yanaşı, daha çox “niyə və nə üçün bilmək” uğrunda səy göstərsinlər” (7). Belə fikirlər əksər alimlər tərəfindən səsləndiyi üçün inkişaf etmiş ölkələr təhsil strategiyalarını köklü şəkildə dəyişmək məcburiyyətindədirlər, çünki yalnız təhsil sistemində aparılan mütəmadi monitoring və dəyişikliklər nəticəsində təhsil, dolayısı ilə cəmiyyət inkişaf edə bilər.

Böyük Britaniya hökuməti təhsil sistemi qarşısında “ambisiyalı, lakin yerinə yetirilməsi mümkün vəzifə qoymuşdur: ölkəni dünyanın kreativlik mərkəzinə çevirmək”, öyrənənlərdə yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafını təmin edən, təcrübədən uğurla keçən təlim texnologiyaları əsasında təhsildə kreativlik strategiyasını formalaşdırmaq. Beləliklə, yeni yüzillikdə gənclərin şəxsi inkişafına xüsusi diqqət yetiriləcək (9). Mədəniyyət, Kütləvi İnformasiya Vasitələri və İdman Nazirliyinin Təhsil Departamenti ilə birgə 2006-cı ilin iyun ayında hazırlayıb hökumətə təqdim etdiyi “Gənclərdə kreativliyin inkişafı” adlı məruzədə ölkənin təhsil sisteminin əsas məqsədi kimi fərdi təlim proqramının formalaşdırılması, əlverişli təlim şəraitinin yaradılması, rəqabətə dözümlü iqtisadiyyatın və açıq cəmiyyətin qurulmasına yardım göstərilməsi, şəxsiyyətin yaradıcı potensialının üzə çıxarılması, peşə hazırlığı və təhsil standartlarının yenidən işlənməsi prosesində yüksək keyfiyyətin əldə olunması məsələləri öz əksini tapmışdır. Sadalananlar irimiqyaslı fəaliyyət proqramına əsaslanır və “bütün uşaqlar və gənclər kreativ ola bilər, xüsusi təhsil tələbatları, cins və irqdə (10). Sənədin müddəalarının reallaşdırılmasında təhsil müəssisələrinin rolu müstəsnaadır. Onlar kreativ yaşamanın əhəmiyyət və üstünlüyünü dərk etməlidirlər, çünki şagirdlərin təxəyyülünün, məqsədyönlülüyünün, fərdi xüsusiyyətlərinin inkişafı onların təlim fəaliyyətindəki motivasiyasını yüksəldir. Maraqlı faktıdır ki, kreativliklə təlim nəticələri arasında ziddiyyət yaranmır, əksinə, onlar bir medalın iki tərəfi kimi nəzərdən keçirilir, kreativlik biliklərin mənimlənməsində vasitə kimi müəyyənləşdirilir. Bu yanaşma A.Maslounun ideyaları ilə üst-üstə düşür. Tədqiqatçı əsas diqqətin bilavasitə yaradıcı prosesə, kreativliyə, kreativ şəxsiyyətə yönəlməli olduğunu daim vurğulayır (1). Hazırda Böyük Britaniyanın müxtəlif bölgələrində hökumətin maliyyələşdirdiyi və 1988-ci ildə yaradılan Kreativ Təhsil üzrə Milli Məsləhət Komitəsinin dəstəklədiyi layihələr həyata keçirilir: İngiltərədə “Yaradıcı tərəfdaşlıq”, Şimali İrlandiyada “Gənclərin

kreativ partnyorluğu”, Şotlandiyada “Yaradıcılıq önəmlidir” və s. Onların hər biri pedaqoji təhsilin və pedaqoji yanaşmaların təkmilləşdirilməsinə, müəllimlərin kreativliyə həvəsləndirilməsinə yönəlib. Layihələr müxtəlif formatda həyata keçirilir. Bura təhsil proqramları, müəllimlərin təkmilləşdirilməsi məqsədilə təşkil olunan təlim kursları, doktorantlar üçün nəzərdə tutulan proqramlar, təlim proqramına daxil edilən modullar aiddir. Təhsil müəssisələrinin müxtəlif təşkilatlarla əməkdaşlığına isə xüsusi diqqət yetirilir, müəllimləri dəstəkləyən, şagird və tələbələrin yaradıcı potensialının inkişafına yönələn müxtəlif layihələr həyata keçirilir.

Kreativliyin inkişafına dair Böyük Britaniyada həyata keçirilən irimiqyaslı proqramlar digər Avropa ölkələrində eyni şəkildə təşkil olunmasa da, müəyyən təcrübə mövcuddur. Əksər ölkələrdə kreativliyin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, xüsusi təlim mühitinin yaradılması, təhsilalanların fərdi potensialının üzə çıxarılması ilə bağlı fəaliyyət həyata keçirilir. Onlardan Roş (Ecole de Roches) fransız məktəbinin adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Həmin təhsil ocağı artıq iki əsrdir ki, fəaliyyət göstərir.

ABŞ-da cəmiyyətin kreativ potensialının reallaşdırılması aktual və əhəmiyyətli məsələlərdəndir, çünki qloballaşan dünyada liderliyin qorunub saxlanması bilavasitə bu amildən asılıdır. Cənub - Şərqi Asiya ölkələrinin elmi, texniki, iqtisadi sıçrayış nümayiş etdirdiyi şəraitdə həmin məsələ həllini gözləməkdədir. Bu baxımdan yeni yüzilliyin irimiqyaslı intellektual rəqabət dövrünə çevrilmək təhlükəsi var. Rəqiblər isə bugünkü şagird və tələbələr olacaqlar. ABŞ-in əmək nazirinin köməkçisi A.Parker məsələ ilə bağlı bildirmişdir ki, təhsil sisteminin əsas məqsədi “uşaqları XXI əsrdə yaşamağa hazırlamaqdır, onlar qloballaşma dövrünün qüvvələrinə, yeni texnologiyaların sürətlə inkişafına, günün reallığına çevrilən demografik və ictimai dəyişikliklərə nəzarət etməyi bacarmalıdırlar” (12). Problemin həlli məqsədilə, yəni təhsildə kreativliyin inkişafına dair ABŞ-da xüsusi strategiya hazırlanmışdır. Əsas istiqaməti isə incəsənət və humanitar elmlərin təhsil sisteminin bütün pillələrində tətbiqi, tədris olunan fənlərin məzmununda yer almasıdır. Təhsil proqramlarının humanitar məzmunla zənginləşdirilməsi bu gün yenilik sayıla bilməz, lakin onların məzmununa yaradıcılıq elementlərinin əlavə edilməsi təhsildə kreativliyin inkişafına xüsusi töhfə verə bilər. Humanitar təhsilin Milli Assosiasiyası tərəfindən hazırlanmış proqramda qeyd olunur ki, “kreativ düşüncəni, əmək qabiliyyətli əhaliyə lazım olan əsas kompetensiyalar (ünsiyyət, əməkdaşlıq oxu, yazı, hesab) kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. İncəsənət və humanitar elmlər mədəni kompetensiyaları inkişaf etdirir, yad olanı qəbul etmək və öz əsərini yaratmaqla yanaşı, özünü və başqalarını geniş mədəni kontekstdə dərk etmək bacarığını qazandırır” (6). Problemlə bağlı yanaşma ənənələrə sadıq qalan Yaponiyada nisbətən fərqlidir. Ölkədə milli və mədəni dəyərlər təhsil strategiyasının formalaşmasına mühüm təsir göstərən amillərdəndir. Yaponiya qərb dəyərlərinin hücumu keçdiyi, təhsilin qloballaşdığı dövrdə özünəməxsus şəkildə ənənəvi təhsil paradigmasına sadıq qalaraq yüksək texnologiyalar sahəsində uzun müddətdir liderlik edir. Ş.Tasuno “Yaponiyada yaradılıb: imitatorlardan dünya miqyaslı innovatorlara” adlı kitabında yazır ki, yeni ideyalar kəşf edən amerikalıların yaradıcılığından fərqli olaraq yaponiyalılar diqqəti daha çox mövcud olanın yaxşılaşdırılmasına, düzəldilməsinə, maksimum səmərəli istifadəsinə yönəldirlər” (11).

Bununla yanaşı, onlar kreativliyin, ixtiraçılığın yüksək nöqtəsinə çatır, milli dəyərlərini daha da möhkəmləndirirlər. Yaponiya təhsilində kreativlik strategiyası minilliklər ərzində formalaşmış idrak fəaliyyətinin erkən işə salınmasına, intuisiyadan istifadəyə, obrazlı düşüncəyə, empirik təcrübəyə əsaslanır. Yapon təhsilinin şəxsiyyətin fasiləsiz yaradıcı inkişafına təkən verən digər xüsusiyyəti ölkədə öyrənmə kultunun hökm sürməsidir. O ömür boyu insanı müşayiət edir və intensiv təlim proqramlarında, evdə, gündəlik həyatda özünü göstərir. Yaponiyada məktəblər kreativliyin inkişafını araşdıran universitetlərə təhkim olunmuşlar (məsələn, Şitsuoka universitetinin nəzdində iki ibtidai və üç orta məktəb fəaliyyət göstərir). Tədris prosesi, onun məzmunu, təlimin forma və metodları təhsil nazirliyinin ciddi nəzarətindədir. Burada öyrənənlərin kreativliyinin inkişafına yönələn təlim planlarının sayı minimal səviyyədədir. Kreativliyin inkişafına dair təhsil proqramları daha çox orta və ali təhsil pilləsində (pedaqoji ixtisaslarda) yayılmışdır. Müxtəlif məktəblərdə mütəmadi olaraq robototexnika, günəş enerjisi, kompüter proqramlaşdırılması və s. sahələrdə ixtiralar üzrə yaradıcı kurslar, müsabiqə və viktorinalar təşkil edilir. Pedaqoji kadr hazırlığı aparılan universitetlərdə isə təhsil proqramlarına kreativlik nəzəriyyəsi və onun inkişafı metodikasına dair xüsusi kurslar əlavə olunur.

Yuxarıda sadalanan nümunələrin təhlili göstərir ki, məsələ dünyanın diqqət mərkəzindədir, inkişaf etmiş ölkələr (İEÖ) problemin müasir dövr üçün aktuallığını anlayır, həlli istiqamətində konkret addımlar atır. Hazırlanan fəaliyyət planları arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər mövcuddur. Müxtəlif ölkələrdə kreativliyin inkişafı ilə bağlı atılan addımlar, A.Maslounun sözü ilə desək, “bizim üçün vacib olan yeni, prosessual, kreativ, improvizasiya edən, özünə inanan, cəsur və müstəqil insanın yaradılmasına istiqamətlənmişdir” (1).

Deməli, öyrənənlərin yaradıcı potensialının inkişafına zəmin yaradan, kadr hazırlığının səmərəsini yüksəldən kreativ yönümlü təlim konsepsiyasının işlənilməsi labüddür. Konsepsiya təhsilin qarşısına qoyulan müasir tələblərə cavab verməli, dünya miqyasında baş verən dəyişiklikləri əks etdirməlidir. Çünki mövcud vəziyyətdə dəyişiklikləri qabaqcadan görən, onlara hazır olan, improvizasiyalar etməyi bacaran, yaradıcı qərarlar verən mütəxəssis hazırlığına böyük ehtiyac var.

Ədəbiyyat

1. Маслоу А. Мотивация и личность. Перев. А.М.Татлыбаевой Abraham H.Maslow. Motivation and Personality (2nd ed.)N.Y.: Harper & Row, 1970; СПб.: Евразия, 1999. Терминологическая правка В.Данченко К.: PSYLIB, 2004.
2. Новые цели, задачи и технологии образования XXI века/ А.И.Башмаков [и др.] // Новые инфокоммуникационные технологии в социально- гуманитарных науках и образовании: современное состояние, проблемы, перспективы развития/Под общ. ред. А.Н. Кулика. - М.: Логос, 2003. -132.
3. COM (2006) 502 (13.9.2006). Putting knowledge into practice: A broad-based innovation strategy for the EU.
4. Crapez K. La pedagogie moderne au secours de l'ecole pour tous. —Label France, 2004.
5. Decision of the European Parliament and of the Council of 24.10.2006 establishing a Competitiveness and Innovation Framework Programme (2007 to 2013).

6. Galligan A.M. Creativity, Culture, Education and the Workforce. — Center for Arts and Culture, 2001. — 36 p.
7. Higgins M.D. Drifting Towards A Homogenised Future. — The AISLING Magazine, 2000. — Issue 27.
8. Peters T. Re-imagine! Business Excellence in a Disruptive Age. — DK Adult, 2003. — 352 p.
9. Purnell J. Making Britain the World's Creative Hub: Speech at Institute for Public Policy Research, June 16th, 2006.
10. Roberts P. Nurturing Creativity in Young People: A report to Government to inform future policy. — London: DCMS, 2006.
11. Roberts P. Nurturing Creativity in Young People: A report to Government to inform future policy. — London: DCMS, 2006.
12. Tatsuno Sh. Created in Japan: From Imitators to World-Class Innovators. — Ballinger Pub Co., 1990. — 240 p.
13. What Work Requires of Schools: A SCANS Report for America 2000. — Washington, DC: The Secretary's Commission on Achieving Necessary Skills, U.S. Department of Labor, 1991.

Резюме

Содержание понятий креативность, инновации в условиях глобализации

В статье исследованы вопросы креативности, её связь с инновациями, подчеркнута, что в документах, принятых Советом Европы креативность определена как неиссякаемый источник инноваций. Автор проанализировал концепции Совета Европы, связанные с инновациями и креативностью, применение требований указанных документов и их влияние на мировой и Азербайджанский опыт. Также исследован опыт развития креативности в образовании развитых стран, подробно описаны положительные стороны.

В статье уделено особое внимание необходимости создания повышающей эффективность подготовки кадров креативно-ориентированной учебной концепции, обеспечивающей развитие творческого потенциала обучающихся. Концепция должна отвечать требованиям современного образования, отражать изменения, происходящие в мире.

Summary

Concept Content of Creativity, Innovation in Terms of Globalization

The article deals with the creativity and its relation to the innovation. It states that the creativity is considered to be the source of innovation as a new conception in the documents accepted by the Council of Europe. The author of the article has analyzed the documents and conceptions accepted by the Council of Europe dealing with the innovation and the creativity. The importance of the stated facts has been stressed in the article as well. The experience of the developed countries has been investigated dealing with development of creativity in Azerbaijan as well as in other countries. The positive aspects of these facts have been touched upon in the article too.

The necessity of forming training conception via creative direction which is meant to increase the staff training and ensuring the development of creative potential of educators has been underlined in the article as well. According to the opinion of the researcher, the conception must answer the modern requirements of education, and it should express the changing which is going on in the world.

Vidadi Bəşirov
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MİLLİ TƏRƏQQİ İDEYALARININ QOYULUŞU

Açar sözlər: *Milli tərəqqi, Azərbaycan maarifpərvərləri, demokratik fikir, xəlqilik ideyaları, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, milli və ümumbəşəri dəyərlər*

Keywords: *National progress, Azerbaijani intelligentsia, Azerbaijan Democratic Republic, national and universal values*

Ключевые слова: *Национальный прогресс, Азербайджанские просветители, демократические мысль, идеи народности, Азербайджанская Народная Республика, национальные и общечеловеческие ценности*

Azərbaycan müstəqilliyi şəraitində (1918-1920-ci illər) qazanılmış ilk demokratik islahatçılıq ideyalarının bu gün formalaşmaqda olan böyüyən nəslin inkişafında müstəsna əhəmiyyəti vardır. Xüsusən, Azərbaycan maarifpərvərlərinin bu tarixi dövrdə xalqın milli oyanışına, azadlıq mücadiləsinə xidmət edən mütərəqqi ideyaları yeni demokratik düşüncə tərzilə milli mənəviyyata dəstək olur, ictimai-şüurda azərbaycançılıq, türkçülük və islami dəyərlər əsasında intişar tapırdı. Bu dövrdə Azərbaycan maarifpərvərlərinin ideya istiqamətlərində xəlqilik, demokratizm, savad təlimi uğurunda mübarizə, ana dili təlimi məsələləri, millilik, ümumbəşəriyyət kimi mənəvi keyfiyyətlər demokratik islahatlar zəminində təsbit olunaraq milli mücadilə tarixinin şərəfli bir yolunu işıqlandırır.

Xüsusən, Azərbaycan Demokratik Respublikasında xalq maarifinin təşkili yolları milli islahatçılıq proqramları əsasında qurulmaqla xalq arasında milli maariflənmənin əsasını qoyurdu.

Maarif sahəsində ilk addımlar məhz, milli dövlətçilik prinsiplərinin mütərəqqi ideyalarından nəşət taparaq, ölkədə qabaqcıl pedaqoji ideyaların, o cümlədən xəlqilik, humanizm, demokratizm, savad təlimi uğurunda mübarizə, müəllimlərin elmi-pedaqoji peşəkarlıq hazırlığının yüksəldilməsi istiqamətində aparılmış keyfiyyətli iş nümunələri ilə təsbit olunaraq, milli mücadilə tariximizin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti birmənalı olaraq dövrün ictimai və siyasi tələbatlarına uyğun olaraq, maarif və məktəb qurumlarının milliləşdirilməsi, qadın təhsilinə qayğı, milli təhsil sisteminin idarə olunması, ilk ali məktəb şəbəkələrinin yaradılması (1919) bütün tip tədris-tərbiyə ocaqlarında maddi-texniki təchizat problemlərinin həlli yolları və nəhayət, ölkədə milli təhsil strategiyalarını özünə hədəf seçmiş elmi-pedaqoji mətbuatın, pedaqoji kadr hazırlığı məsələlərinin, təhsilin məzmununu şərtləndirən milli dərslərin mövcudluğu sahəsində görülən işlərin uğurlu nəticələri barədə ümumxalq və ümumölkə səviyyəli tədbirlərin görülməsi üçün ciddi sosial-mədəni tələblər irəli sürməklə, bu tarixi dövrdə xalqın ictimai-siyasi durumunu dirçəltməklə, eyni zamanda xalq maarifinin intişarı üçün də gərgin fəaliyyət göstərərək, bu qəbildən olan milli-strateji hədəfləri genişləndirirdilər.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması ərəfəsində milli istiqlal məfkurəsi xalq kütlələrinin maariflənməsi yolunda əksəriyyətinin inancı və əqidəsinə çevrildi. Milli tərəqqi proqramında göstərilirdi ki, hüquq, idarə, iqtisadi, siyasi, hərbi, milli və təhsil azadlığının kökündə xalqın milli istiqlala qovuşması dayanırdı. Xüsusən, ADR-in gələcək maarif siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində (xalq təhsilinin milliləşdirilməsi, təhsilin yeni strukturunun müəyyənləşdirilməsi, yeni proqram, dərslik, müəllimlər ordusunun hazırlanması və s.) önəmli ideya platformasına çevrilərək, xalqın təhsil siyasətinin möhkəmlənməsində və əhali arasında yayılmasında əvəzsiz rol oynadı.

ADR dövründə mütərəqqi demokratik fikirlər, xalqların azadlıq ideyaları Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarından, maarifpərvərlərindən, ictimai-siyasi xadimlərinin dünyagörüşünə qida verən əsas mənbə oldu. Azərbaycanın tərəqqipərvər adamları mütərəqqi dünya mədəniyyətinin müsbət təsirlərinə yüksək qiymət verərək, elm, siyasət, pedaqogika və s. sahələrdə qabaqcıl ideyaların yayılmasının tərəqqipərvər adamlarının ictimai-pedaqoji hərəkətlərdə iştirakını və xalqın qabaqcıl nümayəndələrinin ictimai məfkurədə oyatdığı zəngin pedaqoji fikir mühitinə olan rəğbət hissi bu dövrdəki sinfi mübarizə tarixi ilə vəhdət təşkil etdiyindən, ölkənin maarif siyasətində demokratikləşmə prosesi zəif də olsa, baş qaldırmışdı. Xalqın qabaqcıl adamları, o cümlədən mütərəqqi maarifpərvərlər və pedaqoqlar az da olsa, maarif sahəsində verilən islahatların əhəmiyyətini saf-çürük edə bilir, bu islahatlardan xalqın mənafeyi üçün istifadə etməyə çalışırdılar.

Birmənalı olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki milli tərəqqi ideyalarının qoyuluş problematikası məsələlərinin tədqiqi tarixinin araşdırılması istiqamətləri də milli qaynaqlara əsaslanan məxəz və sənədlər əsasında araşdırılması yolları da bəzən sovet dönəmindəki “bolşevizm” məfkurəsindən çox, vətəndaş-tədqiqatçı amalına xidmət edən konsepsiya ilə də irəli sürülürdü.

Hətta, tədqiqatçıların əksəriyyəti bu sahədə öz demokratik dünyagörüşlərini yeri gəldikcə elmi pedaqoji araşdırmalarının ideya istiqamətlərinə çevirə bilir, həmin tarixi dövrün sosial-mədəni hadisələrini real gerçəkliklər kontekstindən dəyərləndirməyə imkan verən həqiqətləri də unutmurdular. Məsələn, tədqiqatçı Əmir Tağıyev “Azərbaycan pedaqoji fikrinin inkişafı tarixindən” adlı fundamental tədqiqatında “ideya böhranı”na aludə olmadan həmin tarixi dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini həssas sosial məsuliyyət hissi ilə təhlil edib, real gerçəkliklər kontekstindən dəyərləndirməyə imkan verən həqiqətləri də unutmurdu. Həmin bu inkişaf prosesini insan hüquqları, söz azadlıqları ilə bağlayan fikir plüralizmi ilə xalqın maarifçilik ideyalarından, Azərbaycan demokratiyasını şərtləndirən “sətir-altı” məntiq qüdrəti ilə ictimai mühit üçün aparılan demokratik metodologiya kimi yeni standartları ilə azad fikrin ilkin milli konsepsiyalarını nümunə kimi öz araşdırmalarında məharətlə istifadə edərək, elmi-pedaqoji tədqiqatlarının məhəvərinə gətirməklə bu məqamları əsil vətəndaş etibarlılığı ilə qabartmağa da cəhd edirdilər. Bu haqda o yazırdı: “...Həmin tarixi dövrdə Azərbaycan xalqı maarif və mədəniyyət sahəsində bir sıra nailiyyətlər əldə edir. Demokratik ruhlu xalq məktəblərinin, mədəni-maarif, incəsənət ocaqlarının sayı artır, demokratik mətbuat genişlənilir, xalqın maarifə, mədəniyyətə, elmə, teatra və s. marağı çoxalır. Əmələ gəlmiş bu mütərəqqi cərəyanlar (xəlqilik, humanizm, savad təlimi uğrunda mübarizə,

demokratizm, şəxsiyyət azadlığı, milli-ümumbəşəri prosesləri formalaşdırmaq və s. nümunələr kontekstində) ö həllini tapırdı, ictimai həyatın bir çox sahələrinə təsir göstərirdi. Bu ictimai-pedaqoji cərəyanda yalnız müəllimlər, maarifpərvərlər və pedaqoqlar deyil, hətta publisistlər, ədiblər, elm, incəsənət xadimləri və demək olar ki, ölkənin bütün mütərəqqi adamları da iştirak edirdilər”.

Onu da qeyd edək ki, Sovet dönəmində bir qayda olaraq peşəkar, tədqiqatçılar belə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkül və inkişaf tarixinə tarix-müqayisəli təhlil baxımından yox, məhz, məsələlərin qoyuluşuna bəzi hallarda sırf ideoloji təsir baxımından təhlil-tərkib verdikləri üçün həmin tarixi dövrün əsil mahiyyətinə elmi obyektivlik meyarı baxımından deyil, siyasi mövqe bucağından yanaşmışlar. Xüsusən, tədqiqatçıların sanballı əməyinin əsasını təşkil edən 1918-1920-ci illər arası dövrdəki real tarixi pedaqoji prosesləri metodoloji zəmindən yox, yalnız ideoloji prinsiplərə istinadən ümumiləşdirilərək tədqiqat sahəsinə gətirilməsi bütün digər araşdırmalarda olduğu kimi, bu işdə də ideya böhranından xəbər verirdi.

Bütün bu proseslərin qaynaqları haqqında əsil axtarıqların səmərəsi respublikamızın müstəqillik yolu (1991) ilə inkişaf etdiyi, təhsil sisteminin ümumbəşəri dəyərlər və milli zəmin üzərində qurulduğu, yeni Təhsil İslahatçılığı ideyalarının cəmiyyət həyatında təsbit olunduğu bir şəraitdə isə tamam yeni mündricədən, müasir metodoloji prinsiplər baxımından tədqiq olunaraq, müasir və klassik varislik ənənələrini ehtiva edən elmi-nəzəri axtarıqların əsasını qoydu.

Bu gün tam israrla demək olar ki, həmin tarixi dövrlə bağlı olan tədqiqatlara açılan yol yeni, mütərəqqi konsepsiyalar, pedaqoji-metodik tədqiqatlar üçün mühüm baza rolu oynayır, qabaqcıl ideyaların yayılması istqamətində praktik fəaliyyət üçün geniş və dərin mündəricədə rəvac verən tarixi-elmi araşdırmaların meydana gəlməsinə səbəb olur.

Bu yönümdən aparılan tədqiqatlar bir daha göstərir ki, yeni ictimai mühit, xalqımızın istiqlal mücadiləsi tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur.

Bu dövrdə (1918-1920-ci illər) Azərbaycanda sosial-mədəni intibaha doğru açılan mənəvi yüksəlişin, milli tərəqqi ideyalarının yolu ciddi həyati məzmun kəsb etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-tərəqqi ideyalarının qoyuluşuna aid tədqiqatlardan hasil olunan məntiqi nəticə odur ki, bu tarixi məqamda mədəniyyət, maarif, məktəb, vətənə, xalqa xidmət, milli fədakarlıq və s. məsələlər mühüm yer tutur, bu qısa, lakin əbədiyaşar tarixin təhsilləndirici məzmunu, demokratikləşdirmə ideyası, himanistləşdirmə qayəsi, müəllim şəxsiyyəti problematikası, dünya mədəniyyətinə çıxış paradigmləri bu gün də cəmiyyətin ümdə məsələsi kimi öz aktuallığını saxlayır, “milliyyət gəməimizin sükanını bərk-bərk tutub” gələcək, uğurlu arzu və istiqlalımıza çıraq tutur.

Bu dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və dövlətçilik təsisatlarını yeni ruhlu, milli əzmkar ideya çarpışmaları ilə mübarizə yollarından çıxardan dövrün görkəmli maarifpərvərləri kimi tanınmış F.Göçərli, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, F.Ağazadə (Şərqli), M.B.Məmmədzadə, M.Şahtaxlı, A.Şaiq, N.Ə.Axundzadə, M.Mirabbaszadə, A.Azadbəyli, H.Sultanov, S.M.Qənizadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə və başqalarının həm milli mücadilə, həm də nəzəri-

elmi, ədəbi-bədii fəaliyyətində xalqa, dövlətə, məmləkətə xidmət etməyin bariz nümunələri olan parlaq ideyaları – ana dili təliminin, xalqiliyin, demokratizmin, milliliyin, ümumbəşəriliyin, vətənpərvərliyin, azərbaycançılığın, türkçülüyn, islamçılığın, təhsilin məzmununun humanist qayələrlə aparılmasının sistemli tədqiqatını aparan milli tədqiqatçılarımızın püxtələşməsi də onu göstərir ki, “Azərbaycan pedaqoji fikrində milli tərəqqi ideyalarının qoyuluşu”nun araşdırılması problemi həm də bu günümüz üçün çox müstəsna əhəmiyyəti olan faydalı təhsilləndirici mənbədir. Həmin tarixi-mənəvi irsdən böyüyən nəslin ideya-siyasi, əqli və mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında əsil maarifləndirici istiqamət kimi bəhrələnmək olar.

Bunu isə bizim həyatın özü tələb edir.

ADR dövründə “mütərəqqi demokratik fikirlər, xalqların azadlıq ideyaları Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarının, maarifpərvərlərinin ictimai-siyasi xadimlərinin dünyagörüşünə qida verən əsas nəzəri ideal bir vasitə idi. Azərbaycanın tərəqqipərvər adamları mütərəqqi dünya mədəniyyətinin müsbət təsirlərinə yüksək qiymət verərək, elm, siyasət, pedaqogika və s. sahələrdə qabaqcıl ideyaların yayılmasının əsil fədailəri kimi çıxış edirlər”. [1, s.17]

Bu dövrdə (1918-1920-ci illər) Azərbaycanda sosial-mədəni intibaha doğru açılan mənəvi yüksəlişin, milli-tərəqqi ideyalarının yolu ciddi həyati məzmun kəsb etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-tərəqqi ideyalarının qoyuluşuna aid tədqiqatlardan hasil olunan məntiqi nəticə odur ki, bu tarixi məqamda mədəniyyət, maarif, məktəb, vətənə, xalqa xidmət, milli fədakarlıq və s. məsələlər mühüm yer tuturdu. Həmin tarixi dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və dövlətçilik təsisatlarını yeni ruhlu, milli əzmkar ideya çarpışmaları ilə mübarizə yollarından çıxardan dövrün görkəmli maarifpərvərləri kimi tanınmış F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, F.Ağzadə (Şərqli), M.B.Məmmədzadə, M.Şahtaxlı, S.M.Qənizadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə və başqaları həm milli mücadilə, həm də elmi-nəzəri, ədəbi fəaliyyətlərində xalqa, dövlətə, millətə xidmət etməyin bariz nümunəsi olan ana dili təlimi, xalqilik, demokratizm, millilik, ümumbəşərlik, vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, türkçülük, islamçılıq, kimi humanist meyillər müdafiə edir, xalq arasında milli mənlilik şüurunu yüksəldən ideyalar aşılayırdılar.

Onlar “milliyyət gənimizin sükanını bərk-bərk tutub” [2] gələcək istiqlalilik yollarına aydın çıraqlı tuturdular.

Ədəbiyyat

1. Bəşirov V.P. Azərbaycan maarifpərvərlərinin, mütərəqqi pedaqoji ideyalarının inkişafı (1870-1920-ci illər). Monoqrafiya, Bakı: “OKA-Ofset”, 2008.
2. Rəsulzadə M.Ə. Milli dirilik. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1 noyabr, 1991.

Summary

Discussion of ideas of National Progressive Development during Power of Azerbaijani Democratic Republic Period

The article provides information about the development of national progress, its opportunities in historical-comparative application. It's noted that during Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920) the national intellectual ideas developed quickly which

had been founded at the end of the XIX and at the beginning of the XX centuries: serious socio-cultural changes have been made in the direction of educating the people. Among the population, liquidation of illiteracy, love to native language, democratic ideas, humanistic and nationalistic ideas have been disseminated.

Резюме

Порождение национально-прогрессивных идей в период Азербайджанской Народной Республики

В статье раскрывается порождение просветительских идей, история их развития в период Азербайджанской Народной Республики. Отмечается, что если срок существования Азербайджанской Республики в 1918-1920 годах первой независимой страны на Востоке был коротким, ее идеи общественного прогресса, национального развития на всех исторических этапах очень значительны.

Əzim Əliyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏ PSIXOLOJİ TƏSİR VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *folklor, milli şüur, mədəniyyət, milli dəyərlər*

Keywords: *folklore, national consciousness, culture, national value*

Ключевые слова: *фольклор, национальное сознание, культура, национальная ценность*

“Xalqın epik və etnik yaddaşı onun folklorudur. Epos – sözün həqiqi mənasında ana və beşik, etnosun özüdür, milli “mən”in və genin uyuduğu əbədi “yurd yeri”dir, baba ruhunun, ata soyunun, ana dilinin yaşadığı ilahi, sakral bədii yuva və ərazidir, yalnız türk ünvanlı hikmətin və irfanın, istəyin və arzusun, təsəvvür və təfəkkürün, ənənəvi aləmin bitib-tükənmədiyi xəzinədir” [3, s.3].

Dahi Sokratın psixoloji bir aforizmi var: “Sən özün-özünü dərk et, bütün dünyanı dərk etmiş olarsan”. Həqiqət ondadır ki, milliətin özünüdərkli onun folklorundan süzülüb gəlir, yəni bu süzgəc hər bir millətin, xalqın həyata baxış bucağı, qiymətləndirmə meyarı rolunu ifadə edir”.

Folklor xalqların şifahi poetik yaradıcılığıdır. Folklorun tarixi ilk insan məskənlərinin meydana çıxmasına gedib çıxır. Etnosun hər cür fiziki və mənəvi təcrübəsi folklorlarda şifahi ənənə vasitəsi ilə reallaşan elmi biliklər toplusudur. Azərbaycan folkloru da bu torpaqlarda məskən salmış insanların yüksək mənəvi əxlaqi dəyərlərini, etik və estetik düşüncələrini özündə əks etdirən, şifahi ənənədə mövcud olan biliklər sistemidir.

“Folkloru bilmədən millətin psixologiyasını, müstəqil, milli, fərdi mentalitetin sabit, əbədi daşıyıcı kimi onun etnik “mən”ini ümumbəşəri və global yaddaşda məhz bu “mən”lə təmsil olunan bədii arxetipi, fəlsəfi-estetik kodu və geni arayıb-axtarmaq, tapıb, ayırıb incələmək qeyri-mümkündür” [3, s.4].

Məlumdur ki, hər bir millətin kimliyi haqqında tarixin yazılan və yazılmayan qanunları mövcuddur, istənilən bir millət üçün ən müqəddəs bir anlayış var ki, o da Vətəndir. Tarixə nəzər salsaq Böyük Azərbaycan dövlətinin, Qudrətli Osmanlı imperiyasının sərhədləri bir neçə qitəni əhatə edib, ərazisinin bir tərəfində gün çıxanda, digər bir tərəfində gün batıb. Məlum olan və yaşanan tarixi hadisələr hər iki dövlətin ərazilərinin yağmalanmasına, qamçılanmasına, xəritələrinin yenedən işlənməsinə gətirib çıxarıb. Amma həqiqəti əks etdirən və öz dəyərini qoruyub saxlayan orta q folklorumuz milli kimliyimizin rəmzi kimi yaşamaqdadır.

Azərbaycanın Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Latin dili” şeiri millətdən, mövqeyindən, irqindən asılı olmayaraq hər kəsə bir ismaric olaraq, millət üçün dilin, folklorun hansı mərtəbədə qərar tutduğunu, rolunu göstərir.

Məlumdur ki, millətin folklorunun yaşadılması və gələcək nəsillə ötürülməsi prosesi onun ədəbiyyatının cəryanları olan bayatılar, nəğmələr, atalar sözləri, eləcə də dini mərasimlər və digərləri vasitəsi ilə baş tutur. Biz bu prosesi daha çox

xalq üçün müqəddəs sayılan bayramlarda, toy və yas mərasimlərində, digər ümummilli tədbirlərdə görürük.

Psix.f.d. C.Əliyev “Azərbaycan folklorunda psixoloji yardım təcrübəsindən” adlı məqaləsində yazır: “Folklor texnikaları Azərbaycan psixologiyasının, o cümlədən psixoloji keçmişimizin parlaq səhifələri olmaqla yanaşı, həm də xalqımızın psixoloji mədəniyyət təcrübəsini, eləcə də, mədəni inkişaf səviyyəsini göstərir” [2, s.48].

Mərasim folkloru geniş və maraqlı olduğuna görə hər bir etnos üçün özünü-tanıtmı və təbliğat sahəsi hesab olunur. Məlumdur ki, mərasim folkloru şifahi ədəbiyyatın məhsulu sayılır və yazılı ədəbiyyatdan öncə yaranıb. Hələ İbtidai icma dövründə insanlar təbiətdə baş verən hadisələrin aradan qaldırılması prosesini, həmin hadisələrin onların həyatına nə kimi təsir göstərəcəyini bir çox rituallar vasitəsi ilə bürüzə veriblər. Bunun üçün fərqli üsullardan istifadə olunub. Rəqslər, magik sözlər, müxtəlif məzmunlu nəğmələr yaranıb, şamanlar, sehirbazlar, hoqqabazlar, falçılar insanları yönləndirici, həyati işlərində yardımçı rolunu oynayıblar, sözün əsl mənasında müəyyən zaman içərsində təsir vasitələrinə çevriliblər.

Folklorumuzun ən zəngin janrlarından biri bayatılar sayılır. Bayatılar əsasən insanın lirik-fəlsəfi duyğularını yığcam poetik şəkildə ifadə edir.

Yenə gəldi Ramazan,
Mollalar oxur azan.
Barmaqların tökülsün,
Yarı əsgərə yazan.

Bayatıya diqqət yetirsək biz sevən gənc qızın həsrət hissini, onun öz sevgisindən kənar düşdüyünü duyuruq, bayram sevincini öz sevgisinə qatmaq, öz sevgilisinə qovuşmaq harayı göz önünə gəlir, arzusuna çata bilməməsinin acı nəticəsinin əzabları sezilir, onu öz sevgisindən ayrı salan, ona sevgi həsrəti yaşadan, sevgilisini əsgərliyə aparən tərəfə psixoloji nəticə olaraq bir nifrət, kədər, niskil yaşanır.

Bilindiyi kimi, bayatılar etnosun keçdiyi tarixi yolun aynasıdır və etnoslar sanki bu aynada özlərini görməklə, göstərməklə özlərini daimləşdirir, gələcəyə ötürülməsi üçün əbədi yaddaş salnaməsi formalaşdırırlar.

Əzizim ötmək olmaz,
Köhləni ötmək olmaz
Elin atdığı daşı,
Yerdən tərpətmək olmaz.

Bu bayatıda isə biz görürük ki, xalq tərəfindən qəbul edilən bir çox qaydalar öz silinməzliyini, elin qəbul etdiyi adət-ənənələr öz dəyərini daima qoruyur, qaldırılması mümkün olmayan daş kimi əbədi dəyişilməzliyə çevrilir.

Ailə-məişət problemi bütün xalqlarda müzakirə obyektinə olub, təbii olaraq qayınana-gəlin münasibətləri bunların içərisində xüsusi yer alıb.

Dağ başında qar olar,
Bağçalarda bağ olar.
Qaynana pis olanda,
Dərdə qalan yar olar.

Bayatıda məzmun etibarını kimi qayınana tərəfindən danlaqlara, sıxıntılara məruz qalan gəlin öz sevgisi, öz “yarısı” tərəfindən qayğı və nəvaziş görəcəyi ümidinin psixoloji yaşantılarını bürüzə verir.

Təbii hal olaraq insanlar həyatda müxtəlif haqsızlıqlarla üzləşirlər. Bəşər övladı yaranandan zəiflərin, kasıb-füqarənin hüquqları daha çox pozulub, daha çox basqılara məruz qalıb.

Aya belə baxarlar,
Günə belə baxarlar
Arxası olmayanın
Evin belə yıxarlar.

Bayatıdan görürük ki, bu təbəqədən olan insanlar qarşılaşdıqları çətinlikləri, hüquqlarının pozulmasını evlərinin yıxılması kimi qiymətləndiriblər, bu acı halın yaşanmasında məhz özlərinin arxasız, kimsəziz olduğu üçün başlarına gəldiyini düşünüblər.

“Xam torpaqda manevr etmək asandır, lakin cıgır olmadığına görə orada azmaq ehtimalı da daha yüksəkdir” [7, s.5]. Folklor hər bir etnos üçün yaşam cıgırındır, keçmişini, indisini, gələcəyini istiqamətləndirən məşəldir.

Azərbaycan folkloru janr zənginliyinə malikdir. Epik folklor janrlarından nağıl və dastanlar, xalq müdirikliyinə ifadəsi olan atalar sözləri və zərbi-məsəllər tarix boyu qonşu xalqların folklor və klassik ədəbiyyatına güclü təsir göstərir.

“Atalı qızın işi yekədir, atasız qızın dişi yekədir” burada biz insanların ünsiyyətdə üzləşdiyi sıxıntıları görürük. Atasız olan qızın gördüyü iş insanlar tərəfindən təriflənir, şişirdilir, önə çəkilir, amma kasıbın qızında eyib axtarmağa başlanır, onun gözəlliyinin dişləri tərəfdən pozulduğu bilinir. Məzmunca bu sadə bir yanaşmadır ki, varlı-kasıb arasında olan ayrı-seçkilik daim olub və olacaqdır. (“Arxalı köpək qurd basar”).

Məlum olan budur ki, xalqın adət-ənənəsi, dini etiqadları əsasında formalaşan folklor, insan ömrünün hər bir mərhələsini özünəməxsus şəkildə əks etdirən milli-mənəvi dəyərlər səhifəsidir, hər şeydən əvvəl, ulularının keçmişi ilə bağlı tarixi məlumatlarla zəngin və qiymətli həqiqətin özüdür.

Biz tez-tez eşidir və yaxud da işlədirik: “Köhnə kişilərdəndir”. Bu ifadəyə anlayış kimi bir çox açılımdan baxıla bilər. Gənc nəslin yanaşım tərzini köhnəlik, arxaiklik daşısada, məzmun olaraq dostluğa sadıq, öz yerini bilən, elini-obasını tanıyıb, hörmət bəsləyən, milli ruha sadıq olan, böyük-küçük yeri gözləyən, söz sahibi olan birisi nəzərdə tutulur.

Həyatı dəlillər göstərir ki, psixoloji ovqat və funksional vəziyyət etibarilə dualar da, alqışlar da pozitivliyi ifadə etmişdir. Dualar öz funksiyasına görə müxtəlif ola bilər: xeyir-dua vermək, yaxşılıq arzulamaq, uğur, xoşbəxtlik gətirmək və s. məqsədlərlə bağlı olur. Bundan başqa dini dualardan da istifadə olunur ki, burada başlıca cəhət insana can sağlığı, ruzi-bərəkət, yaxşılıq və uğur diləməkdir, bədnəzərdən qorunmaqdır. Bütün duaların kökündə sözün qüdrətinə olan inam durur. Məsələn, «Səni görüm xoşbəxt olasan», «Gözün aydın olsun».

Psixoloji təsir vasitəsi kimi andlar da öz funksiya etibarilə geniş anlam daşıyır. Dini təsəvvürlərlə bağlı yaranan “Allah haqqı”, “İmam haqqı”, “Peyğəmbər haqqı”, “Vallah”, “Billah”, “Quran haqqı”, eləcə də təbiətlə bağlı müqəddəs hesab olunan varlıqlardan “Gün haqqı”, “Su haqqı”, “Torpaq haqqı”, “Bərəkət haqqı”, “Çörək haqqı”, ailəyə aid olan andlardan “Atamın canı haqqı”, “Dədəmin canı haqqı”, “Dayımın canı haqqı”, “Əmimin canı haqqı” kimi ifadələrdən istifadə

olunur. Maraqlıdır ki, psixoloji yozum olaraq əksər hallarda obrazlarda kişi cinsinə üstünlük verilir.

“Ay, sənın saqqalın ağarsın”, yəni insana uzun ömür yaşaması, ahıllıq dövrünə yetişməsi, onun saqqalının ağarması çağına çatmasını diləyir.

Atalar sözü və məsəllər epik janr olaraq fikrin bədii ifadəsinin bir misranının içində lakonik anlamının təcəssümüdür.

“Qızını döyməyən, dizini döyər” bu atalar sözündə söhbət fiziki təziyiq anlamı daşımır, tərbiyəvi cəhətdən övlada vaxtında düzgün yanaşma, ona diqqətini daha çox yetirilməsi, əsasəndə qız uşaqlarına ailəyə, nəsilə bağlılıq hissələrini aşılamaqdan gedir. “Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit” atalar sözü də bunun davamı kimi baxıla bilər. Məzmun olaraq tərbiyənin ötürülməsi prosesinin düzgün tamamlanması, vaxtın, zamanın nə qədər önəmli olduğunu izah edir. “Əzizim əzizdir, tərbiyəsi ondan da əzizdir” məzmunca insanların əxlaqının onlara daha çox dəyər gətirdiyini bildirir.

“Hirsli başda ağıl olmaz”, psixoloji durum olaraq insan əsəbləşəndə, özünü idarə, özünü nəzarət zəifləyir, verilən qərarlar yanlışlıqlara aparıb çıxarır.

“Yalançının evi yandı, heç kəs inanmadı” bu folklor nümunəsində yalan danışan insana cəmiyyətdə ona qarşı olan inamın, etimadın itirilməsinə gətirib çıxarılması, şəxsin öz nüfuzuna xələl gətirməsi prosesi yaşanır, psixoloji təsir olaraq insanları yalandan qaçmağa, yalanın heç kəsə uğur gətirmədiyini, əksinə uçuruma sürüklədiyini anladır. Professor S. Abdullayev “Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi” kitabında yazır: “Yalanın psixologiyası belədir ki, insan haqsızlığını, qüsurları və qəbahətlərini, qeyri-səmimi dil davranışını etiraf etməkdən çox onu gizlətməyə, örtbasdır etməyə daha çox meyilli olur. Biz şirin, sərfəli və rahat yalanları arzu edilməz həqiqətdən daha həvəslə qəbul edir və çox vaxt yanlışlığımızın fərqi qəndə də olmur. Bununla da zaman keçdikcə yalan dərk etmənin zəruri elementinə çevrilir” [1, s.49]. Gənc nəslə yalan danışmaq meyilindən çəkəndirmək, ona aludəçilikdən və ya yalan asılılığından azad olmağa, həmçinin adətə çevrilməsinin qarşısını almaq üçün folklorumuzda yetərinə nümunələr var. “Yalan ayaq tutar, yeriməz”,

Azərbaycan folklorunun özəlliklərindən biri də onundığər türk xalqların folkloru ilə ortağ cəhətlərə malik olmasıdır. Bu xalqların şifahi söz sənətində bir çox mətnlərin üst-üstə düşməsi həmin örnəklərin vahid etnocoğrafi məkandan gəlməsini göstərir. Ortağ türk folkloruna aid olan dastanlar, “Oğuznamə”lər xüsusi bir silsilə təşkil edir.

Epik folklor janrlarından əfsanələr daha çox yayılıb və təbii olaraq məzmun cəhətdən dəyişənliyə məruz qalıb. Beləki, bir bölgədə işlənen əfsanə, digər bölgədə başqa tərz və məzmununda ifadə olunur.

Azərbaycan qədim yaşayış məskəni olduğuna görə bu torpaqlarda yaşayan insanların həyatı, yaşam tərzini daim araşdırılmağa, tədqiq olunmağa ehtiyac duyub.

Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində.
Dəvə dəlləklik eylər,
Köhnə hamam içində.

Biz bu folklor nümunəsini Azərbaycanın görkəmli şairi Səməd Vurğunun “Komsomol” poeması əsasında çəkilməş “Yeddi oğul istərəm” filmində Kələntər

obrazının dilindən eşidirik. Sovet hakimiyyətinin quruculuq illərində bölgələrə dövrün ideologiyasını təbliq etmək üçün gəlmiş gənclərin sonunun çatdığını, onların çağrılmamış qonaq olduqlarını, hamısının axırının yerdə can verən komsomol Qəzənfər kimi olacağına ismaric olaraq işlədir. Ümumiyyətlə, bu nümunəni insanların öz yerlərində olmadığını, vəzifəyə və başqa mövqelərə gətiriləndə istifadə edirlər. Maraqlı olan budur ki, folklorşünas V.Xulufu 1928-ci ildə çap etdirdiyi kitabında bu nümunəni tapmaca kimi vermişdir və açmasında yumurta adlandırmışdır [6, s.40].

Daim insanların düşünməsini, onların nə etməli və necə etməli suallarla istiqamətləndirilməsi milli folklorun təsir gücündədir. “Sinən olan yerdə arxanı gülləyə vermə, oğul”, “İgid igidi arxadan vurmaz”, “Haqq nazilər, üzülməz”, “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir”, “İlan gözlənməyən koldan çıxar”, “Ehtiyat igidin yaraşığıdır”, “İtlə yoldaşlıq et, çomağını yerə qoyma”, “Məsləhətli don gen olar”.

Nəticə olaraq, əslində folklorun yaşaması, eləcə də ötürülməsi prosesi insanlardan asılı olmayaraq psixotəbii hal olaraq baş verir. Öz monolitliyini, davamlılığını qoruyub saxlayan folklor millətin, xalqın qədimliyinin, onun zəngin tarixi keçmişinin təcəssümü sayılır. Bizlər bu tarixin yaşaması və inkişafı naminə öz kimliyimizi unutmamalıyıq. Məlumdur ki, folklor insanların, ümumilikdə hər bir etnosun temperament və xarakterinə aydınlıq gətirir, etnosun hansı xassəyə malik olduğunu görmək imkanı yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı: “Victory”, 2013.
2. Alıyev C.Q. Azərbaycan folklorunda psixoloji yardım təcrübəsindən. Psixologiya jurnalı. Bakı: Təhsil nəşriyyatı 2016 №1.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab (İraq-Türkman cildi) Bakı: “Nurlan”, 2009.
4. Bayramov.Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: 2001.
5. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı: 2006.
6. Kazımov A.Ə. Tapmacaların sirri, Bakı: Elm və təhsil, 2017.
7. Quliyev H.H. Arxetipik azərilər: mentalitetin simaları. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2010.

Summary

Means of psychological impact in folklore samples

Folklore samples are investigated as a psychological factor in the article. Psychological effect and belief formed on people as an example of expression of the people's past is analysed in the article. Furthermore, types of folklore and national peculiarities and the impact of customs and traditions in the enrichment of the people's moral and aesthetic world are studied in the article.

Резюме

Психологические средства воздействия в образцах фольклора

В статье рассматриваются психологические средства воздействия в образцах фольклора. Автор исследует вопросы влияния видов фольклора и национальных традиций на духовно-эстетическую жизнь людей.

Şəlalə Babayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

UŞAQLARLA APARILAN OYUNLARIN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *psixologiya, uşaq, oyun*

Keywords: *psychology, child, play*

Ключевые слова: *психология, ребёнок, игра*

Qədim dövrlərdən bu günə kimi uşaq oyunlarının təbiəti, mahiyyəti müxtəlif aspektlərdə araşdırılmışdır. Uşaq oyunlarının tədqiqatçıları onların inkişafındakı rolunu müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirirlər. Məsələn, onlar oyunları uşaqların intellektinin, yaradıcılığının inkişafı, şəxsiyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması, sosial normalara yiyələnmə baxımından qruplaşdıraraq təhlil aparırlar. Belə qruplaşdırmalara oyun formalarında da rast gəlmək olur.

Oyunlarla bağlı psixologiya tarixində çoxsaylı araşdırmalar aparılıb. Bu sahədə F.Şiller, Q.Spenser və V.Vundtun oyunlara dair klassik tədqiqatları xüsusilə önəmlidir. V.Vundt bu barədə daha orijinal mülahizələr yürüdü. O, oyunu uşaq əməyi hesab edir. Göstərir ki, özündə ciddi əmək formasının prototipini əks etirməyən oyun yoxdur [1, s.78].

Oyun nəzəriyyəsinin banilərindən olan alman psixoloqu K.Qross belə hesab edir ki, uşaq oyunu dərk etmədən, onun vasitəsilə özünü həyata hazırlayır; oyunların mexanizmi instinktlə, bioloji amillərlə şərtlənir; mütəmadi təmrinlər vasitəsilə tədricən təkmilləşir. Oyun mənbəyinin təbii əsasını instiktin xüsusi forması təşkil edir. Oyun prosesində uşaqlar heyvan davranışı xatırladan, ona uyğun hərəkətlər edirlər [3, s.180]. Biogenetik nəzəriyyə nümayəndələri fərdi oyunu insanın tarixi təəssüratlarının gizli, instinktiv formasının təzahürü hesab edirlər.

Psixanalitik istiqamət tərəfdarı Z.Freyd isə oyunda cinsi həvəsin, seksual meylin, şəhvani eşqin təzahürünü görür və qeyd edir ki, uşaq oyun prosesində özünün fərdi həvəsinə, seksual tələbatına nail olur. Z.Freyd deyirdi ki, uşaq həyatda sürücü, tərbiyəçi olmaq istəyir, amma onun buna imkanı yoxdur, lakin oyun prosesində isə o istəsə həkim, istəsə sürücü və ya tərbiyəçi ola bilər [2].

Ümumiyyətlə, müxtəlif nəzəriyyələr uşaqların oyun fəaliyyətini öz nəzəri baxımından təhlil edir. Lakin oyunun uşağın həyatında rolunun əvəzedilməz olduğu, eyni zamanda onun psixi həyatına inkişafetdirici təsiri danılmazdır.

Bağça yaşı dövrlərində əməkdaşlıq oyunu inandırıcı oyun kimi formalaşır. Bu dövrdə uşaqlar telefonu qulaqlarına dayayıb sanki kiminləsə danışirlər, digər tərəfdə olan personaj isə xəyali olaraq qalır. Başqa bir misal olaraq da uşaqların sanki meyvə şirəsi içirlərmiş kimi özlərində xəyalən rollara girirlər. Şirə içərkən rola girən kiçik bağça yaşı dövründə olan uşaq həqiqi fincandan istifadə edir və yaxud maşın sürdüyünü xəyal edən uşaq həqiqi maşın oyuncağı götürür və təkərlərini fırladır. Daha sonra gələn mərhələdə və ya orta və ya yuxarı bağça yaş dövründə uşaqlar həqiqi vasitələrdən artıq istifadə etmirlər. Başqa sözlə, uşaqlar əllərinə balaca bir qutu götürərək onun fincan olduğunu və ya kağız boşqabı götürüb,

onun məşınınin təkəri olduğunu təsəvvür edərək sürməyə başlayırlar. Tədrici dəyişikliklərin belə abstrakt formalarını bağça yaşı dövründə uşaqların koqnitiv inkişafı ilə əlaqələndirirlər [8, s.442].

Belə hesab edilir ki, inandırma oyunları uşaqların daxil olduqları mədəniyyətlərin mühüm dəyərlərini əks etdirir. Məsələn, sərgüzəşt və fantaziya Amerikada avropalı azyaşlı uşaqların ən çox sevdikləri mövzulardır, lakin ailə rolları və gündəlik fəaliyyətlə bağlı mövzular isə Amerikan koreyalı uşaqların oynayarkən toxunduqları sevimli mövzulardır [7, s.188]. Azərbaycanlı uşaqların mənəvi dəyərləri içərisində ailənin birinci yerdə olduğunu nəzərə alsaq, uşaqların sevimli oyunların ailə ilə bağlı olduğunu görmək olar.

Oyun həm məktəbəqədər, həm də kiçik yaşlı məktəblilərin ən səmərəli fəaliyyət növü hesab olunur. Kiçik məktəb yaşında təlim fəaliyyəti önə keçsə də, 2-ci sinifin sonlarına qədər oyun uşaqların səmərəli qavramasını şərtləndirir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, oyun tərbiyə vasitələri içərisində inkişafetdirici təsiri baxımından xüsusi yer tutur.

Oyun uşaqların həyatının müəyyən dövründə aparıcı fəaliyyət növü olmasına baxmayaraq, təlim və peşə fəaliyyəti dövründə də köməkçi olaraq qalır. Oyun uşaqların psixi inkişafında mühüm və əvəzedilməz rola malikdir. Həyat özü də bir oyundur, insan yaşadıqca, çətin və keçməkeçli situasiyalara girib çıxdıqca öyrənir, irəliləyir və ya geri qalır. Lakin uşaqlarla aparılan psixoloji oyunlar isə məhz, uşaqların psixi inkişafı üçün düşünülmüşdür. Oyunlar vasitəsilə uşaqlarda təxəyyül obrazları, təfəkkür, qavrayış, diqqət, hafizə və nitq inkişaf edir. Müsbət iradi keyfiyyətlər formalaşır və möhkəmlənir.

Aşağıda təsvir edilən oyunlar müxtəlif psixoloji problemlərin həlli istiqamətində hazırlanmışdır. Burada fərqli problemlərə toxunulmuş və iradi sferanın, uşaqların özünə inam, özünə hörmət kimi hisslərin artırılmasına çalışılmışdır.

Əsasən də qrup oyunlarda uşaqlar qalib gəlmək və ya uduzmaq, qrup uğrunda çalışmaq, öz hərəkətlərini qrupun tələblərinə uyğunlaşdırmaq kimi xüsusiyyətləri formalaşdırır. İstər qrup oyunları, istərsə də fərdi şəkildə olan oyunlarının sənərisi düzgün qurularsa, uşağın müsbət mənada inkişafını istiqamətləndirə bilər.

Oyun uşaqların özlərini ifadə edə bilmək üçün bir yoldur. Oyun dünyadakı bütün uşaqların uşaqlıq dövrlərində danışdıqları və zamanla unutduqları bir dildir. Uşaq ilə oynamağı bacaran yetkin insan sanki uşağın dünyasına daxil olan sehrli qapının açarını əldə etmiş olur.

Oyun psixologiyada bir terapiya növüdür və bunun üzərində 40 illik bir zəhməti olan Bayron və Karol Nortonun adını xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Təcrübəli oyun terapiyası doktor Bayron və Karol Norton tərəfindən inkişaf etdirilən və sınaqdan keçirilən, uşağı yönləndirən oyun terapiyası metodudur. Uşaqlarla bağlı digər oyun terapiyalarında olduğu kimi Təcrübəli Oyun Terapiyası uşaqların insan olduqlarını və yaşlıların kiçildilmiş formaları olmadıqlarını xatırladır. Uşaqlar unikalırlar. Hər bir uşaq hörmətə layiqdir. Bu baxımdan da uşaqların bir çox psixoloji problemlərini aradan qaldırmağa yönəldilmiş müxtəlif oyun formaları hazırlanmışdır [6, s.21].

Aşağıda verilən müxtəlif tipli oyun növləri həm valideynlərlə uşaqlar arasında, həm də bağçada müəllimlərin nəzarəti altında bağçalarda keçirilə bilər. Əsasən

qrup oyunlarının formaları göstərilmişdir ki, bu da uşağın sosial adaptasiyasına kömək edir.

Uşaqlarda aqressiya və qorxuların azaldılmasına yönəlmiş oyunlar (3-9 yaş).

“Top” oyunu (3 yaş). Məqsəd – uşaqlarda ətraf mühitə inamı formalaşdırmaq; özünəhörmət hissini yüksəltməyə kömək etmək [9].

Belə ki, aqressiv uşaqlarda özünə hörmət hissini zəif olması ilə əlaqədar ətraf mühitə inamı az olduğu üçün aşağıda verilən tapşırıq ona kömək edəcəkdir.

Uşaq oturub dizlərini qucalayır, başını dizlərinə dayayır. Yetkin adam onu sanki top “düzəldirmiş” kimi sıgallayır. Uşaq yüngüldürsə “topu” bir neçə dəfə qaldırır yuxarı və aşağı qoyur. İki nəfər yetkin insan iştirak edirsə “topu” bir-birlərinə ötürürlər.

“Küpəgirən qarını qovmaq” oyunu (4 yaşdan) [9]. Buna el arasında müxtəlif adlar da verilir, məsələn qoca qarı, qoca baba, dev və s. Uşaqlar valideynlər bu üsullarla qorxudub çəkəndirməyə çalışırlar. Lakin bu uşaqlarda aqressiyanın, qorxunun, daha sonra isə fobiyaaların formalaşmasına gətirib çıxardır. Aqressiya insan təbiətinin bir xüsusiyyəti olmasına baxmayaraq onu destruktiv və yaxud dağıdıcı yox, konstruktiv yəni yaradıcı məcraya istiqamətləndirmək lazımdır.

Bu oyunda məqsəd uşaqların qorxularını simvolik olaraq məhv etmək; uşaqların aqressiyalarını konstruktiv formada təzahür etdirmələrinə kömək etməkdir.

Uşaqdan xahiş olunur ki, küpəgirən qarının stula çıxdığını təsəvvür etsin, indi isə onu ordan qovmaq lazımdır. Küpəgirən qarı hündür səslərdən və qışqırıqlardan qorxur. Uşağa küpəgirən qarını qovmaq təklif olunur, bunun üçün isə qışqırmaq və stulu boş plastmas butulka ilə vurmaq lazımdır.

Müşahidələrimdən birində valideynin uşağın qorxusuna necə qalib gəlməsinə kömək etdiyinin şahidi oldum: azyaşlı uşaq anası ilə Abdulla Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrına “Cırtan” tamaşasına baxmağa gedir. Səhnəyə cırtanı yemək istəyən div gəlir. Div o qədər bədheybət formada qrimlənmiş olur ki, uşaq qorxusundan ağlıyıb, qışqırır, oturduğu yerdən durub qaçaraq çölə çıxır. O qədər qorxur ki, hətta bir müddət Kukla Teatrının yanından keçə də bilmir. Bir gün uşaq yenə divi yadına salıb qorxarkən anası ona, narahat olma, div kukla teatrının qarşısındakı maşın yolunu keçərkən maşın vurub və div ölüb. Beləliklə, uşağın qorxusu divlə birlikdə tamamilə “ölüb” getdi.

“Sirk” oyunu [9]. Məqsəd uşaqlarda səbəblərini idarə etməyi öyrətməkdir.

Oyunda yetkin insan sanki sirkdəymiş kimi, heyvan təlimçisi kimi uşaqlar isə öyrədilən itlər, atlar, daha sonra isə pələnglər kimi çıxış edir. Heyvanlar heyvan təlimçisini bəzən dinləmirlər, hətta pələnglər üzərinə nəriləyirlər. Onlar təlimçini dinləmək istəmirlər, lakin heyvan təlimçisi onları tabe olmağa məcbur edir. Daha sonra isə yetkinlər və uşaqlar rollarını dəyişirlər və növbə ilə təlimçi roluna girirlər.

“Rəsm müsabiqəsi” oyunu (5 yaşdan) [9]. Məqsəd nağıllarda və filmlərdə olan aqressiv personajların stereotipik qavranılmasının qarşısını almaq.

Aparıcı əvvəlcədən hər hansı bir nağıldakı aqressiv personajın ağ-qara şəklini çəkir. Uşaqlara rəssam olmaq və şəkili yaxşıya doğru dəyişməyi təklif edirlər. Bütün uşaqlara qabaqcadan hazırlanmış şəkillər verilir ki, onlar şəkillərə xoş detallar çəksinlər: yumşaq quyruq, əlvan şlyapa, yaxşı oyuncaqlar və s.

“Biz gəzməyə gedirik” oyunu [5, s.14]. Məktəbəqədər və kiçik məktəbli yaş dövründə olan uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Uşaqlara öz fikirlərini yeritməyi yox, başqalarını inandırmağı öyrədir.

Aparıcı deyir: “Biz meşəyə gəzməyə gedirik. Hər kəs sağ tərəfində duran yoldaşına özü ilə nə götürmək lazım olduğunu desin və izah etsin ki, nə üçün məhz həmin əşya meşə gəzintisində onlara lazım olacaqdır”.

Daha sonra isə aparıcı özü hər kəsə aparmalı olacağı əşyanın adını deyir. Yaxşı olar ki, həmin əşya meşə gəzintisi üçün yaramayan əşya olsun, çünki belə olduqda oyun daha maraqlı alınacaq.

Oyunçular növbə ilə yanlarında olan qonşularına hansı əşyanı aparmaqlarını dediyi müddətdə, aparıcı kimi özü ilə götürəcəyini, kimi isə götürməyəcəyini elan edir. Oyunun qaydası belədir: əgər oyunçu yanındakı yoldaşına götürəcəyi əşyanın sadəcə adını deyirsə və nə üçün onun bu əşyanı götürməyinin səbəbini ətraflı izah edə bilmirsə, onu gəzintiyə götürmür.

Əgər oyunçu yoldaşını bu və ya digər əşyanı götürməyin nə qədər mühüm və zəruri olduğuna inandıra bilirsə və inanılmaz səbəblər fikirləşib tapırsa, müxtəlif dəlillər irəli sürürsə onu həmin anda da seçmək lazımdır.

Yaxşı olar ki, iki nəfər söhbət edərkən digərləri onları dinləsin və özləri üçün nümunə götürsün. Belə olduqda, gəzintiyə getmək üçün seçilməyən şəxs nəticədə asanlıqla səhvini düzəldə biləcək.

Sonda isə aparıcı nə üçün bəzilərini aparacağını və bəzilərini aparmayacağını səbəblərini izah edir və “cəriməlilər” öz səhvlərini düzəldərək, digər uşaqlara qoşulub, hamısı birlikdə gəzintiyə gedirlər.

Uşaqlarla aparılan oyunlar müxtəlif formalarda olur, ən maraqlı formalarından biri də musiqili oyunlardır ki, uşaqlar mahnı oxumaqla, onların sözlərini öyrənməklə də psixi inkişaflarına müsbət yöndə inkişaf etdirmiş olurlar. Psixi inkişafıla bağlı oyunun növündən asılı olmayaraq həm baxçalarda, həm ailə daxilində, həm də müxtəlif mərkəzlərdə yuxarıda sadalanan oyunlardan istifadə etmək mümkündür. Müasir dövrün problemlərindən biri də texnikanın inkişafı ilə bağlı olaraq uşaqlar ətraf aləmdən təcrid olunub televizor, kompüter aləminə daxil olmaqlarıdır. Uşaqlarda özünəqapanma, ünsiyyət çətinlikləri və başqa problemlər formalaşır. Bunları aradan qaldırmaq üçün milli dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi əks etdirən inkişafetdirici oyunların sayının artırılması məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Əmrəhli L.Ş., Rzayeva N.T. Uşaq psixologiyası. Bakı-2010
2. Freyd Z. Psixoanalizlə ilkin tanışlıq/tərc. Araz Gündüz. Bakı: Qanun, 2016.
3. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 2008
4. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. redaktorluğu ilə. Psixologiya. Bakı - 2007
5. Образцова Т.Н. Психологические игры для детей. Изд.: Лада, Москва, 2005
6. Norton C.C.& Norton B.E. Reaching children through play therapy an experiential approach. Denver, Colorado: The publishing cooperative – 1997
7. Robert V.Kail and John C.Cavanaugh. Human development: a life-span view, fifth edition. USA-2010

8. Striano, T., Tomasello, M., & Rochat, P. Social and object support for early symbolic play. *Developmental Science*, 4(4), 2001, p. 442-455

9. <http://www.eti-deti.ru/grup/522.html>

Summary

Psychological analyses of the childplay

Play has an important role in child's life, development. It helps people to contact with children, to enter their inner life and to understand them better. At the same time play helps children to learn the rules of the family, culture and to assume social norms that help them to act in a society. As children do not have a huge word balance, they can express their feelings and thoughts through plays. Here in the article you can find also group plays in which every person can take part. These group plays help children to overcome their inner difficulties and adjust to others.

Резюме

Психологический анализ игры с детьми

Игры играют важную роль в жизни и в развитии ребенка. Это помогает людям общаться с детьми, проникать в их внутреннюю жизнь и лучше понимать их. В то же время игра помогает детям изучать правила семьи, культуры и принимать социальные нормы, которые помогают им действовать в обществе. Поскольку у детей небольшой словарный запас, они могут выразить свои чувства и мысли через игры. В данной статье описаны также групповые игры, которые каждый может использовать. Эти групповые игры помогают детям преодолевать свои внутренние трудности и приспосабливаться к окружающим.

Şəfəq İslamova
Azərbaycan Dillər Universiteti

YENİYETMƏLƏRİN ÜNSİYYƏT ÜSLUBUNDAKI GENDER FƏRQLƏRİ

Açar sözlər: *ünsiyyət üslubu, gender, kommunikasiya, verbal və qeyri-verbal siqnallar*

Keywords: *institute of communication, gender communication, verbal and non-verbal signals*

Ключевые слова: *стиль общения, гендер, коммуникация, вербальные и невербальные сигналы*

Yeniyyətlərin formalaşması və inkişafının psixoloji aspektləri kifayət qədər öyrənilsə də, bu yaş dövründə ünsiyyətdə, bir-birini qavrama və anlamada baş verən çətinliklər, onları doğuran səbəblər, kommunikativ sahədə mövcud olan gender fərqləri nəzəri və praktik psixologiyanın öyrənməli olduğu problemlərdəndir.

Yeniyyətə yaşı dövründə şəxsiyyətin inkişafının vacib tərəfi kimi çıxış edən intim-şəxsi ünsiyyət bu yaş dövründə aparıcı fəaliyyət növü olmaqla yanaşı həm də yeniyyətlərin hələ formalaşmaqda olan mən-obrazının inkişafına, özünüdərk etməsinə, özünüqiymətləndirməsinə əsaslı təsir göstərə bilir. Hələ kiçik yeniyyətə dövründə bir çox ziddiyyətlərlə xarakterizə olunan ünsiyyət prosesi bir tərəfdən kollektivçilik kimi, digər tərəfdən neqativizm və ya özünü kollektivə qarşı qoymaq və yaxud “hamı kimi olmaq”, ya da mütləq seçilmək arzusu kimi təzahür edir.

Yaşlı kimi görünmək meyili yeniyyətlərin ətrafdakılarınla münasibətlərinin qavranılmasına əsaslı təsir göstərərək onun qavrayışını daha da gərginləşdirir. Belə qavrayışın fonunda yeniyyətə özünü sinif yoldaşlarının, ətrafdakıların yumor obyektinə kimi hiss edərək qapalılığa, ətrafdakılardan təcrid olunmağa çalışır. İctimai fəallığa, yoldaşları ilə ünsiyyətə güclü tələbatı olan yeniyyətə özünütəhlilə həddindən artıq meyilli olduğundan onun bəzi ictimai situasiyalara uyğunlaşması çətinləşir.

Qadın və kişi ünsiyyət üslublarında, temperament və şəxsiyyətin xassələrinə görə gender fərqlərinin olması barədə fikirlər psixoloji ədəbiyyatda çoxdan öz təsdiqini tapmışdır. Qadınların daha ünsiyyətli, ekstravert, fəal, qayğıkeş, kişilərin isə daha müstəqil, inadkar, avtoritar olması barədə bir çox tədqiqatçılar fikir söyləmişlər. A.İ.Volkova öz tədqiqatlarında göstərir ki, “qızlar dillə bağlı bütün məsələlərdə, məsələn, onlar daha tez danışmağa başlayırlar, daha çox söz ehtiyatına malikdirlər, daha mürəkkəb və müxtəlif cümlələr qura bilirlər, oğlanlar isə daha internaldırlar, onların özünüqiymətləndirmələri daha sabitdir və qızlarınkindən üstündür” [1, s. 224].

Oğlanlara məxsus ünsiyyət üslubu uşaq yaşlarından daha fəal, əşyavi, rəqabət ruhlu olur və münaqişələrlə müşayiət olunur, qızlar isə ünsiyyət zamanı öz hiss və emosiyalarını daha azad və tam şəkildə ifadə edirlər.

A.A.Rean öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, “ilk baxışdan oğlanlar bütün yaş dövrlərində qızlarla müqayisədə ünsiyyətli görünürlər. Erkən uşaq yaşlarından onlar qızlara nisbətən başqa uşaqlarla daha tez ünsiyyət qurur və həmyaşıdlar qrupuna mənsub olmaq həvəsi onlarda daha üstündür” [2, s. 270].

Əksər tədqiqatçılar oğlanların daha böyük qruplarla oynadığını, qızların isə 2 və ya 3 nəfərlik qruplarda, yəni intensiv ünsiyyətə meyilli olduğunu göstərirlər. Buna görə də qızların ünsiyyəti passiv, seçici və daha çox dostluğa əsaslanan təsiri bağışlayır. Oğlanlar isə əvvəl biir-biri ilə əlaqə qurur, sonradan isə oyun situasiyasında onlar arasında müsbət yönəlişlik, mənəvi yaxınlıq yaranır.

D.Eder və M.Hallinenin 9-12 yaşlılar arasında apardıqları uzunmüddətli sosiometrik tədqiqatlar göstərdi ki, qızların 2 nəfərlik qrupları (diadları) oğlanlarına nisbətən ətrafdakılar üçün daha qapalı olur, lakin onlar ailəyə, valideynlərə yaxınlığı ilə seçilir. Oğlan qrupları isə tədqiqatçıların fikrincə, böyüklərdən asılı olmayıb, ciddi və davamlı ierarxik quruluşa malik olurlar, hərdən isə asosial istiqamətə malik olurlar [3].

Qızlar və oğlanların müxtəlif cəmiyyətlərdə fərqli sosiallaşma mühitlərində formalaşması onlar arasında psixoloji cinsi fərqlər yaradır. Cinslər arasında psixoloji fərqləri öyrənən tədqiqatçıların əksəriyyəti hesab edirlər ki, əgər orqanizmin inkişafının genetik proqramını nəzərə almasaq, bu fərqlərin əksəriyyəti sosial təbiətə malikdir. T.V.Bendas, Ş.Bern, V.N.Kunitsina və b. əsərlərində gender fərqləri əsasən üç istiqamətdə araşdırılmışdır: koqnitiv, psixoloji, fərdi səviyyədə. Kommunikativ sahədə isə fərqlər əsasən spontan nitq davranışı, verbal və qeyri-verbal siqnalların qavranılması, nitq qabiliyyətləri və ünsiyyət üslubu ilə bağlıdır. Əgər kinofilmə baxış zamanı yeniyetmə oğlan və qızların nitq davranışını müşahidə etsək aydın olur ki, qızlar daha çox ünsiyyətə meyilli olduqlarından onlar filmə baxış zamanı daha çox verbal elementlərdən istifadə edir, filmi şərh edir, öz emosiyalarını ətrafdakılarla bölüşürlər.

Kommunikasiya situasiyasını yeniyetmə qızlar və oğlanlar eyni sür qavramırlar. Diskussiya zamanı oğlanları daha çox fiziki sağlamlıq, pulla bağlı mövzular maraqlandırır, onlar problemin praktik həlli yoluna daha çox istiqamətlənirlər. Onlarla müqayisədə qızlar ünsiyyət zamanı daha çox başqasının halına yanmağa meyillidirlər, onları ən çox maraqlandıran mövzular kimi isə şəxsi xoşagəlimlik, gün rejimi, evdə və ailədəki qarşılıqlı münasibətlər çıxış edir. Verbal və qeyri-verbal siqnalların qavranılmasında da yeniyetmə oğlanlar və qızlar arasında cinsi fərqlər müşahidə olunur. Mimikanın, üz ifadələrinin təhlilində qızlar daha dəqiqdirsə, bədən hərəkətlərinin şərhində və səs tonunun qiymətləndirilməsində yeniyetmə oğlanlar daha üstüdürlər.

İnkişaf edən yaşlılıq hissi, özünü yaşlı kimi hiss etmək meyili yeniyetmələri həm ətrafdakılarla, həm də əks cinslə yeni tip qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasına sövq edir. Yeniyetmə yaşının əsas psixoloji mahiyyətini təşkil edən cinsi yetişmə zamanı oğlanlar və qızlar arasında qarşılıqlı münasibətlər dəyişilir. Ətrafdakıların fikrini, rəyini əsas hesab edən yeniyetmə öz saç düzümünün, bədən konfiqurasiyasının, özünü aparmaq üslubunun nə dərəcədə “mən qadınam” və ya “mən kişiyəm” obrazlarına uyğun gələn cinsi eyniləşdirmə haqqında mühakimələr yürüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman istər özünüqiymətləndirmə, istərsə də

ətrafdakıların qiymətləndirməsi zamanı şəxsi sima, xoşagəlimlik əsas meyarlardan biri kimi çıxış edir. Böyük yeniyetmə yaşında isə yeniyetmə oğlan və qızlar arasındakı ünsiyyəti daha səmimi ünsiyyət kimi adlandırmaq olar. Ümumiyyətlə, yeniyetmə yaşında əks cinslə ünsiyyət həm başqa adamın təəsüratlarını, davranışını daha dərinlən başa düşməyə kömək edir, özünütəhlil və eyniləşdirmə apara bilmək qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Şifahi avtoportret üsulu ilə (bu zaman yeniyetmələrə öz portretlərini təsvir etmək təklif olunur) ilə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetməlik yaşı dövründə eyni yaşlı qızlara nisbətən oğlanların özləri haqqındakı biliklərinin səviyyəsi aşağıdır. Oğlanlar özlərinin zahiri görkəmlərini kasad təsvir edirlər. Bəzi elementləri (alın, boyun və s.) ya qeyd etmir, ya da onların əsasən ölçüsü və rənginə görə xarakterizə edirlər. Sifətin, xüsusilə onun yuxarı hissəsinin təsvirində daha çox fərq nəzərə çarpır. Q.E.Əzimov öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, “VIII sinifdə qızlara nisbətən oğlanlar özlərinin səs və nitq xüsusiyyətlərini daha geniş əks etdirirlər ki, bu da cinsi yetişmə dövründə onlar üçün səciyyəvi olan səsin mutasiyası, yəni dəyişilməsi ilə bağlıdır. Oğlanlardan fərqli olaraq, qızlar (11,1%) avtoportretlərdə zahiri görkəm elementləri ilə psixi xassələr arasındakı rabitəni nəzərə çarpdırırlar. Bütövlükdə zahiri görkəmi və ya onun ayrı-ayrı elementlərini qızlar avtoportretlərdə oğlanlara nisbətən daha çox qiymətləndirirlər (11,2%-2,9%)” [4, s.137].

Eyni yaşlı qızlara nisbətən oğlanların özləri haqqındakı biliklərinin səviyyə-cə aşağı olması qanunauyğun haldır. Oğlan və qızlarda özlərinin zahiri görkəmlərinin inikası sahəsindəki fərqlər müxtəlif amillərin təsiri altında əmələ gəlir. Qadınları öz bədənleri ilə maraqlanmağa rəğbətləndirməsi – cinsi mənsubiyyətin hələ kiçik yaşlarından başlayaraq geyim, saç saxlama forması, bəzəklə nəzərə çarpdırılması, qızlarla ünsiyyət zamanı görkəmin tez-tez qiymətləndirilməsi, qızların tərbiyyəsi prosesində onlara zahiri görkəmə fikir vermək adətinin aşılınması – bunların hamısı həmin amillər içərisində xüsusi yer tutur.

Yuxarıda apardığımız araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, gender insanın sosial-bioloji xarakteristikasıdır və gender rolları cəmiyyətdə sosiallaşma nəticəsində formalaşır. Cinsi rolun mənimsənilməsi nəinki müəyyən tip davranışın, həm də şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin və həyat tərzinin təsiri ilə baş verir. Gender sosiallaşmasının vacib şərti kimi uşağın nəinki öz cinsindən olan həmyaşıdlar qrupu, həm də əks cinsdən olan həmyaşıdlar qrupu ilə ünsiyyəti təşkil edir. Gender sosiallaşması şərtlərinin öyrənilməsi yeniyetmələrin həm kommunikativ səriştəliliyini artırmaq sahəsində, həm də onların gələcək həyata hazırlanması və “qadın”, “kişi” rollarını mənimsəməsində böyük rola malikdir.

Ədəbiyyat

1. Волкова А.И. Психология общения. Ростов-на Дону: 2007.
2. Реан А.А. Психология подростка. М: 2004.
3. Eder D. and Hallinan M.T. Sex differences in childrens friendships. American Sociological. 1978.
4. Əzimov Q.E. Psixi inkişaf və tərbiyyənin müasir problemləri. Bakı: 2004.
5. Бендас Т.В. Гендерная психология. СПб: 2007.
6. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyyəsi. Bakı: 1986.

Summary

Gender Distinctions of Teenagers in communicative style

The article deals with the study of gender distinctions, manifesting themselves in the process of communication among teenagers. The author of the article has made attempts to study the verbal and non-verbal signals, showing themselves in the spontaneous speeches of teenagers of different genders. Moreover, the features of communication style of both girls and boys have been widely investigated. The author of the article has come to the conclusion that boys' communication is more active, objective, and has got competitive spirit, whereas during the communication girls express their feelings more freely and completely.

Резюме

Гендерные различия в стиле общения подростков

Статья посвящена изучению гендерных различий в процессе общения подростков. В статье автор рассматривает существующие различия в спонтанном речевом поведении и восприятии вербальных и невербальных сигналов у подростков разного пола. Автором подробно проанализированы стили общения, характеризующие подростков-мальчиков и девочек. Автор приходит к выводу о том, что общение мальчиков носит предметный, активный характер, в то же время девочки более свободно выражают свои чувства и эмоции в ситуации общения.

Lalə Sadıxova
Azərbaycan Dillər Universiteti

VALİDEYN ÖVLAD MÜNASİBƏTLƏRİNİN YENİYETMƏNİN ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏSİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: *yeniyetmə, özünüdərkətmə, özünüqiymətləndirmə, “Mən obraz”, emansipasiya*

Keywords: *teen, self-awareness, self-assessment, “I-image”*

Ключевые слова: *подросток, самосознание, самооценка, «Я-образ», эмансипация*

Yeniyetməlik dövrü hər bir insan həyatında çox çətin və əsas dövrlərdən biridir. Bu elə bir dövrüdür ki, yeniyetmənin qəbul etdiyi hər bir qərar onun gələcək həyatını müəyyən edir. Bu dövrdə dünyagörüşünün genişlənməsi, dəyərlərin yenilənməsi, idealın formalaşması dövrüdür. Bu dövr üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri də şəxsiyyətin özünüdərkətməsidir və bu zaman yeniyetmə davranışını və hərəkətlərini özünüqiymətləndirmə ilə tənzim edir. İ.V.Dubrovin qeyd edir ki, yeniyetmənin özünəmunasibətinin dəyişməsi bu dövrün əsas əlamətlərindən biri kimi özünü göstərir [4, s.420].

Özünüqiymətləndirmə “Mən obraz”ın əsas tərkib hissələrindən biridir. Bu termin iki sözün birləşməsindən - “özünü” və “qiymətləndirmə” sözlərindən yaranmışdır. Psixoloji mənası insanın özünün imkanlarının, qabiliyyətlərinin, xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsindən, özünə verdiyi qiymətdən, özünün cəmiyyətdəki yerinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Özünüqiymətləndirmənin formalaşması üçün birinci növbədə insanın özünüdərkətməsi vacibdir. İnsan özünüdərkətdərkən ilk öncə bir necə cəhətlərini qiymətləndirir. Özünün mənəvi keyfiyyətlərini, öz əməllərini, özünün digər insanlarla münasibətini və s. Eyni zamanda insan öz və ya kiminsə həyatında həlledici bir addım atıb ona kömək edə bilirsə və ya edə bilmirsə yenə də özünü yaxşı və ya pis qiymətləndirir. Bütün bunlarla yanaşı özünüqiymətləndirmə insanın əsas tələbatlarından biri olan özünüdərsədiq etmə ilə əlaqədardır.

Özünüqiymətləndirmə zamanı adətən bu keyfiyyətin əxlaqi, estetik, intellektual, emosional və s. növlərindən istifadə edilir. Özünüqiymətləndirmənin psixologiyada üç səviyyəsini müəyyənləşdirirlər.

1. Adekvat özünüqiymətləndirmə – bu cür özünüqiymətləndirmə zamanı insan özünün bütün keyfiyyətlərini olduğu kimi, imkanlarına uyğun qeyd etməklə özünü düzgün qiymətləndirir.

2. Qeyri-real yüksək özünüqiymətləndirmə – bu cür özünüqiymətləndirmə zamanı insan özünü onda olan keyfiyyətlərdən, imkanlardan yüksək qiymətləndirir. Adətən bu cür özünüqiymətləndirmə şişirdilmiş xarakter daşıyır.

3. Qeyri-real aşağı özünüqiymətləndirmə – bu cür özünüqiymətləndirmə zamanı insan özünün keyfiyyətlərini, imkanlarını layiq olduğundan aşağı qiymətləndirir [1, s.189].

Kiçik yaşlarında uşaq artıq özünüqiymətləndirməyə başlayır, ancaq bu qiymətləndirmə qeyri-sabit, bunun əksi olaraq yeniyetməlikdə isə artıq sabit xarakter daşıyır. Özünüqiymətləndirmə əsasən V-VI siniflərdə ilk növbədə xarici qiymətləndirmənin intereorizasiyası nəticəsində baş verir. Yaş artdıqca “Mən obraz”ın məzmunu genişlənir və yeniyetmə get-gedə özünü və öz davranışını daha ətraflı təhlil etmək imkanı qazanır, nəticədə yeniyetmə tədricən özünün məsuliyyətini dərk edir, özünün hərəkət və davranışını müxtəlif cəhətlərdən qiymətləndirir. Düzgün tərbiyəvi təsir olduqda isə yeniyetmədə onu əhatə edən sosial və psixoloji mühitdə yüksək qiymətləndirilən mənəvi keyfiyyətlərin olmasına daxili tələbat yaranır. Yeniyetmədə yaranan bu müsbət mənəvi keyfiyyətlər onun müsbət özünüqiymətləndirməsinə mühüm təsir göstərir, sosial fəallığı artırır.

Müəyyən edilmişdir ki, yeniyetmənin öz yaxınları ilə olan pozitiv münasibəti onda adekvat özünüqiymətləndirmənin formalaşmasına təsir edir. Bütövlükdə yeniyetmənin özü haqqında təsəvvürlərin struktur komponentlərinə – təhsildəki uğurları, sosial rolu necə ifa etməsi, fiziki bacarıqları (gücü, dözümlüyü), fiziki göstəriciləri (boyu, çəkisi, xarici cazibədarlığı, geyimi) və davranışı aiddir [2, s. 62-63]. Yeniyetməlik dövründə özünüqiymətləndirmə sosial rəqabətin elementi kimi özünü göstərir. Kiçik yeniyetmə özünə ətrafdakıların “gözü” ilə baxır, lakin yaş artdıqca bu qiymətləndirmə tamamilən dəyisir. O artıq böyüklərin ona verdiyi qiymətə mənfi münasibət bəsləyir. Çox zaman özünü həmyaşdılarının və öz idealının verdiyi qiymətlərlə dəyərləndirir.

Yeniyetmə yaşlılarla ünsiyyətə girməklə nəinki mövcud rəftar və davranış normalarını mənimsəyir, eyni zamanda özü üçün nümunə, hədəf, istiqamət seçir, ona bənzəməyə çalışır. Yeniyetmənin özünüqiymətləndirməsinin formalaşmasında ailə çox əhmiyyətli və vacib bir rol oynayır. Həssaslığı ilə seçilən yeniyetmə valideynlərin təsirini daha tez qəbul edir. Ailə şəraiti, valideynlərin sosial mövqeləri; iş məşğuliyyətləri, ailənin maddi durumu, valideynlərin təhsil səviyyəsi yeniyetmənin həyat yolunu müəyyənləşdirir. Valideynlərin verdiyi şüurlu və məqsədyönlü tərbiyədən əlavə, ailədaxili psixoloji atmosfer də onun özünüqiymətləndirməsinə əsaslı təsir göstərir. Bu təsirin effektləri özünü yeniyetmə yaşa dolduqca onun şəxsiyyətinin strukturunda, “Mən obraz”ının formalaşmasında özünü göstərir.

Psixoloqlar hesab edirlər ki, yeniyetmə davranışı, həm sosial, həm də psixoloji aspektdə ailə şəraitindən mühüm şəkildə asılıdır. Bəzən bu asılılığın xarakteri dəyişə bilər. Belə ki, əvvəllər yeniyetmənin təlim müvəffəqiyyəti ailənin maddi durumundan asılı idisə, indi yeniyetmənin təhsil həyatında valideynlərin bilik səviyyəsi mühüm rol oynayır. Ali təhsil almış valideynlərin uşaqları məktəbdə daha çox təlim uğurları əldə edir. Psixoloqların fikrincə, valideynlərin təhsil səviyyəsi yeniyetmələrin taleyinə mühüm şəkildə təsir edir. Uğursuz ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərinin neqativ olduğu ailələrdə yeniyetmələrdə qeyri-real aşağı özünüqiymətləndirmə formalaşır.

Yeniyetmənin şəxsiyyətinə valideynləri ilə olan qarşılıqlı münasibətləri ən önəmli təsir göstərən faktorlardandır. Münasibətlər valideynləri sosial mövqeləri ilə mühüm şəkildə şərtlənir. Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, valideynlərin yeniyetmələrə təsir mexanizmlərinə aid bir neçə müstəqil psixoloji xüsusiyyətlər mövcuddur. İlk növbədə möhkəmləndirmənin rolunu qeyd etmək vacibdir. Bu zaman

valideynlər yeniyetmələrin düzgün hesab etdiyi davranışını qiymətləndirdiyivə rəğbətləndirdiyi böyüklər tərəfindən qoyulan qaydaların pozulması zamanı cəzalandırdığı halda, yeniyetmənin şüuruna müəyyən normalar sistemi yerləşdirməyə çalışır. İkinci psixoloji mexanizm identifikasiyadır. Bu zaman yeniyetmə valideynlərini özünə ideal seçir, onları yamsılamağa cəhd edir, onların nümunələrinə istiqamətlənir, onlar kimi olmağa çalışır. Üçüncü psixoloji mexanizm, anlamadır. Bu zaman valideynlər yeniyetmənin daxili dünyasını öyrənərək, onun problemlərinə həssaslıqla yanaşaraq, uşağın mənlilik süuru və kommunikativ keyfiyyətlərini formalaşdırır. Əslində valideynlərin psixoloji biliyinin olması burada mühüm rol oynayır.

Ailə sosializasiyası və özünüqiymətləndirmədə yeniyetmənin valideynləri ilə qarşılıqlı münasibətlərindən mühüm şəkildə asılıdır. Belə ki, identifikasiya effekti, təzadlı nəticələrlə təzahür edə bilər. Məsələn, valideynlərin hər ikisinin təsərrüfatı yaxşı idarə edə bildiyi ailədə, yeniyetmə bu qabiliyyətləri əldə etməyə bilər. Eyni zamanda yeniyetmə bu bacarıqlara yiyələnmədiyi üçün onları nə vaxtsa edə biləcəyini düşünür. Halbuki, onun gözləri qarşısında ideal nümunələr var. Ailə bu qabiliyyətlərin təzahürünə ehtiyac duymadığı üçün bu keyfiyyətlər meydana çıxmaya bilər. Əksinə, ananın təsərrüfatçı olmadığı ailələrdə bu rolu böyük qız kəsb edir. Burada yeniyetmənin psixoloji əks-təsir mexanizmi mühümdü.

İfrat dərəcədə müstəqilliyi məhdudlaşdırılan yeniyetmə çox müstəqil və sərbəst, əksinə hər şeyə icazə verilən yeniyetmə isə asılı böyüyə bilər. Buna görə də belə hesab olunur ki, yeniyetmənin konkret şəxsi keyfiyyətləri prinsip etibarını ilə onun valideynlərinin xüsusiyyətləri ilə uzlaşır. Çox zaman bu eynilik deyil, kontrastlıq təşkil edir. Əslində burada tərbiyə metodları mühüm rol oynayır.

Yeniyetmənin "Mən obraz"ın formalaşmasında ailədə olan qarşılıqlı münasibətlər və təsirin emosionallığı, ailədə mövcud olan qarşılıqlı nəzarət tipi mühüm rol oynayır. Valideyn və yeniyetmə münasibətlərinin emosionallığını psixoloqlar iki ölçülü şkala kimi təsvir edirlər.

Bir tərəfdə yaxın, isti, səmimi və xeyirxah münasibətlər, valideyn məhəbbəti, digər tərəfdən isə uzaq, soyuq və nifrət dolu münasibətlər hökm sürür. Birinci hadisədə tərbiyə vasitəsi diqqət və rəğbətləndirmə, ikincidə isə ciddilik və cəzalandırma olur. Bir çox tədqiqatlar birinci yanaşmanın doğru olduğunu sübuta yetirir. Valideyn sevgisindən məhrum olan yeniyetmənin özünə inamı yüksək olmur, başqa insanlarla isti və dostcasına münasibətlər qura bilmir, pozitiv "Mən obraz"ı yaranmır.

Psixoloji və psixosomatik qüsurlardan, nevroitik pozuntulardan, ünsiyyət çətinliklərindən, əqli fəaliyyət və ya təhsildə geri qalan yeniyetmələrin öyrənilməsi göstərir ki, bu təzahürlər əhəmiyyətli şəkildə uşaqlıqda valideyn diqqətindən məhrum olan uşaqlarda müşahidə olunur. Valideynlərdən diqqətsizlik və aqresiya görünən uşaqlarda qarşılıqlı şüursuz nifrət meydana çıxır [7, s.78].

Bu nifrət valideynlərə qarşı açıq, bəzən isə gizli təzahür edir. Bəzi yeniyetmələrin adı, tanış olmayan adamlara motivi olmayan qəddarlığın təzahürü çox zaman məhz uşaqlıq illəri iztirablarının izləridir. Bu aqresiya daxilə yönəldikdə, yeniyetmədə aşağı özünüqiymətləndirmə, özünügünahlandırma, narahatlıq meydana çıxır.

Yeniyyətərdə özünəmunasibətdə “özünəgünahlandırma” fenomeni də özünü büruzə verir. Bu onlarda özünütəhlil və özünə tənqidi yanaşma ilə bağlıdır və müəyyən mənada onların təzahürü nəticəsidir. Digər tərəfdən, özünəgünahlandırma öz “Mən”i ilə bağlı mənfi emosiyaların güclü olması onun daxili məzmununda subyektivliyi gücləndirməklə bərabər, psixoloji müdafiə forması kimi də təzahür edə bilər. Valideynlər əsasən əksər yeniyyətələri “pis iş üstündə” daha çox danlayırlar. Deməli, qəbahət və nöqsanları kənardan asanlıqla seçmək və buna görə yeniyyətələri danlamaq, hətta bəzən pis münasibət bəsləmək onlarda daim “özünəgünahlandırma” mövqeyi üçün yönüm yaradır. Əslində bu təlqin və təsir sayəsində yaranan yönümdür. Əks cəhəti də odur ki, “cox zaman müsbət cəhətlər” lazımınca qiymətləndirilmir. Halbuki “öz bacarıq və qabiliyyətlərini, öz rəftar və davranışını, münasibətlər sistemini”, “kimin gözü ilə”, qiymətləndirmə sualı yeniyyətərdə şüuraltı sahədən “öz təsirini göstərir”. Bu da həmin sahələrdə “kənar qiymətləndirmənin” daxilə köçürülməsi – interiorizasiyası nəticəsidir. Həmin yönüm artıq formalaşdığından yeniyyətələr üçün “şəxsi”, “daxili” meyara çevrilir və bunu əsasında özünüqiymətləndirir.

Ailə tərbiyyəsinin emosionallığı müəyyən nəzarət tipi ilə müşayiət olunur. Valideyn nəzarəti yeniyyətənin müəyyən xarakter keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsir edir. Valideyn nəzarətinin müxtəlif vasitələrini də iki ölçülü şkala şəklində təsvir etmək olar: bir tərəfdə yeniyyətənin yüksək aktivliyi, müstəqilliyi, digər tərəfdə isə passivlik, asıllıq, kor-koranə dinləmə müşahidə olunur. Müşahidələr göstərir ki, ailədə ata və ananın rolları bir-birinə tamamlayır: atalar bir qayda olaraq, analarla müqayisədə yeniyyətələrlə daha çox kobud və qaba davranır, avtoritar olur.

Ümumilikdə, ailənin psixoloji iqlimi normallaşır, ata və ana biri digərini tamamlayır. Bəzi məsələlərdə yeniyyətələr qərar qəbul zamanı sərbəst buraxılır, bəzən isə məs: maliyyə məsələlərində yeniyyətələr son sözü söyləmək valideynlərin öhdəsinə qalır. Beləliklə, ailədaxili kommunikasiya valideyn və yeniyyətə arasında istiqamətlənir.

Psixoloji tədqiqatlar sübuta yetirir ki, yeniyyətələr və valideynlər arasında ən yaxşı qarşılıqlı münasibətlər sistemi demokratik tərbiyə zamanı önəm verdiyi demokratik stil yeniyyətələrdə müstəqillik, fəallıq və sosial məsuliyyətlik işini keyfiyyətlərinin yaranmasına səbəb olur. Valideyn hər zaman öz tələblərinin motivini izah edir və bu tələbləri yeniyyətə ilə müzakirə edir.

Yalnız vacib olduqda yeniyyətə üzərində hakimiyyət tətbiq edirlər. Yeniyyətənin valideynləri dinləyə bilməsi, müstəqilliyi kimi yüksək qiymətləndirilir. Valideynlər qaydalar qoyur, ciddi şəkildə onların həyata keçirilməsini tələb edir, lakin onları dəyişilməz hesab etmir. Demokratik ailələrdə valideynlər yeniyyətələrin fikrini dinləyir və qəbul edir, lakin onların istəyi ilə hərəkət etmir.

Ailədə avtoritar və ya liberal tipli münasibətlər höküm sürdükdə, pis nəticələr meydana çıxır. Avtoritar stil yeniyyətələrdə valideynlərə qarşı soyuqluq və ayrılma yaradır, özünün mənasızlığı, lazımsızlığı və ailədə arzuolunmazlıq hissi baş qadırır. Əsassız valideyn tələbləri yeniyyətələrdə bir çox hallarda protest və aqressiya, bəzən isə apatiya və passivlik yaradır. Belə münasibət yeniyyətələrdə

valideynlərə inamsız hal yaradır. Onlara elə gəlir ki, artıq valideynlərinə gərəksizdir, onlara lazım deyillər.

Övladı ilə maraqlanmayan, passiv valideyn identifikasiya predmeti ola bilməz. Yeniyetmənin ətrafı, həmyaşıdlar, məktəb həyatı, kütləvi kommunikasiya vasitələri ailə boşluğunu doldura bilmir, yeniyetmə dəyişilən və mürəkkəb dünyada oriyentasiyanı itirir. Bütün bunlar yeniyetmə “Mən”inin formalaşmasına, onun özünüqiymətləndirməsinə mənfi təsir göstərir, şəxsiyyətin strukturunda zəif güvənsiz “Mən” formalaşır.

Respublikamızda etnik xüsusiyyətlərə görə ailə tərbiyəsi bir çox hallarda milli adət ənənələrdən asılı olaraq meydana çıxır. Ümumilikdə individual xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bu tərbiyə üsulları yeniyetmələrə özəl münasibətlə təzahür edir. Daha çox avtoritar tərbiyə üslubunun mövcud olduğunu etiraf etməliyik. Bu tendensiya dünyada mövcuddur. Dünyanın 15 şəhərində müxtəlif yaşlı uşaqlarla aparılan anonim anketləşdirmə nəticəsində məlum olmuşdur ki, valideynlərin 60%-i fiziki cəzanı tərbiyə üsulu kimi tətbiq edir. Fiziki cəza vasitələri arasında 85%-ni çubuqla döyülmə, 9%-ni küncdə saxlama, (bəzən bu növ dayanma noxud, duz və ya kərpic üzərində olur), 5%-ni üzə və ya başa zərbə və s. təşkil edir [6, s.4].

Əgər kiçik yaşlı uşaqlarda avtoritarlıq, valideynlərin qəddar münsibəti qəbul edilirsə, artıq yeniyetməlik yaşında belə hal konfliktlər yaradır. Bu konfliktlər zamanı yeniyetmələr uşaqlıqda aldığı travmalara görə valideynlərini bağışlamırlar. Böyük məktəbli yaşında artıq yeniyetmələrlə valideynlərin qarşılıqlı münasibətləri çoxdan formalaşmış olur və keçmiş təcrübənin effektlərini təxirə salmaq mümkün olmur, uşaqlıqda mövcud olan zorakılıq unudulmur.

Valideynlərlə yeniyetmələrin qarşılıqlı münasibətləri müxtəlif təsəvvürlərlə əlaqədardır. Bunları nəzərdən keçirək.

1. Yeniyetmə üçün valideyn emosional dəstəkdir, bu psixoloji kömək olmadan o, özünü müdafiəsiz və köməksiz hiss edər.
2. Yeniyetmə üçün valideyn hakimiyyətdir. Bu rəğbətləndirir və cəzalandırır.
3. Yeniyetmə üçün valideyn nümunədir, müdriklik və ən yaxşı insani keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır.
4. Yeniyetmə üçün valideyn böyük dost və məsləhətçidir, elə bir dost ki, ona hər şeyi etibar etmək olar.

Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, yaş artdıqca bu funksiyalar və onların psixoloji əhəmiyyəti dəyişilir. Keçid dövrü uşağın valideyndən emansipasiya dövrüdür. Bu proses mürəkkəb və çoxölçülüdür. Emansipasiya emosional, göstərir xarakterli ola bilər. Bu o, zaman meydana çıxır ki, yeniyetmənin valideynləri ilə münasibətləri başqa insanlarla bağlılıqla məhəbbət, dostluq müqayisədə əhəmiyyətli olur. Bəzən emansipasiya davranış xarakterli olur [5, s.47].

Valideynlər yeniyetmə oğlan və ya qızın davranışını ciddi tənzimlədikdə belə xarakterli emansipasiya meydana çıxır. Normativ xarakterli emansipasiya isə valideynlərin malik olduğu norma və dəyərlərin yeniyetmələrin də oriyentasiya olduğunu göstərir. Bu emansipasiya aspektlərinin hər biri ayrıca məntiqə malikdir. Yeniyetmə valideynə emosional bağlılığının əsasında ilkin mərhələdə onlardan asılılıq dayanır. Bu münasibətlərdə ana at ilə müqayisədə uşağa adətən daha yaxın

olur. Xüsusilə yeniyetməlik dövründə bu asılılıq uşağı sıxır. Əgər yeniyetmə valideyn məhəbbətini hiss etmirsə bu daha da ağır yaşanılır.

Lakin, kifayət qədər psixoloji faktlar mövcuddur ki, emosional istiliyin çoxluğu da yeniyetmə oğlan və qızlar üçün təhlükəlidir. Valideyn qayğısının çoxluğu yeniyetmələrdə daxili müstəqilliyi formalaşdırmağa çətinlik törədir və daim dayaq axtarmaq onda tələbata, asılılıq işə xarakter keyfiyyətinə çevrilir. İfrat dərəcədə isti münasibət yeniyetmənin özünüdərkinə və müstəqil bir gənc kimi yetişməsinə mənfi təsir göstərir.

Düzgün tərbiyəvi təsir olduqda yeniyetmədə onu əhatə edən sosial və psixoloji mühitdə yüksək qiymətləndirilən mənəvi keyfiyyətlərin olmasına daxili tələbat yaranır. Yeniyetmədə yaranan bu müsbət mənəvi keyfiyyətlər onun müsbət özünüqiymətləndirməsinə mühüm təsir göstərir, sosial fəallığını artırır. Yeniyetmənin özünüqiymətləndirməsinin formalaşmasında ailə çox əhmiyyətli və vacib bir rol oynayır. Ailə şəraiti, valideynlərin sosial mövqeləri, iş məşğuliyyətləri, ailənin maddi durumu, valideynlərin təhsil səviyyəsi yeniyetmənin həyat yolunu müəyyənləşdirir. Valideynlərin verdiyi şüurlu və məqsədyönlü tərbiyədən əlavə, ailədaxili psixoloji atmosfer də onun özünüqiymətləndirməsinə əsaslı təsir göstərir. Bu baxımdan məqalə böyük aktuallıq kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Ваграмов Ə.С., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya Bakı: 2003.
2. Амонашвили Ш.А. Обучение, оценка, отметка. М., Знание, 1980.
3. Байрамов А.С. Самооценка, самокритика и нравственное совершенствование личности. Журнал Вопросы психологии № 10, М: 1979.
4. Дубровина И.В., Лисина М.И. Возрастные особенности психического развития детей. М: 1986.
5. Захарова А.В. Психология формирования самооценки. Минск: 1993.
6. Устыдимся взрослые! Исповедь наказанных детей специально для родителей. Семья -1988 - № 3
7. Хорни К. Самознание. М.,1996.
8. Шабанов С.Ф. Психологический анализ половых различий воценке и самооценке у студентов: Автор. дисс. на соис. учен.степ. канд. психол. наук. Киев: 1987.

Summary

The effect of parent-child relations on the self-assessment of teenager

The formation of self-esteem in early ages is influenced by many factors that already exist in early childhood, including the attitude of parents. In early ages the interaction between parents and children acquires very difficult and constrained character. Their success depends on many factors, in particular on the style of activities of parenthood: there are democratic, authoritarian and conniving style of upbringing. Self-esteem comprises understanding oneself's reaction to environment. It can be inadequate (below or up) – and adequate which is appropriate to real achievements and features of the behavior of the children of early childhood.

Резюме

Влияние детско-родительских отношений на самооценку подростка

На формирование самооценки подростка влияет множество факторов, действующие уже в раннем детстве, в том числе, отношение родителей. В подростковом периоде взаимоотношения между родителями и детьми приобретают очень сложный и напряженный характер. Их успешность зависит от многих факторов, в частности, от стиля семейного воспитания; различают демократический, авторитарный и попустительский стили воспитания. Самооценка включает осмысление своих реакций на окружающее. Данное исследование показало, что самооценка может быть неадекватной – заниженной или завышенной – и адекватной, соответствующей реальным достижениям и особенностям подростка.

Zülfüyyə Musayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

GENDER ASPEKTİNDƏ İNSAN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA BIOSOSIAL AMİLLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *şəxsiyyət, bioloji cins, sosial cins, hormonlar, ünsiyyət,*

Keywords: *personality, biological sex, social sex, hormones, communication*

Ключевые слова: *личность, биологический пол, социальный пол, гормоны, общение*

Bir çox elmlərin tədqiqat obyektinə olan şəxsiyyət mövzusu çox mürəkkəb və təzadlı mülahizələrlə zəngindir. Təbii ki, buna səbəb insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasının çoxamillli və çoxkomponentli olmasıdır. Bununla bağlı olaraq zaman-zaman bir çox nəzəriyyələr yaranmışdır. Belə ki, bir qrup alimlər bioloji amilləri, digər qrup sosial amilləri əsas götürmüşlər. Sonuncular isə haqlı olaraq insan şəxsiyyətinin inkişafında bioloji və sosial amilləri vəhdətdə götürərək hər ikisinin müəyyən səviyyədə təsiredici gücünün olduğunu qəbul etmişlər. Gender aspektindən bu məsələyə yanaşdıqda cəmiyyətdə kişi və qadın şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşmasında həm bioloji həm də sosial (cəmiyyətin təsiri, təhrikləri) amillərin qarşılıqlı təsirinin olduğunu qeyd etmək lazımdır. Müasir dövrdə global xarakter alan üçüncü cins anlayışının yaranması, cinslərini dəyişənlərin sayının artması, cəmiyyətin onlara qarşı münasibətinin dəyişməsi və s. kimi hallar gender baxımından insanın şəxsiyyət kimi yetişməsində biososial amillərin rolunun, təsiretmə qüvvəsinin hansı səviyyədə olması məsələsini gündəmə gətirir. Belə ki, kişi və qadın şəxsiyyətinin formalaşmasında bioloji amil kimi insanın fizioloji quruluşu, anatomiyası, sosial amil kimi isə cəmiyyətin təhrikləri, ictimai-fərdi şüur səviyyəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Burada bu amillərin şəxsiyyətə təsiretmədə nisbət müəyyənliyi əsas məsələ kimi görünə bilər. Lakin vacib olan nisbət deyil hər iki amilin vəhdətidir. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında biososial amillərə əsasən bioloji və sosial cinsi müəyyənləşir. Bioloji cins insanın reproduktiv quruluşuna əsaslanır, onun erkək (kişi) və dişi (qadın) olmasını müəyyən edir. İnsan övladı dünyaya bioloji cinsi müəyyən olunmuş şəkildə gəlir. Bioloji cins insanın doğuluşu ilə əks olunur. Sosial cinsi isə sosial-mədəni rollar, şəxsiyyətin davranış forması, şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemi müəyyən edir. Bu gender olaraq şəxsin sosial və hüquqi statusunun da göstəricisi hesab olunur. Ümumilikdə kişi və qadın şəxsiyyətinin formalaşmasında bioloji və sosial cinsin rolunu forma və məzmun birliyi kontekstində daha yaxşı izah etmək olar. Bioloji cins formadırsa, sosial cins bu formanı özündə əks etdirən məzmandır. Belə ki, qarşılıqlı vəhdət mütləqdir və bir-birinə təsiretmə real obyektiv prosesdir. Gender aspektində kişi və qadının bioloji cinsi insanın fizioloji quruluşuna əsaslanır və bu onun formasıdır. Sosial cinsi isə məzmun – əsas mahiyyəti təşkil edir. Biz yalnız formaya əsaslanıb şəxsi qadın və kişi olaraq dəyərləndirə bilmərik. Burada mütləq məzmun da nəzərə alınmalıdır. Yəni, ilk baxışda qadının anatomiyası, yalnız fizioloji qurulu-

şuna görə cəmiyyətdə tam şəkildə onu qadın kimi qiymətləndirmək yanlışlıq olar. Çünki fizoloji quruluş, yəni forma qadın olmanın yeganə göstərici deyildir, qadın özünü gender olaraq qadın kimi hiss etməyə də bilər. Məhz bu mənada bioloji və sosial cins forma-məzmun olaraq birləşik təşkil edir və insan şəxsiyyətinin kimliyini müəyyənləşdirir. Bioloji fərqlilik insanın doğuluşu ilə meydana çıxır və cəmiyyət özünün təhrikləri, ictimai şüur forması ilə bioloji cinsi dəstəkləyir ki, bu da gender aspektində kişi və qadın şəxsiyyətinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında bioloji və sosial cinsi üst-üstə düşməlidir. Lakin real gerçəklikdə bioloji cins və gender uyğunluğu pozula da bilər. Əgər kişi və qadın indentifikasiyası doğuluşdan avtomatik verilmirsə bu zaman insanın şəxsiyyət kimi formalaşması yarımçıq hesab oluna bilər [4]. Lakin müxtəlif mədəniyyətlərdə, cəmiyyətlərdə bu məsələyə münasibət təzadlıdır. Bu ictimaiyyətin insanların öz cinslərini qəbul etməməsinə, dəyişmək istəyinə münasibətinin müxtəlifliyindən asılıdır. Müasir Avropada bu hal artıq normal qəbul edilir. Belə ki, əgər şəxs ona doğuluşdan verilən kişi və qadın statusunu qəbul etmirsə bu onda təmin olunmamaq hissi yaradır. Gender psixologiyasında buna gender disforiyası deyilir. Bu vəziyyətin səviyyəsi müxtəlif ola bilər. Əgər bu vəziyyət problem xarakter alarsa, insanın özünü, kimliyini təyin etməsi, cəmiyyət daxilində normal yaşaması mümkünəz hala çevrilir. Müasir Avropada gender disforiyasının həlli yolu transgenderizm və transseksualizmdir. Bu o deməkdir ki, şəxs ya öz statusunu tam inkar edir və bu cür yaşayır, yaxud da cərrahi əməliyyatla cinsini dəyişir və tam olaraq əks cinsə çevrilir. Azərbaycan cəmiyyətində isə milli-mənəvi dəyərlərimiz, mentalitet qanunlarımıza əsasən bu hal qəbuləilməzdir, insanın tam olaraq şəxsiyyət kimi formalaşmasında ciddi maneədir.

Gender aspektində insan şəxsiyyətinin formalaşmasında əsas cəhətlər hansılardır? Yəni cins olaraq bir qadını femin, bir kişini isə əsl maskulin davranışa təhrik edən, tam olaraq qadın və ya kişi kimi səciyyələndirən nədir? Bioloji baxımdan araşdırdıqda ümumiyyətlə kişi və qadının genetik kodlarının 99%-dən çoxu eynidir. İnsan genomundakı 30 min genin 1%-dən azı cinslər arasında dəyişiklərə səbəbdir [2, s.21]. Amma bu kiçik fərq kişi və qadının bütün xarici siqnalları qəbul edən və yadda saxlayan sinirlərdən başlamış, duyğuları, üz-mimika ifadələrini, düşüncələri, davranışını idarə edən neyronlara, hüceyrələrə qədər ciddi təsiretmə qüvvəsinə malikdir. Eyni zamanda aparılan araşdırmalara görə məlum olmuşdur ki, kişi və qadın beyninin ölçüləri bərabər deyildir. Kişi beyni bütün bədən ölçüləri, kriteriyaları nəzərə alınmaqla qadın beynindən 9% böyükdür. 19-cu yüzillikdə alimlər bu məlumatı yanlış olaraq qadınların kişilərdən az zehinə, biliyə malik olması kimi dəyərləndirirdi. Amma bu fərqə baxmayaraq kişi və qadın beyni eyni miqdarda sinir hüceyrəsinə sahibdir. Sadəcə qadın beynində bu hüceyrələr daha qalın və sıx şəkildə yerləşmişdir. Hətta 20-ci yüzillikdə belə qadına reproduktiv funksiyaları istisna olmaqla yarımçıq formalaşmış kişi obrazı kimi yanaşılmışdır [2, s.21]. Bu fikirlər əsasən psixoanalitiklərin nəzəriyyələrində əks olunaraq qadın və kişi psixologiyasında əsl fərqi ortaya çıxmasına maneə olmuşdur. Lakin kişi və qadın beynindəki fərqlərə dərinəz baxdıqda və analiz etdikdə bir qadını qadın, kişini isə kişi edən hansı cəhətlər olduğunu anlamaq bilərik.

Fizioloqların araşdırmalarına əsasən kişi və qadın şəxsiyyətində əsas həlledici amil hormonlar və hormonal balansın uyğun olmasıdır. Bir sözlə hormonlar həyatımızı idarə edir və dəyişdirir desək yanlışdır. Kişi və qadınlarda bəzi beyin bölgələri və funksiyaları fərqli şəkildə yaradılmışdır. Məsələn, bizə təhlükəni anlamaqda kömək edən (amigdala), hər şeyi xatırlamağımıza səbəb olan (hipokampus) beyin mərkəzləri bu fərqlərin mənbəyidir. Elmi araşdırmalar görə hormonlarımız başqa cür desək “ihsiz qoxularımız” bizim genetik bilgilərimizi daşıyır. Burunumuz vasitəsilə biz bu hormonlarda olan genetik bilgiləri qəbul edir və duyuruq. Nümunə olaraq göstərmək olar - İsveçrədə aparılmış belə bir tədqiqata əsasən; ikinci əl, yəni geyinilmiş (istifadə edən şəxsin hormonları hopmuş) köynəkləri geyinən şəxslərin bəzilərinə bu paltarların qoxusu xoş gəlmişdir. Buna səbəb həmin insanların genetik cəhətdən uyumlu olmasıdır. (bunun gigiyena ilə əlaqəsi yoxdur tamamilə genlərlə bağlıdır.) Genetik cəhətdən uyumluluq eyniyyət təşkil edən genlərlə deyil, əksinə fərqli olan genlərlə əlaqədardır. Avropanın kral ailələrində təkrarlanan soy daxili evliliklərdən doğulan uşaqlar əksərən xəstə olurdular. Buna səbəb genetik cəhətdən bir-birlərinə çox bənzəyən şəxslərin evliyi olmuşdur.

Cins olaraq məhz qadını kişidən fərqləndirən əsas bioloji fərq onun reproduktiv quruluşu, menstrual yaşayış tərzinə malik olmasıdır. Hər ay qadınlarda baş verən fizioloji menstrual hal onun duyğularını, davranışını bütünlüklə psixologiyasını dəyişir. Belə ki, araşdırmalara əsasən müəyyən olunmuşdur ki, adət görünən qadınların beyni hər ay 25% dəyişikliyə məruz qalır. Məhz bu səbəbdəndir ki, qadınlar ayın müxtəlif günlərində ya həddindən artıq əsəbi, gərgin, emosional olur, ya da sakit, zəki, düşüncəli davranırlar. Bu dəyişikliklər qız uşağının hələ 3-4 ayından başlayaraq menapoz dövrünə qədər davam edir və buna görə də qadınların gerçəkliyə münasibəti, duyğuları, hissləri, davranış tərzii kişilərdəki kimi sabit deyildir. Bu mənada qadınların xarakteri hava kimi dəyişkən olduğu halda, kişilər də isə əksinə möhkəm, sıldırım qayalar kimi sabitdir.

İnsanın ana bətnində formalaşması və dünyaya gəlişindən başlamış bütün inkişaf mərhələlərində hormonlar onun bioloji amil olaraq şəxsiyyət keyfiyyətlərinə təsir edir. Hər hormonal keçid mərhələsində hormonlar insanın fizioloji bədən quruluşu ilə yanaşı davranışında, ünsiyyətində, həyata baxışında münasibətlərində də dəyişikliklər yaradır. Nümunə olaraq göstərmək olar; yeniyetməlik dövründə istər kişi, istərsə də qadın orqanizmində baş verən sürətli hormonal dəyişikliklər onların gerçəkliyə münasibətinə, psixologiyasına ciddi təsir göstərir. Bu gender aspektində insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, sosializasiyasında bioloji amillərin əhəmiyyətini göstərir.

Müasir elm-texniki yeniliklər dövrü bizə gender aspektində kişi və qadın şəxsiyyətinin formalaşmasında əsas həlledici amilləri müəyyən etməyə geniş imkanlar yaradır. İnsan beyin tomoqrafiyası (PET) və maqnit dalğaları-titrəşimləri (MRI) sayəsində kişi və qadının sözləri istifadə edərkən, üz ifadələrini dəyişərkən, sevrəkən, gərgin və qorxu halında eləcə də depressiv vəziyyətdə olarkən, problemləri həll edərkən, beynində hansı dəyişikliklərin baş verdiyini izləmək mümkün olmuşdur [2, s.24]. Nəticədə, alimlər kişilər və qadınlar arasında kimyəvi, genetik, hormonal və funksional beyin fərqlərini dəqiqləşdirmişlər. Həmçinin kişi və qadın beynlərinin zülmə və dözülməz vəziyyətə tamamilə fərqli reaksiyalar verdiyi mə-

lum olmuşdur. Kişilər və qadınlar öz daxili hissələrini gizlədəndə və ya əksinə ifadə edəndə, söhbətləşəndə, problemləri həll edəndə beynin müxtəlif bölgələrini istifadə edirlər. Kişilər və qadınlar duyğular vasitəsilə gələn məlumatları fərqli şəkildə qəbul edib qavrayırlar. Eşitmə, görmə duyğuları və başqalarının nə düşündüyünü qiymətləndirmə fərqli yollarla baş verir. MR1 cihazı ilə bir mikroskop altında baxıldığında, kişi və qadın beyni arasında fərqlərin çox mürəkkəb və qarışıq olduğu görmək mümkündür. Məsələn, beynin eşitmə və nitq mərkəzlərində qadınlar kişilərdən 11% daha çox neyrona sahibdirlər. Emosiya və yaddaş mərkəzi –hipokampus qadınlarda daha genişdir. Buna görə də qadınlar duyğularını ifadə etməkdə və emosional hadisələrin detallarına qədər yadda saxlamaqda daha üstüdürlər. Kişilər isə cinsi meyillər, təcavüz və müdafiə hərəkətləri ilə bağlı beyin funksiyalarını qadınlardan 2,5 dəfə daha çox istifadə edirlər [2, s.26].

Beynimiz görmə, eşitmə, qoxu və dad bilmə tərzimizi formalaşdırır. Duyğu orqanlarımız vasitəsilə xarici qıcıqları qəbul edən sinirlər birbaşa beynimizlə əlaqə yaradır və bütün anlama prosesini beyin həyata keçirir. Başa, yəni beynin duyğu mərkəzlərinə hər hansı zərbənin dəyməsi qoxu və dad almamızda problem yarada bilər. Nümunə olaraq; əgər kişi xaraktercə təcavüzkar və əsəbidirsə zədə nəticəsində sakit biri ola və yaxud tam əksi də baş verə bilər.

Ancaq ilk növbədə qadın və kişi beyninin strukturunun necə inkişaf etdiyini, sosial amillərin, təkamül və mədəniyyətin onu necə formalaşdırdığını da unutmamaq lazımdır. Əks təqdirdə bu, bizdə gender aspektində qadın və kişi şəxsiyyətinin formalaşmasında yalnız bioloji amillərin rolunun olması qənaətini formalaşdırma bilər. Bioloji amillər xarakterimiz və davranışlarımızla bağlı cəhətlərin təməlini təşkil edir. Lakin insan beyni hər şeydən əvvəl öyrənmə, bilikləri mənimsəmə və istehsal etmə imkanına malik kompüter kimidir. İnsan təcrid olunmuş şəkildə deyil, insanlar toplumunda-cəmiyyət daxilində doğulur, yaşayır, inkişaf edir. Bu mənada heç bir şey sabit deyil. Bioloji amillər güclü təsirə malikdir, amma kişi və qadın şəxsiyyətinin formalaşmasında yeganə təsiredici qüvvə kimi yalnız öz reallığı, mövcudluğu ilə məhdudlaşa bilməz. Çünki insan bu reallıqları aşmaq qüdrətinə malikdir. Eyni zamanda insan hormonların beyin strukturuna, yəni insanın davranışlarına, gerçəkliyi dərk etməsinə, yaradıcılığına və ümumiyyətlə həyatına təsirini dəyişdirmək gücünə, zəkasına və qabiliyyətinə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R.İ Psixologiya Bakı: Nurlan, 2008.
2. Louann B. Kadın beyni.(The Female Brain), Baskı: Lord Matbaası, Topkapı/İstanbul, 2008.
3. Louann B. Erkek beyni. (The Male Brain), Baskı: Kurtiş Matbaası, Topkapı/İstanbul, 2011.
4. <https://freelgbt.wordpress.com/2012/03/01/cins-və-gender/>

Summary

The Role of Biosocial Factors in the Formation of Human Identity in the Gender Aspect

The development and formation of personalities of men and women is accomplished by the interaction of biological and social factors. The emergence of the

third gender identity in the modern world, which achieved the character of changes of relations in the society, is actual related to the biosocial factors in the development of human identity as a gender. As biological factor in the formation of male and female identity, the physiological structure, anatomy of the human as well as the, social impetus, social-personal level of consciousness, are of crucial importance.

Резюме

Роль биосоциальных факторов в формировании человеческой идентичности в гендерном аспекте

Развитие, формирование личности мужчины и женщины реализуется во взаимодействии биологических и социальных (влияние общества, мотивация) факторов. Появление понятия третьего пола в современном мире, который получил глобальный характер, изменение отношения общества к ним и тому подобные ситуации по гендерным взглядам актуальны в формировании личности человека. Роль, сила и степень воздействия биосоциальных факторов на человека является биологическим фактором, а мотивация общества, уровень социально-личностного сознания является социальным фактором.

Mətanət Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti

TELEVİZIYA SOSIAL İNKİŞAF PROSESİNDƏ CƏMİYYƏTİN MAARİFLƏNDİRİLMƏSİNİN ƏSAS AMİLİ KİMİ

Açar sözlər: *televiziya, sosial inkişaf, cəmiyyət, kütləvi informasiya vasitələri, informasiya*

Keywords: *television, social development, society, mass media, information*

Ключевые слова: *телевидение, социальное развитие, общество, СМИ, информация*

Yaşadığımız 21-ci əsrdə sürətlə inkişaf edən və rəqəmsal texnologiyalara əsaslanmaqla yeni informasiya və kommunikasiya mühitində öz təsdiqini tapan elmi-texniki tərəqqi cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə təsir göstərməklə, xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrində geniş şəkildə öz əksini tapır. Cəmiyyətdə baş verən müxtəlif sosial, iqtisadi məsələlərin işıqlandırılmasında isə əsas yeri KİV tutur. Bu baxımdan mətbuat, radio və televiziyanın cəmiyyət həyatında artan kəskin rolunu onların sürətli inkişafı, kütləvi informasiya vasitələrinin geniş yayılması və əlçatanlığı şərtləndirir. Televiziya isə özünün vizuallıq və audiovizuallıq xüsusiyyəti ilə ən qısa müddətdə çox uzaq məsafələrə çatmağa, hər hansı bir ictimai mühitə girməyə qadirdir. [3, s. 33]

Media bazarının keyfiyyət xüsusiyyətləri KİV-in inkişafı, yaxınlaşma və inteqrasiya proseslərinə əsasən dəyişir. Yalnız informasiya məhsulunun yayılmasına dair yanaşmalarla deyil, həm də müasir tarixi prosesi anlamaq üçün yaradıcılığa xüsusi tələblər qoyulması KİV-in konseptual, strateji və təşkilati strukturunda müəyyən dəyişikliklər edilməsini yeni yanaşmalı obyektiv zərurətə çevirir.

Kütləvi informasiya vasitələri insanların şüuruna təsir göstərməyi bacaran çox güclü bir qüvvədir. Bu, xüsusilə elektron media vasitələrində daha aydın nəzərə çarpır. Texniki imkanlar genişləndikcə onların rolu daha da artır. İnsanların duyğu və şüuruna emosional təsir baxımından hələ də elektron kütləvi informasiya vasitələri əvəzolunmazlıq xüsusiyyətlərini qoruyur və ona görə də ən böyük auditoriyaya sahibdirlər. KİV-də, xüsusilə də televiziya sənətinin artırılması məsələləri yaradıcılıq prosesinin təşkili, eyni zamanda, cəmiyyət həyatının əsas məqamlarına toxunmaqla bağlıdır [1].

İnteqrasiya prosesləri və texnoloji yeniliklər institusional sistem kimi fəaliyyət göstərən, infrastrukturun sürətli şəkildə reallaşdırılmasına imkan yaradan, yeni biznes modellərin dizaynı üçün nəzərdə tutulan, orijinal ekran məhsulunun yaradılmasına yeni yaradıcı yanaşmaların tətbiqini aktivləşdirən, cəmiyyətin tələblərinə cavab verən teleyayımı stimullaşdırır.

Teleyayım sahəsində mühüm rol oynayan elmi-texniki tərəqqi həm də sosioloji xarakter daşıyır, çünki milli və qlobal miqyasda kütləvi ünsiyyətin təmin edilməsi əhalinin informasiya bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasına, bilik və sosial

əhəmiyyətli informasiya məhsulu ilə tamaşaçıların böyük auditoriyasına sahib olmağa imkan verir.

İnformasiya cəmiyyətində insan-cəmiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi prioritet məsələlərdən biridir. Cəmiyyət informasiyalaşır. Televiziya gün ərzində saysız-hesabsız informasiya ötürməklə məşğuldur. İnformasiya seçimi isə azad auditoriyanın ixtiyarındadır. Televiziyanın istehsal etdiyi, ötürdüyü informasiya yayılma sürətinə və auditoriyasının genişliyinə görə digər informasiya vasitələrindən əsaslı surətdə fərqlənir və böyük izləyici kütləsinin eyni anda, eyni məsələ ətrafında düşünməsinə, diskussiyasını təmin etmək gücünə sahibdir. Bu baxımdan televiziya ilə cəmiyyətin sosial inkişafına xidmət edərək, onların məlumatlandırılması ilə bir yerdə həm də maariflənməsinə çalışmaq lazımdır [5].

Beləliklə, televiziya fəaliyyətinin rəqəmsal dövründə texnoloji yeniliklər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi yalnız istehsalat fəaliyyətində deyil, həm də sosial reallıqda daha çox izlənilir. Sosial reallıq dedikdə isə əsasən televiziya proqramlarının semantikasını və onların mədəni əhəmiyyəti, eləcə də geniş yayılmış və kollektiv şüur üzərində təsir göstərən ekran məhsulunun yaradıcılarının yaradıcılıq potensialı nəzərdə tutulur [2, s. 294; 4, s. 333].

İnternetin çox geniş yayılmasına baxmayaraq, ekran mədəniyyətinə xas məhsulların yaradılması və yayılmasında qabaqcıl kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi televiziya çox mühüm rol oynayır. KİV-in, ilk növbədə TV-nin əhatə dairəsi, kütləvi xarakter daşması, müxtəlif sosial qrupların zehniyyətinə təsiri bu gün ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir. Bunun səbəbi isə yayılan informasiya məlumatının, xüsusilə ekran məhsulunun cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə etməsi və integrativ funksiya daşıyan informasiya məhsulunun sosial inkişafda mühüm rol oynamasıdır.

KİV-in effektivliyi insanların ehtiyaclarını, onların sosial-iqtisadi, mənəvi və siyasi tələbatlarının artması və bu tələbatların işıqlandırılması ilə əlaqədardır. Çünki informasiya tələbatı və auditoriyanın maraqları ifadələri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Müasir auditoriya bütün ictimai əlaqələr sistemini əhatə etdiyindən kütləvi informasiya vasitələri tamaşaçıların ehtiyaclarını, maraqlarını, münasibətlərini və müvafiq xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Vaxtilə ümumilli lider Heydər Əliyev də televiziya ekranlarında cəmiyyət həyatının bütün sahələrinin – elmin, mədəniyyətin nailiyyətlərinin təbliğinə, sosial-iqtisadi hadisələrdən xəbər tutmağa, siyasi həyatı daha yaxından izləməyə, ümumiyyətlə, televiziya ilə təbliğata çox böyük əhəmiyyət verirdi. Televiziya ilə xalqa çatdırılan informasiyanın əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən ulu öndər onun əhatə dairəsini və təsirliliyini qeyd edərək deyirdi: “Televiziya bütün informasiya orqanlarından ən kütləvisidir. İndi heç kəs öz həyatını televiziyasız təsəvvür edə bilməz. Yəqin ki, televiziyasız yaşamaq da olmaz. Televiziya Azərbaycan xalqının milli sərvətidir” [6].

Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti (AzTv) də fəaliyyətinin ilk addımlarını atdığı dövrlərdə də, ondan sonrakı 50 illik uzun bir mərhələdə də Heydər Əliyev ideyalarından bəhrələnməmiş və məhz bunun sayəsində cəmiyyət maraqlarını ən dolğun şəkildə əks etdirməyi bacarmışdır. Onun ideyalarından doğan bu yol sayəsində o dövrün telejurnalistləri, rejissorları,

operatorı və digər sənət sahibləri cəmiyyətin sosial tələb və maraqlarından çıxış edərək, informasiyanın həm elmi-kütləvi, həm də bədii-əyləncəli şəkildə təqdimatına nail olmuşlar.

Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti inkişafının hər bir mərhələsində sosial inkişafda çox böyük rol oynamış, cəmiyyət həyatının hər bir sahəsinə nüfuz edərək oradakı məsələlərin işıqlandırılmasına səbəb olmuşdur. Bunu Azərbaycan Milli Televiziyasının 40 illik yubileyi münasibətilə Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin və rəhbər işçilərinin bir qrup nümayəndəsi ilə görüşdə çıxışı zamanı ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi sözlər də təsdiqləyir: “Azərbaycan televiziyasının keçmişi də çox yüksək qiymətə layiqdir, ancaq gələcəkdə qarşıda duran vəzifələr bundan da əhəmiyyətlidir, vacibdir və bundan da şərəfli olacaqdır. Ona görə də ümidvaram ki, siz bundan sonra da çalışacaqsınız. Əgər 35-40 il bu sənətdən, bu peşədən ayrılmamışsınızsa, bundan sonra da sizi ayırmaq mümkün olmayacaqdır. Siz bu işin həm müsbət cəhətlərindən istifadə etmişiniz, həm də ki, onun əzab-əziyyətinə dözmüsünüz. Güman edirəm, bundan sonra da, ola bilər, əzab-əziyyəti olsun, - dözməlisiniz, dözəcəksiniz, mən deməsəm də dözəcəksiniz, amma mən bunu sadəcə tövsiyə edirəm.

Güman edirəm, müstəqil dövlətimiz nə qədər çox inkişaf edəcəksə, televiziya-mız, bütün informasiya orqanlarımız da daha yüksək səviyyələrə qalxacaq və siz öz sənətinizdən, əldə etdiyiniz nailiyyətlərinizdən, zəngin təcrübənizdən daha geniş istifadə etmək üçün imkanlar tapacaqsınız. Ona görə də arzu edirəm ki, bundan sonra daha fədakarlıqla çalışsınız və Azərbaycan televiziyasını daha da yüksəldəsiniz” [6].

Televiziya hər zaman milli dövlət quruculuğu prosesinin təbliğində, Azərbaycan həqiqətlərinin, xüsusən də hazırkı mərhələdə Ermənistanın təcavüzkar siyasəti ilə bağlı yaşadığı çətinliklərin və bunun nəticəsində qaçqınların yaşadığı ağır sosial-iqtisadi vəziyyətin obyektiv şəkildə işıqlandırılmasında, həmçinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında da çox böyük rol oynamışdır. Bu baxımdan televiziyanın sosial inkişafda istər onun təbliği, istərsə də əsas təkanverici amili olaraq rolu böyükdür. Ona görə də mövcud bütün müsbət meyillərlə, Azərbaycan cəmiyyətində çox sürətlə gedən inkişaf prosesləri ilə bərabər, sosial məsələlərin televiziya kanallarında işıqlandırılmasının sistemli xarakter daşması çox mühüm amillərdəndir.

Cəmiyyətin informasiya və mədəni tələbatının təmin edilməsi, geniş xalq kütlələrinin maarifləndirilməsi, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin, estetik baxışların, humanist duyğuların və incə zövqün formalaşdırılması, gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi kimi məsələlərin uğurla həllində mühüm rol oynayan televiziya mədəniyyətimizin ən yaxşı nümunələrini üzə çıxarmaqla bərabər, xalqımız və dövlətimizin dünyada tanındılmasında da əsaslı vasitə kimi çıxış edir.

Milli adət-ənənələri, ictimai davranış normalarını, mənəvi dəyərləri formalaşdıran televiziya azərbaycançılığın əsas əlamətlərinin formalaşmasına da təsir göstərir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, İnternetin getdikcə daha geniş əhatə dairəsinə sahib olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda televiziya auditoriyası hələ də öz böyüklüyünü qoruyur və ölkə əhalisinin 80%-dən çoxu öz informasiya ehtiyaclarını məhz televiziya vasitəsilə ödəyirlər.

Ədəbiyyat

1. Alankuş S., Medya Ve Toplum, IPS İletişim Vakfı Yay. 2, İstanbul: 2005
2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура, М.: 2000
3. Мамардашвили М. Сознание и цивилизация, СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011
4. Назарчук А.В. Теория коммуникации в современной философии. - М.: Прогресс-Традиция, 2009
5. <http://www.gencqelemler.az/informasiya-cemiyetinin-formalasma-sinda-televizianin-yeri-ve-rolu/>
6. <http://lib.aliyev-heritage.org/print.php?lang=az&page=9492789>

Summary

Television as the Main Factor in Enlightenment of Society in the Process of Social Development

The article describes the role of television in the life of the society in the process of cultural development. Despite the active use of the Internet, television still plays an important role as a means of mass communication. Depending on the width of the audience, television includes different interests. Especially, the meaning given by national leader Heydar Aliyev on television, as well as his valuable words about television, are emphasized.

Резюме

Телевидение в качестве основного фактора просвещения общества в процессе социального развития

В статье рассказывается о роли телевидения, о его влиянии на социальную жизнь общества. Несмотря на широкое распространение Интернета, телевидение по-прежнему играет важную роль в качестве средства массовой коммуникации. В зависимости от уровня аудитории телевидение включает в себя разные интересы. Особенно подчеркивается оценка телевидения национальным лидером Гейдаром Алиевым, который высоко ценил его роль в жизни общества и называл Азербайджанское телевидение национальным достоянием народа.

TARİX VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Adil Babayev
Azərbaycan Dillər Universiteti

NAXÇIVAN ƏRAZISİNDƏ İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ NÜMUNƏLƏRİ

Açar sözlər: *Naxçıvan, İslam mədəniyyəti, "Qurani-Kərim", türk İslam əxlaqı*

Keywords: *Nakhchivan, Islamic Culture, "Qurani-Karim", Turkish Islamic ethics*

Ключевые слова: *Нахчыван, Исламской культура, «Корани-Керим», тюрко-исламские поведения.*

Ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğu haqqında hələ I əsrimizin əvvəllərində məlumat verən yəhudi tarixçisi İosif Flavi, Naxçıvanı bəşər nəslinin ilk beşiyi adlandırmış, bu ərazini Nuhun saldığı ilk şəhər kimi təqdim etmişdir [6, s.14]. Eramızın ilk əsrlərinə aid yunan coğrafiyaçısı Klavdi Ptolomeyin "Coğrafiya"sında isə Naxçıvan şəhəri "Naksuana" şəklində Cənubi Qafqazın ən böyük şəhəri olaraq göstərilmişdir. O, bu coğrafi məkanda Naxçıvan şəhərinin bütün Şərq aləmində ən böyük şəhərlərindən biri kimi təqdim etməklə şəhərin ən qədim tarixə malik olduğunu təsdiq etmişdir [14, s. XXII]. Biz bu mənbələrlə yanaşı Naxçıvan tarixi haqqında VIII-XII əsrlər ərəb səyyahları Əl-Bəlazuri, Əl-Əsir, İbni Xordadbeh kimilərin yazdığı yüzlərlə kitab məlumatlarında ərazinin ən qədim türk yurdu olmasına dair bu ərazinin abidələrinə dair məlumatlarla rastlaşırıq ki, burada Naxçıvan "Nəşəva", "Nəqşicahan", "Nəxcüvan" yazılışları ilə qeyd edilir. Burada Naxçıvan əyaləti Basfurracanın yazılışında da qeyd edilir ki, bu ad dəyişilmələri ərəb dilinin imkanları əlifba fərqi ilə səsləşir [1, c. 6–22; 5, s.143, 149; 17, s.18-42, 220 s.]. Bu mənbələrlə yanaşı İ.Şopen, V.Sisoyev və b. yazılarında Nuhun qəbrinin Naxçıvanda olması barədə tarixi faktlar göstərilir [11, s. 109-142; 16, s. 87-121]. Bütün bunlar Naxçıvanın qədim türk yurdu olmasına dair tarixi sübutlardır.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisi öz qayaüstü rəsmləri, arxeoloji mədəniyyət nümunələri ilə də dünya tarixçilərinə öz qədimliyini tanıtmışdır. Naxçıvan ərazisinin qədim maddi-mədəniyyət nümunələri daş dövrü mədəniyyətə qədər dayanmaqla, dünya elm adamlarının diqqətini bu gün də özünə cəlb etməkdədir. Təbii ki, bu qədər tarixi bir dövrü və faktları özündə yaşadaraq günümüzdə qədər daşmış bu qədim diyar siyasi proseslərə baxmayaraq tarixdən tam silinməmişdir.

Bəs "Qurani-Kərim" dini kitabında Naxçıvan ərazisi ilə bağlı hansı ayələr öz əksini tapır?

Bildiyimiz kimi İslam dinində olan yerli əhalinin birinci ibadəti namazla həyata keçirilir. Bu dini kitaba diqqət etdikdə İslamdan əvvəlki dinlərin və peyğəmbərlərin namaz haqqında dedikləri də "Qurani-Kərim"də yer alır. İslam peyğəmbəri deyir: "Namaz dinin dəyəridir, Namaz möminin meracidir". Burada namazın

Allaha ibadətın İslamdan xeyli əvvəl Böyük Yaradan tərəfindən əmr edildiyi də təsdiq edilir. “Qurani-Kərimin” Ənbiyə surəsinin 73-cü, Məryəm surəsinin 55-ci, Bəqərə surəsinin 83-cü, Əl-Maidə surəsinin 48-ci və s. ayələrində Allahdan özgə tanrı olmaması, qeyrisinə ibadət edilməməsi, Həzrəti İsmayılın ailə üzvlərinə, eləcə də bütün insanlara namaz qılmağı əmr etdiyi haqda ayələr yer alır. Bu müqəddəs kitab da Həzrəti Musa, Həzrəti İsmayıl, Məryəmin oğlu İsa, Allah tərəfindən seçilmiş bütün peyğəmbərlərin, namaz qıldığı haqda məlumatlara rast gəlirik [7, s. 13, 95, 279, 286].

Qurani-Kərimdə insanlara verilən bu tövsiyələr hazırda Naxçıvanın bütün yaşlı əhalisi, eləcə də gənc nəsindən bir xeylisi tərəfindən gündəlik, fasiləsiz icra olunmaqdadır. Bununla bərabər Qurani-Kərimin 21-ci Əl-Ənbiya surəsinin 76-77-ci ayələri, 71-ci Nuh surələrinin isə 28-ci əyəsində biz Məhəmmədə Nuhun da yad edilməsi, tövsiyə edilir və ailəsinin böyük tufandan xilas edilməsi haqqında məlumatlarla rastlaşırıq [7, s. 306, 594].

Eyni tarixi fikrləri Əsabi- kəhv ziyarətgahı haqqında da söyləmək olar. Qurani-Kərimin yüz on ayədən ibarət olan 18-ci “Kəhf” surəsində Naxçıvanda bu gün hər kəsin ziyarətgah yeri olan Əshabi-Kəf məbədindən bəhs edilir. Qurani-Kərimin bu surəsində İslamdan neçə yüz illər əvvəl Dağ Yunusun (Quranda Diqyanus) zülmündən xilas olmaq üçün 7 nəfərin (say təxminidir) “kəbədə” gizləndiyi göstərilir və onlar burada 309 il yatırırlar. Bu bir bütperəst şəhərində bir neçə gənc oğlanın tək Tanrıya- bir Allaha etiqadı ilə bağlı olmuşdur. Onların yataq yerlərinin, mağarasının girişi şimala baxır [7, s. 680].

“Qurani-Kərim”dəki istər Nuhla bağlı, istərsə də Əshabi-kəflə bağlı bütün bu deyilən ayələrin bu gün Naxçıvan əhalisinin folklor yaddaşında olması, əfsanədən daha çox həqiqətlə, tarixi faktlarla, həqiqətlərlə (-A.B) səsələməsi ilə müqayisə etsək, istər Nuh əfsanəsi, istərsə də Dağyunus əfsanəsi olduğu kimi Naxçıvan əhalisinin deyimlərində “Naxçıvan folkloru antologiyası” kitabının I cildində yer almaqdadır. Qeyd edək ki, Əshabi-kəfdə gənclərin gizləndiyi mağara və təpənin üzərində itin də nişanəsi əbədiləşdirilmişdir [8, s. 49-50, 68-71]. Təbii ki bu bir təsadüf ola bilməz. Bu sovetlər siyasətində tarixdən qoparılmış bir tarixin yenidən əbədiyyətə qovuşmasıdır.

Məhz “Qurani-Kərim”dən seçilmiş bu sürə və ayələr yuxarıda qeyd etdiyimiz İosif Flavi, K.Ptolomey, Baladzori, İbn- əl-Əsir, Nikitin K.A., Sisoyev V.M. kimi müəlliflərin Naxçıvanın qədimliyi haqqında dedikləri fikirləri bir daha tam olaraq təsdiq edir.

Sovetlər birliyi dağıldıqdan sonra xalqımızın inancına verilən sərbəstlik, bu istiqamətdə görülən işlər və İslami dəyərlərə verilən qiymət Ulu öndər Heydər Əliyevin fikirləri ilə də təsdiq edilir: “Biz heç vaxt öz dinimizi, tariximizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi unutmamalıyıq. Onları yaşatmaq, onlardan bəhrələnmək, ruhlanmaq həyatımızın əsas istiqaməti, gələcək işlərimizin zəmanətidir” [2, s. 1].

Bəs “Qurani-Kərim”də adı keçən bu tarixi faktlara, İslam dini inanc və mədəniyyətinə, onun əxlaqi tərəflərinin Azərbaycanın qədim diyarı Naxçıvan ərazisində geniş şəkildə təbliği və təsdiqi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri cənab Vasif Talıbovun hansı zəhməti hesabına reallaşmışdır?

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, müstəqillik dövrü bu qədim ərazidə ardıcıl olaraq bütün sahələrdə yenidənqurma işlərini aparən Ali Məclisin Sədri, cənab Vasif Talibovun xüsusi vətəndaşlıq milli qeyrəti özünü təsdiq edir. Bu qədim ərazidə Yusif Küseyr, Möminə xatın, Gülüstan, Qarabağlar və s. türbələr, Zaviyə-mədrəsə, Heydər, Kazım Qarabəkr, Şəhur, Cilovxanlı, Nehrəm, Əbrəqunus adlı xeyli sayda məscidlər, Came məscidi, Xanəgah kimi türbələr, Naxçıvan, Ordubad və s. buzxanalar, bununla yanaşı imamzadələr, hamamlar, qeysəriyyə kimi yüzlərlə də qədim və müasir abidələr yenidən bərpa və inşa olunmuşdur [10, s. 9, 13, 19, 23, 37, 40-41, 53, 59]. Bütün bunları layiqincə həyata keçirən Cənab Sədrin səyi nəticəsində qədim qalalarımız da diqqət mərkəzində olmaqla bərpa edilmişdir. Bununla bərabər 2004-2013-cü il, 11 il ərzində 227 inzibati bina, 42 təsərrüfat obyekti, 150 subartezian quyusu, 61 körpü, 29 nasos stansiyası, 119 elm və təhsil, 146 səhiyyə müəssisələri, 83 ümumtəhsil məktəbi, 159 mədəniyyət obyekti, 18 idman obyekti, qaçqın, köçkünlər üçün 420 fərdi ev, 590 istehsal və xidmət obyekti tikilib istifadəyə verilmişdir [9, s. 80-81]. Bura xeyli sayda uşaq bağçası, mədəniyyət müəssisələri, parklar, nəşriyyat və s. tikililəri heyratamiz surətlə tikilib başa çatdırılmışdır ki, ümumilikdə bunlar mindən yuxarı yeni tikilini əhatə edir. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, sovetlər dövrü taxıl, yem anbar və bazalarına çevrilmiş məscidlər təkcə 4 İL ƏRZİNDƏ, 1996-2000-ci illərdə əsaslı bərpa olunmuş, 10 yeni məscid tikilmişdir [3, s. 205].

Bu yenidənqurma işləri “Qurani-Kərim”də adı keçən surə və ayələrdəki abidələrdən də kənarda qalmamışdır. Bu ayələrdəki, Nuh peyğəmbər, Nuh tufanı, Əshabi-Kəf abidələri də qədim Naxçıvan ərazisi üçün tarixi bir həqiqəti təkrarlayır. Biz Nuh peyğəmbərlə bağlı Naxçıvanda Nuhdaban, Nuh Nəbi, Nuhun qəbir abidəsi, Gəmiqayada Nuhla bağlı Nəbi yurdu, Bilbil, Saria kimi toponimik və digər adlarla qarşılaşırıq, ki onların bir qismi yenidən qurulmaqla bu tarixi abidələr ərazisində tarixi muzeylər də yaradılmışdır [15, s.16].

İlkin sivilizasiya mərkəzlərindən biri olub 7 minə yaxın yaşı olan Naxçıvan, bütün bu yeniliklərlə günümüzdə də öz qədim mədəniyyət nümunələri ilə dünyanı heyratlandırməkdədir [4, s. 20-28]. Bu qədim şəhər ən qədim dini inanclarla bağlı tarixi faktları da özündə qorumaqla, bu il özünü “İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı” statusuna gətirib çıxarmışdır. Fikrimizi təsdiq edən bəzi tarixi fakt və məqamların, dini inancımızda yer alan İslami kəlamların Naxçıvan ərazisi ilə vəhdətinə də diqqət çəkmək istərdik.

Naxçıvanda 24-25 aprel, 2009-cu ildə Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri Vasif müəllimin şəxsi təşəbbüsü və sərəncamı ilə “Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumu da təşkil edildi. Simpozium iştirakçılarını salamlayan Cənab Sədr Naxçıvanın tarixi haqqında antik müəlliflərin, əcnəbi və yerli alimlərin əsərlərindən xeyli misallar gətirməklə tufanın bir həqiqət olduğuna dair xeyli tarixi faktlar göstərdi [13, s. 10-17]. Bu simpoziumda 60-dan yuxarı görkəmli Azərbaycan və Türkiyə, əcnəbi alimlərinin məruzələrində Nuh tufanı həqiqəti tarixi faktlarla təsdiqləndi.

Əgər xatırlasaq, sovetlər dövrü xeyli dini ocaqlarla yanaşı, Nuh peyğəmbərin türbə məzarı da dağıdılmışdır. Ali Məclis sədri cənab Vasif Talibovun xüsusi sərəncamı ilə Nuhun türbə məzarı araşdırılıb üzə çıxarılmış, onun qəbirüstü abidə-

si yüksək səviyyədə əvvəlki quruluşundan da gözəl arxitektor quruluşda inşa edilməklə əbədiləşdirildi. Naxçıvan diyarının ilkin inanclara göstərdiyi diqqətin təcəssümü olan bu məzarın yenidən bərpa, Cənab Sədrin və yerli əhalinin İslam əxلاقının tolerantlığına, ümumilikdə Azərbaycan xalqının multikultural xarakterinə və mənəviyyatının ucalığına tam bir sübut olaraq özünü təsdiq edir.

Sovetlər quruluş dağıldıqdan sonra Əshabi-Kəf məbədi də yenidən bərpa edilməklə, dini baxışlarımız milli mədəniyyətimiz kimi azad oldu və 1992-93-cü illərdə Naxçıvana rəhbərlik edən Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bu məbədin yollarında və özündə bəzi bərpa-təmir işləri apardı. 1995-ci ildə isə Ali Məclisin Sədri Vasif Talıbov cənablarının bu işi davam etdirərək, bu qədim ibadətgha xüsusi diqqət ayırması nəticəsində orada layiqli bərpa-təmir işləri aparılmaqla, bu abidə dünya İslam aləminin ziyarətghahına çevrildi.

Bir çox yazılarda müəlliflər Əshabi-Kəhvin müxtəlif yerlərdə olduğunu iddia etsələr də Kəf surəsinin 17 ayəsində olan coğrafi əlamətlər həmin mağaranın məhz Naxçıvandakı məbəddən başqası olmadığını birmənalı sübut edir. “Qurani-Kərim”də deyilir: (ya Məhəmməd! əgər o zaman onlara baxsaydın) Günəşin doğduğu zaman onların mağarasının sağ tərəfinə meyl etdiyini, batdığı zaman isə, onların sol tərəfinə yönləndiyini (mağaranın içində düşüb, onları yandırmadığını), onların da mağaranın ortasında geniş bir yerdə olduqlarını (küləyin onları oxşadığını və rahat nəfəs aldıklarını) görürdün. Bu Allahın möcüzələrindəndir [7, s. 264]. Bu gün minlərlə insanın bu ərazini ziyarət edərək kasıblara əl tutması, da dinimizin ən gözəl örnəyi, millətimizin humanist adətlərindəndir.

Məzhəbçilik və Naxçıvanda “dini bölgü” məsələsinə gəldikdə isə, Naxçıvan əhalisinin ibadətində dini fanatizmdən daha çox Qurana meyillik, onu olduğu kimi dərk etmək əsas şərt kimi qəbul edilir.

Bütün bunları yekunlaşdıraraq nəticə olaraq aşağıdakıları deyə bilərik;

1. Başda Cənab Sədr olmaqla Naxçıvan əhalisi İslam dini inanclara, “Qurani-Kərim”in verdiyi tövsiyələrə tam əməl etməklə İslamdan öncəki inanclarımıza və onun abidələrinə də tam olaraq sahib çıxırı;

2. Bu multikulturalizm və tolerantlıq Naxçıvan əhalisinin ən qədim kökləri və inanclarına olan etiqadının, onun yüksək inkişafının danılmaz sübutudur;

3. Naxçıvan ərazisindəki e.ə. VI minillikdən günümüzə qədər gəlmiş qədim türk, eləcə də İslam mədəniyyəti abidələrinin, haliyədə də yüksək səviyyədə Ali Məclis Sədri Vasif Talıbov tərəfindən bərpa mil kökdən gəlməklə, bu qədim mədəniyyəti yaradan əcdadlarımıza sayqı və etibarın təcəssümüdür.

Ədəbiyyat:

1. Баладзори. Книга завоевания стран. Текст и пер. с араб. проф. П.К. Жузе // Материалы по истории Азербайджана. Вып. 3. Баку, 1927. с. 6–22.
2. Dövlət və din. //İctimai fikir toplusu №1 (30), Bakı, 2015, 119 s.
3. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası müstəqillik yollarında. Bakı: Elm-Təhsil, 2016, 360 s.
4. Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan şəhərinin yaşı-5 min il // Naxçıvan Muxtar respublikasını yaranması: tarix və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, s. 20-28, 406 s.
5. İbn- əl-Əsir. Əl –Kamil-fi-t- tarix. Bakı: Elm,1959, 215 s.

6. Иосиф Флавий. Иудейские древности/Пер. с греческого Г.Г. Генкеля, т. I, СПб., 1900, 716 с.
7. Quran (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı: Azər-nəşr, 1991, 654 s.
8. Naхçıvan folkloru antologiyası I cild. Naхçıvan: Əcəmi, 2010, 511 s.
9. Naхçıvan Muxtar Respublikası 90, Naхçıvan: Əcəmi, 2014, 184 s.
10. Naхçıvan: Türk-İslam mədəniyyəti abidələri. Naхçıvan: Əcəmi, 2017, 124 s.
11. Никитин К.А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд//СМОМПК, Тифлис, 882, № 2, s. 109-142.
12. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naхçıvan” (24-25 aprel, 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları) Naхçıvan: Əcəmi, 2010, 300 s.
13. Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naхçıvan” mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumda Naхçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun çıxışı. /Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naхçıvan (24-25 aprel, 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları) Naхçıvan: Əcəmi, 2010, s. 10-17, 300 s.
14. Птолемей Клавдий. Руководство по географии / Пер. К. С. Апта и В. В. Латышева// Античная география. Москва: Географиздат, 1953, 368 с.
15. Rzayev F.H.Naхçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər). I c. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 528 s.
16. Сысоев В.М. Нахичеван на Араксе и древности Нах. АССР. Баку, 1929, 318 с.
17. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 220 s.

Резюме

Исламские культурные наследия на территории Нахичевана

Статья рассматривает на основе документов и исторических фактах существующие Исламские памятники и культурные наследия на территории Нахичевани. К изучению привлекаются также монументы упомянутые в Коране и их роли в истории этого региона. В статье анализируется проблема реставрация памятников относящихся к Исламской культуре и их сходство с древне-турецким наследием.

Summary

Islamic Culture Samples in Nakhchivan

The article examines the existence of monument sin Islamic ethics and culture in the territory of ancient nakhchivan and their place in history. In this direction, the factors related to ancient religions in the area, their place in the religion of Islam, the holy book “Qurani-Karim”, contain comparative analysis of traces of ancient religions. In addition, the article deals with the reconstruction of Nakhchivan and the restoration of monuments related to Islam, as well as the coincidence of the ancient Turkic morality with Islamic religious factors.

Диана Гусейзаде
Азербайджанский университет языков

РАННЯЯ КОЛОНИАЛЬНАЯ АРХИТЕКТУРА США

Açar sözlər: *Amerika memarlığı, müstəmləkə üslubu, Keyt-kod üslubu,*

Keywords: *US architecture, colonial style, Cape-code style, «saltbox» style, half-timbered style, Georgian colonial style*

Ключевые слова: *архитектура США, колониальный стиль, стиль Кейп-код, стиль «Салтбокс», стиль фахверк, георгианский колониальный стиль*

«Дом англичанина – его замок». An Englishman's home is his castle. (Английская пословица).

Дом в такой все-таки англосаксонской стране, как Америка, конечно крепость, но крепость эта кажется игрушечной, вроде тех, что строят малыши зимой из кубиков, а летом из песка.

Американский дом часто вызывает ощущение некоторой несерьезности, несолидности, неосновательности. Весь он какой-то хлипкий – филенки, реечки, фанера, башенки, завитушки и прочие архитектурные излишества, вместо более добротного материала, допустим - кирпича.

Несмотря на достаточную практичность этих построек, чья надежность постоянно проверяется свирепыми ураганами, американский дом с его кокетливыми цветниками и неизбежным газоном поразительно напоминает дачу. [1, с.23].

Окончательное формирование американской культуры начинается после освобождения от английского господства, к моменту окончания войны за независимость 1775-1783 гг. Данный процесс сопровождался патриотическим подъемом и ростом национального самосознания, что и способствовало развитию общественной и научной мысли американского общества, национального искусства – поэзии, музыки, живописи, созданию американского театра и формированию национального стиля архитектуры.

Необходимо отметить, что за более чем пять столетий со времени колонизации Северной Америки европейцами в результате человеческой деятельности для удовлетворения своих практических потребностей, в её облике и культурном ландшафте были произведены огромные изменения. Европейские колонисты яростно боролись как с местным населением и суровыми природными условиями, так и друг с другом за возможность обосноваться на новых землях.

Процесс колонизации Северной Америки можно обобщить в нижеследующей хронологии:

- абсолютное доминирование Испании на американском континенте с момента высадки Христофора Колумба в 1492 г. до конца XVI века (переломным событием явился разгром Испанской Армады в 1588 г., близ берегов Англии);

- основание французами Новой Франции (1534—1763гг.) в число территорий которой входили современные канадские провинции Квебек, Онтарио, Нью-Брансуик, Новая Шотландия и Остров Принца Эдуарда, современные американские штаты Луизиана, Миссисиппи, Арканзас, Северная и Южная Дакота, Айова, Канзас, Миссури, Монтана, Небраска и Оклахома;

- основание англичанами 13 колоний в период с 1607 до 1732 гг. (Вирджиния, Массачусетс, Нью-Амстердам (с 1664 года переименованный в Нью-Йорк), Мэриленд, Род-Айленд, Коннектикут, Делавэр, Нью-Гемпшир, Северная Каролина, Южная Каролина, Нью-Джерси, Пенсильвания, Джорджия.

Необходимо отметить, что в колонизации принимали участие и другие европейские нации – шотландцы, голландцы, шведы, немцы, и другие.

Представители наций-колонизаторов отличались друг от друга – социально-экономическим положением, культурой, языком, вероисповедованием, отношением к монархии, политическими убеждениями, родом занятий и т.д. Чрезвычайно большое разнообразие климатических условий в колониях, разбросанных по всему континенту, также вносило большое разнообразие в жизненный уклад колонистов. Все эти факторы существенно повлияли на характер архитектурного развития на американском континенте. И, хотя по уровню качества и архитектурной ценности, дома и постройки, возводимые в период колонизации, уступали своим европейским аналогам, однако они являлись продолжением европейской архитектурной традиции и добротной выполняли свои функциональные задачи. На более поздних этапах социально-культурное явление, описываемое как «melting pot» или же «плавильный котёл» привело к смешанию и возникновению новых самобытных традиций, в том числе и в архитектуре.

Созданные в условиях частых военных действий с коренным местным населением, первые поселения колонистов представляли собой небольшие форты, в которых располагалось небольшое количество жилищ, церковь и амбары. Сами постройки были весьма непритязательными и представляли собой хижины из брёвен и прутьев, обмазанных глиной, и несколько видоизменённые вигвамы.

После первичного освоения территории колонисты начали строить постоянные жилища. Изначально архитектура США впитала в себя наиболее популярные стили, существующие в Европе в XV-XVI веках и завезённые первыми колонистами.

В развитии американской архитектуры можно отчетливо проследить английский колониальный стиль, в период с 1607 по 1830 гг., берущий свои истоки в сельской английской архитектуре, и отсылающий к поздним средневековым архитектурным формам.

Тот факт, что постройки должны были защищать первых поселенцев в суровых климатических условиях Северной Америки с характерными низкими температурами, до -30 C^0 , высоким снежным покровом и сильными ветрами, во многом определил архитектурные особенности первых десятилетий колонизации Америки. С целью максимального сохранения тепла печь нахо-

дилась в центре дома, а потолки в комнатах были низкими, крыши покатой формы защищали от снега, а ставни на окнах от сильных порывов ветра.

Характерными формами архитектуры, сформировавшимися в тот исторический период, стали дома типа «Cape Cod» (Мыс Трески) и «Salt box» (Соляная коробка).

Стиль Кейп-код появился впервые на мысе Трески, штат Массачусетс, в месте первичного заселения английских колонистов. Стиль отличается подчеркнутым лаконизмом и отсутствием декора. В числе особенностей можно указать крутой скат черепичной крыши с боковыми фронтонами, симметричность фасада, большой центральный дымоход и центральный вход, прямоугольную форму дома и комнат, широкое применение древесины – дом строился из древесины, обшивался вагонкой, а полы были выложены паркетом, и дважды застеклённые окна с целью снижения энергопотерь.

Шло время и вскоре семьи поселенцев стали расширяться. С целью наиболее недорогого метода расширения жилплощади, поселенцы стали продлевать один из скатов крыши и возводить помещения под ним, данный стиль получил название «Салтбокс». (В переводе с англ. «saltbox» означает соляная коробка) [8, с.53].

Причиной такого странного названия для данного архитектурного стиля – «Соляная коробка» был тот факт, что эти дома напоминали форму используемых в тот исторический период деревянных ящиков для хранения соли на кухне.

Стиль Салтбокс был настолько популярен в США, что вскоре дома начали изначально проектировать и воздвигать в данном стиле особенно в штатах Новой Англии после 1680 года. Данный стиль был распространен в Новой Англии до 1830 года, в других частях страны он оставался популярным до конца 1800-х годов.

В 1650 году в стиле Салтбокс был построен дом, где родился и провел свое детство второй президент США Джон Адамс, модифицирован дом в 1720 году, в данный момент является частью национального исторического парка в Куинсе, штат Массачусетс.

Голландский колониальный стиль, берет свои истоки в голландской архитектурной традиции XVI века. Данный стиль получил распространение, в основном, в Нью-Йорке и долине реки Гудзон.

По сложившейся голландской традиции, дома строились из кирпича или камня. Дома имели ряд характерных особенностей: высокие черепичные крыши в стиле «gambrel roof – крыша гамбрел», с двух-уровневыми скатами с каждой стороны, при этом верхний скат был относительно пологим, а нижний более отвесным. Мансардная крыша позволяет полноценно использовать пространство под жилые комнаты с минимальными расходами [5, с.208].

Еще одно преимущество мансардных крыш, как видно из записей от 1798 года Федерального налогового учета, заключалось в том, что такие дома были классифицированы как одноэтажные и облагаемые налогом по более низкой ставке, чем двухэтажные дома [4, с.195].

Интересной особенностью являлось то, что верхняя и нижняя половина дверей открывались независимо друг от друга. Также, тыльные стены дома не имели окон, а по обеим сторонам сооружались дымоходы.

Разобраться в определениях архитектурных форм крыш средневековых домов и англоязычной терминологии поможет нижеприведённая иллюстрация.

Для строительства богатых частных владений в период 1690-1830 годов в основном применяется георгианский стиль. Стиль основывается на английской архитектуре, которая в свою очередь берет свое начало в Древнем Риме и Древней Греции. В штатах Новой Англии стиль был чрезвычайно уважаем и постепенно распространился по всей стране. С течением времени его начинают использовать не только для строительства особняков среднего класса, но и таунхаусов, дуплексов и кондо.

Характерные особенности присущие георгианскому колониальному стилю: прямоугольная, симметричная форма дома, парадная дверь в центре, крыльцо с декоративными колоннами, декоративный козырек над входной дверью, парные дымоходы, среднескатная крыша, пять окон через дверь (по два в каждую сторону от двери), минимальный скат крыши, по девять или двенадцать стекол в каждом окне [5, с.300].

Во внешнем убранстве домов характерно использование серого и синего цветов. Крыша, окна, ставни, карнизы и фронтоны зачастую красно-коричневого, насыщенного зелёного, графитового, тёмного шоколадного цветов.

Большое распространение в ранний период колониального строительства получили фахверковые дома. Стиль фахверк (с немецкого Fachwerk – "ферма", подразумевается ферма кровельной системы или "решетчатая конструкция"), зародившись в Баварии, быстро распространился по средневековой Европе, называясь в Франции «Colombage», а Англии – «Half-timber». Фахверковые дома, воздвигались по каркасной технологии с применением деревянных брусьев толстого сечения и природных материалов (глина, кирпич или камень). Основные элементы каркаса - вертикальные столбы, горизонтальные балки и косые раскосы - соединяются между собой различными замками и деревянными нагелями. Существуют сотни основных видов замков. Именно эти узлы без применения металлического крепежа и являются особенностью фахверка, а в изготовлении узлов и заключается работа плотника по фахверку. Другой особенностью стиля являлось использование нагелей – деревянных гвоздей для соединения деревянных элементов конструкции. Деревянный каркас не закрывался снаружи, что наряду с выбеленностью стен придавало визуальную легкость и определённое очарование фахверковому дому [7, с.145].

Французский колониальный стиль, также называемый французской креольской архитектурой является одной из основных колониальных архитектурных традиций США. Традиция французского креольского строительства появилась в Новой Франции, т.е. в Соединенных Штатах, в долине Миссисипи. В ней нашли свое отражение средневековая французская архитектура и новые элементы, привнесённые с Карибских островов. Жаркий климат региона дал возможность строить открытые террасы, устанавливать

большие окна, пропускающие много солнца, и французские (панорамные) двери. В сельских домах, опоясывающие весь дом галереи обрамлялись светлыми деревянными колоннами, упирающимися в крышу дома, жилые комнаты находились на втором этаже из-за частых наводнений, а в самих домах устанавливались французские камины, отличающиеся помпезностью и насыщенностью декоративными элементами [9, с.20].

В городских домах отсутствовали большие галереи, столь характерные для сельских домов. Отличительной чертой городской застройки был так называемый креольский таунхаус - многоэтажное здание, стоящее на одном уровне с тротуаром. Первый этаж служил торговым помещением, а верхние этажи являлись жилыми.

В некоторых креольских таунхаусах был небольшой мезонинный склад, известный ещё и как антресоль, расположенный между первым и вторым этажами. Широкий проезд соединял улицу и внутренний двор таунхауса. Сохранившиеся креольские таунхаусы широко представлены во французском квартале Нового Орлеана.

В окраске фасадов в креольской архитектуре используются такие цвета как французский красный, горчичный желтый, серовато-желтый, египетский голубой, задвижки и ставни на окнах темно-зеленого цвета [9, с.43]

Планы американских городов – это прямоугольная сетка улиц. Позднее эти кварталы покроют гигантские территории страны. Улицы и авеню, пересекающиеся под прямыми углами становятся элементами городского плана. К данному типу планировки колоний, применявшемуся еще древними греками в 7 веке до н.э. обращались многие народы при освоении новых земель [2, с.6].

Самое старое изображение прямоугольного плана американского города – план Нью Хейвена, штат Коннектикут, 1638 года. Там вписанная в квадрат территория разделена одинаковыми улицами на 9 одинаковых кварталов [8, с.63].

Город Нью-Хейвен был спланирован геодезистом Джоном Брокеттом. Большой вклад в этот проект внес также Реверенд Джон Давенпорт, один из основателей города. Хотя план строительства города следовал классическим канонам римского архитектора Ветрувия, все-таки больше этот план напоминал буквальную интерпретацию Нового Иерусалима, описанную в книге Откровений святого Иоанна [8, с.62].

Еще более амбициозным проектом было строительство города Филадельфия, штат Пенсильвания в 1861 году. Один из отцов-основателей Америки, квакер-пацифист Уильям Пенн планирует создание модели фермерских поселений и небольшого порта на берегу реки Делавэр, на территории в одну милю шириной и пятнадцать миль длиной вдоль реки. Но на этих территориях уже имеются голландские, шведские и английские поселения, вследствие чего Пенн вынужден подняться выше по реке.

Пенн и его архитектор капитан Холм были хорошо знакомы с просторной сеткой плана города Лондона, который был уничтожен пожаром 1665 года и чумой 1666 года. Они пересмотрели план и базируясь на этих чертежах составили свой план города с широкими городскими улицами и неболь-

шой пристанью для кораблей. Новый план был напечатан Холмом в Лондоне, имел стандартизированную сетку улиц, выровненную по отношению к рекам, которые были параллельны в данной точке двум главным улицам, проходящим через центр города и пересекающимися в центральном парке, в центре каждого сектора имелась центральная площадь.

Следуя указаниям У.Пенна, Холм отметил на плане, что частные дома должны быть спроектированы достаточно далеко от улиц, каждый в середине своего участка. План Холма включал принципы универсального порядка и симметрии, выраженные Робертом Хукком в его плане постройки Лондона, суть которого заключалась в том, что центральные улицы строятся четкими прямыми линиями, а пересекающие их, строго под прямым углом.

В начале строительства Пенн выделял участки вдоль восточной стороны реки Дэлавер, откуда дома были хорошо видны с прибывающих в порт кораблей. Колонистам присоединившимся к строительству позже выдавали участки на западном берегу реки Шуйкил. К 1684 году было построено уже 357 домов [8, с.64].

Ранняя колониальная архитектура США основывающаяся на европейских традициях отличается своей самобытностью и уникальностью. В рассматриваемый период, наряду с повсеместным заимствованием архитектуры стран-метрополий наблюдается зарождение нового колониального стиля в американской архитектуре, включающий «здания новых типов (митинг-хаузы, общественные здания Бостона, носящие универсальный характер), новые конструкции (воздушный каркас), новый тип планировки городов (Филадельфия), целый ряд новых функциональных решений жилых домов» [3, с.567], ярким представителем которого являлся американский политический и культурный деятель, третий президент США, архитектор-любитель – Томас Джефферсон.

Литература

1. Генис А. «Американская азбука». Изд. Уральского университета. 2000
2. Иконников. А. В. *Архитектура США*. М: 1979.
3. Келлер Б.Б. *Всеобщая история архитектуры. Том VII. Западная Европа и Латинская Америка. XVII — первая половина XIX вв.* Под ред. Бунина А.В., Каплуна А.И., Максимова П.Н. М. Стройиздат, 1969
4. *Burke Edmund. An Account of the European Settlements in America. 1729-1797.* J.H. Wilkins & Company and Hilliard, Gray, & Co. 1835.
5. *Ching Francis D.K. A Visual dictionary of Architecture.* By John Wiley and Sons, Inc. 1995.
6. Morrison Hugh. *Early American Architecture: From the First Colonial Settlements to the National Period.* (Dover Architecture). 2011.
7. Ravensway Charles Van. *The Arts and Architecture of German Settlements in Missouri: A Survey of a Vanishing Culture.* University of Missouri Press, Columbia and London. 1977.
8. Roth Leland M. *American architecture: A history.* Westview Press. Boulder, Colorado. 2001.
9. Sexton Richard. Delehanty Randolph. *New Orleans: Elegance and Decadence.* Chronicle books. San Francisco. 1993.

Xülasə

Erkən müstəmləkə dövründə Amerika memarlığı

Məqalədə erkən müstəmləkə dövründə Amerika memarlığının yaranması və inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilir. Burada Amerika müstəmləkəçiliyinin mərhələlərindən və kolonistlərin etnik mənşəyindən, dini mənsubiyyətindən, sosial-iqtisadi vəziyyətindən və digər mədəni xüsusiyyətlərdən asılı olaraq, memarlıq üslublarının formalaşmasından bəhs edilir.

Summary

American Architecture in the Early Colonial Period

The article reviewed the emergence of American architecture and the stages of its development in the early colonial period. The formation of architectural styles in accordance with the stages of colonization of America and the cultural peculiarities inherent to colonists, depending on their ethnic origin, religious affiliation and socio-economic origin are considered.

Qanqa Nəsirova
UNEC (Sabah qrupu)

TOLERANTLIQ QLOBALLAŞMA DÖVRÜNÜN TƏLƏBİDİR

Açar sözlər: *qloballaşma, multikulturaliz , tolerantlıq, hörmət, təmkinlik*

Keywords: *globalization, multiculturalism, tolerance, respect, restraint*

Ключевые слова: *глобализация, мультикультурализм, терпимость, уважение, сдержанность*

Dünya proseslərinin qloballaşması insan hüquqlarına yeni yanaşmalar müəyyən edir. Müxtəlif istiqamətlərdə dövlətlərin yaxınlaşmasını şərtləndirən qloballaşma prosesi və onunla əlaqədar meyarlar insan hüquqlarına birbaşa olaraq təsir göstərir. İnsan hüquqlarının qloballaşması ayrı-ayrı şəxslərin, qrupların və ictimaiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətinin insanların hüquq və əsas azadlıqları əsasında həyata keçirildiyi vahid hüquqi məkanın yaradılmasına gətirib çıxaran ümumdünya qloballaşmasını əks etdirir.

Müasir dövrdə yaranmış vəziyyət etnik-milli dözümlülüyün, habelə tolerantlıq və multikulturalizm kimi dəyərlərin bəşəriyyət üçün önəmini daha da artırır. Xüsusən də multikulturalizm bu gün fərqliliyi zənginliyə, müzakirələri inkişafa, iğtişəşləri sülhə, fərdiyyətçiliyi harmoniyaya aparan əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Sülh və əminamanlıq şəraitində yaşamaq üçün hər bir insanda qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı hörmət, məsuliyyət, xeyirxahlıq, sədaqətlik, təmkinlik, güzəştə getmək, tolerantlıq kimi insani xüsusiyyətlərin olması önəmlidir. Tolerantlıq dünyamızın zəngin mədəniyyətlərinin müxtəlifliyinə hörmət, doğru anlaşma, insanın özünü ifadə etmə formaları və fərdiliyinin təzahür üsulları ilə bağlı olan bir anlayışdır.

Tolerantlıq göstərmək – insanın görünüşü, mövqeyi, maraqları, davranışı və dəyərləri ilə fərqləndiyini qəbul etmək və fərdiliyini qoruyarkən dünyada yaşamaq hüququna sahib olduğunu tanımaq deməkdir.

Tolerantlığın əsasları fərqli hüquqların təzahür etməsindədir. O, bir insanın başqa bir millətlərin və din nümayəndələrinin ənənələrini, dəyərlərini və mədəniyyətini bölüşməmək, qəbul edilməsinə maneə törətməklə özünü büruzə verir.

Tolerantlıq integrativ bir keyfiyyətdir. Əgər bu keyfiyyət formalaşıbsa, bu, bütün həyat vəziyyətlərində və bütün insanlarla bağlıdır. Eyni zamanda, təcrübə göstərir ki, bir şəxs qohumları, tanışları ilə münasibətdə tolerant ola bilər, amma, başqa bir dinə və ya millətə münasibətdə hörmətsiz davranar. Bu baxımdan, şəxslərarası, sosial, milli tolerantlıq və dini tolerantlıq haqqında müzakirələr aparmaq olduqca aktual və zəruridir [1, s.57].

Şəxslərarası tolerantlıq müəyyən bir şəxsə münasibətdə; sosial-müəyyən bir qrupa, cəmiyyətə; millilik - digər bir millətə; dinə dözümlülük - başqa bir dində özünü göstərir. Əlbəttə ki, bütün bu aspektlər müasir gənclər arasında tolerantlığın gücləndirilməsinə yönəlmiş işlərin planlaşdırılması zamanı nəzərə alınmalıdır.

Gənclərimizin başqa dinlərə qarşı dözümlülük ruhunda tərbiyə edilməsinin vacib məsələ olduğunu nəzərə alaraq, gənclərdə tolerantlıq mədəniyyətinin hələ uşaq yaşlarından tərbiyə edilməsi, onlarda ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması da mühüm məsələlərdən biridir. Bunun üçün isə ən yaxşı vasitə təhsil və təbliğatdır.

Tolerantlıq qlobal bir problemdir və gənc nəsilə onu formalaşdırmaq üçün ən təsirli bir vasitə təlimdir ki, bu da gənclərin tənqidi düşünmə, müstəqil qərar vermə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə kömək edir və onlar dözümlülük göstərməyi öyrənirlər, yəni insanların maraqlarına, mövqeyinə, görünüşünə görə fərqləndiklərini qəbul edir və fərdiliklərini qorumaqla, onlarla qarşılıqlı hörmət şəraitində yaşamaq hüquqlarına malik olduqlarını da yaxşı dərk edirlər [2, s.203].

Ancaq mütəmadi olaraq eyni bir şəkildə davranma meylinin insanda tərbiyə edilməsi nəticəsində müəyyən müddətdən sonra onda sabit şəxsi xüsusiyyətlər formalaşa və vərdişə də çevrilə bilər. Əsas məqsəd kimi gənclərdə tolerantlıq mədəniyyətinin formalaşması üçün aşağıda qeyd olunan tapşırıqlar mütəmadi olaraq yerinə yetirilməlidir:

1. Gənclərdə tolerantlıq biliyinin inkişaf etdirilməsi;
2. Ətrafdakı insanlara (auditoriya yoldaşlarına, müəllimlərə, valideynlərə), fərqli bir millətin nüməndələrinə qarşı sakit, hörmətli münasibət yaratmaq;
3. Zidd olmayan üsullarla münaqişələrin qarşısını almaq qabiliyyətini inkişaf etdirmək;
4. Vətəninin, ölkələrinin tarixi və mədəniyyəti, dünya xalqlarının tarixi və mədəniyyəti ilə gəncləri daha dərindən tanış etmək;
5. Qeyri-formal assosiasiyalardan yayındırmaq üçün gəncləri idman klublarına, bölmələrə, yaradıcı birliklər və klublara, ictimai işlərə, daha çox xeyriyyəçilik göstərməyə cəlb etmək;
6. Qeyri-formal birliklərin fəaliyyətinin neqativ təsiri və onların əsl "üzünü" göstərmək üçün gənclərə bu birliklərin fəaliyyətini ətraflı şəkildə öyrətmək.

Tapşırıqların icra edilməsi üçün istifadə edilən əsas mərhələlər:

1. Analitik mərhələ

Məqsəd: Gənclərin qrupdakı münasibətlərini, birgə fəaliyyət göstərmə səviyyəsini, təhsil səviyyəsini, tolerantlıq səviyyəsini və həmçinin asudə vaxtlarında fəaliyyətlərini aydınlaşdırmaq.

İcra formaları: Gənclərlə anket sorğusu, müsahibələrin keçirilməsi.

2. İnformasiya mərhələsi

Məqsəd: Gənclərə tapşırıqları necə həll edəcəklərini və metodiki materialdan düzgün istifadə etmə qaydalarını öyrətmək.

Tətbiqin formaları: materialların seçilməsi, sərbəst məqalələrin yazılması, bu məsələ ilə bağlı internet, birgə iş planının hazırlanması.

3. Tətbiq mərhələsi

Məqsəd: "Tolerantlıq proqramı"nın praktiki tətbiqinə keçid.

Tətbiqin formaları: auditoriya saatları, müzakirələr, təlimlər, görüşlər, idman yarışmaları, kitabxana işçilərinin tələbələrə birgə yığıncağı və s.

4. Yekun mərhələ

Məqsəd: Görülən işlərə yekun vurmaq və gəncləri növbəti tolerantlıq tədbirlərinə hazırlamaq.

Proqramda həyata keçirilən tolerantlığın əsas aspektləri:

- mülki-hüquqi;
- əxlaqi və mənəvi;
- ailə;
- ünsiyyət (etnik-millətlərarası və şəxslər arası ünsiyyət);
- idman və Fitness mərkəzləri; estetik, ekoloji və s.

Gənclər arasında milli-mənəvi dəyərlərin qorunması istiqamətində işlər daha geniş şəkildə görülməli, onlarda vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissləri gücləndirilməlidir. Milli-mənəvi, o cümlədən dini dəyərlər insanlara olduğu kimi çatdırılmalıdır. Regionlarda fəaliyyət göstərən mədəniyyət mərkəzləri, dini icmalarla birgə multikulturalizm, vətənpərvərlik və digər milli-mənəvi dəyərlərimiz haqqında daha geniş şəkildə maarifləndirmə və təbliğat işləri aparılmalıdır. Müntəzəm olaraq bu səpkidə dəyirmi masalar, təlimlər keçirilməlidir ki, bu ruhda tərbiyyə olunan gənclərimiz gələcəkdə milli-mənəvi dəyərlərimizi, Azərbaycanın multikulturalizm modelini qlobal aləmdə layiqincə təbliğ edə bilsinlər [5, s.123].

Azərbaycanımızı - doğma məmləkətimizi əsl sivilizasiya və tolerantlıq mərkəzi kimi dünyaya tanıtmaqla keçirilən tədbirlərin, layihələrin rolu böyükdür. Bu istiqamətdə kitabxanalarda keçirilən tədbirlərin, layihələrin sayını artırmaqla daha böyük uğurlar əldə etmək olar. Bu da kitabxana xidmətinin keyfiyyətinin qalxmasına və tolerant gənclərin sayının artmasına səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əhədova S. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər: [monoqrafiya] Bakı: Elm, 2014.
2. Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq: çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər Bakı: Elm və təhsil, 2015.
3. Hüseynov Y. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik Bakı: Təknur, 2012.
4. Niftiyev A. Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm /N.M.Niftiyev; ön söz E.Nəsirov; elmi red. İ.Abbasov; [Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi]. Bakı: 2015.

Summary

Tolerance a Requirement of Globalization

The identification of tolerance means the recognition that a person is different from the exhibited appearance, position, interests, behavior and values of the world and that he/she has the right to live in the world maintaining his/her personality. In particular, multiculturalism today is one of the key factors that lead to the diversity of wealth, development of debates, in the world and the harmony of individuality.

Резюме

Толерантность - это требование глобализации

Выявление толерантности означает признание того, что человек отличается от внешнего вида, положения, интересов, поведения и ценностей мира и что он имеет право жить в мире, сохраняя свою личность. В частности, мультикультурализм сегодня служит одним из ключевых факторов, которые приводят к многообразию богатства, развитию дебатов, разнообразию и гармонии индивидуальности.

Тамар Гучуа

Кутаисский Государственный университет им. А.Церетели

ВОПРОС РОДНОГО ЯЗЫКА В ГРУЗИНСКОЙ ДИАСПОРЕ В БАКУ (1908-1915 гг.)

Açar sözlər: *gürcü, dili, diasporası, Bakı*

Keywords: *georgian, language, diaspora, Baku*

Ключевые слова: *грузинский, язык, диаспора, Баку.*

«Баку со своим 120 тысячным населением, довольно большой город, расположенный на ухабистом месте. Здесь жизнь кипит и переливается, город никогда не спит; Баку не отстает от европейских городов своими внутренними делами, промышленностью и торговлей... Что тут делают грузины, численность которых на сегодняшний день свыше 5000 и растет с каждым днем? Какую пользу приносят они своей нации, своей родине?»

- Цитата взята из журнальной статьи «Царство нефти» некоего Ал. Ндзи, которая отдельными письмами была опубликована в нескольких номерах журнала «Клде» (рус. «Скала») в 1912 году. Автор детально рассказывает читателю о столице соседней страны и грузинах, которые в то время жили здесь. Следует отметить, что тема Баку не была чуждой и для других грузинских периодических изданий, особенно начиная с 80-ых годов XIX века, когда столица Азербайджана стала одним из крупнейших промышленных центров на Кавказе и крупным работодателем для лиц, ищущих работу. Это обстоятельство превратило ее в самый мультиэтничный и мультикультурный город в регионе.

Согласно грузинским пресс-материалам, число грузин, которые поехали в Баку на заработки и поселились там в начале XX века настолько выросло, что в диаспоре появились такие проблемы, как речь на родном языке, получение образования на родном языке, отсутствие грузинских учебников, журналов и газет и т.д. В связи с этим интересно отметить статью «Письма из Баку» некоего «Гурули», опубликованную в 128-ом номере газеты «Иверия» в 1897 году, в которой читаем:

«В Баку много людей разных национальностей и почти все имеют свою церковь, учебные заведения, библиотеки и много других подобных учреждений. Среди них только мы, грузины являемся исключением. К сожалению, мы не имеем не только школу и церковь, но и простую библиотеку» .

Об отсутствии грузинской библиотеки в Баку упоминается и в письме Нико Долидзе, опубликованном в 494-ом номере газеты «Цнобис пурцели» (рус. «Листок новости»):

«Почти из всех поселков и городов слышим – основали библиотеки, воскресные школы и др. А мы, грузинское общество Баку, стим сладким сном и не думаем о пробуждении. Здесь, в большом торговом городе, нас грузин много, приблизительно три тысячи».

Причина того, почему представители грузинской диаспоры в Баку, так активно и с болью в сердце говорят об открытии грузинских школ и библиотек, указана в письме «Грузины в Баку», опубликованном в 9-ом номере журнала «Клде» в 1912 году, в котором читаем:

«Когда вы входите в семью грузинских интеллигентов, живущих в Баку, вы подумаете, что находитесь в доме европейских аристократов. Вы не услышите, ни одного грузинского слова, не найдете, ни одной грузинской книги, а грузинской газеты и подавно нет здесь... Если вы зайдете в какое-нибудь учреждение и случайно встретите грузина, то на ваш вопрос, заданный по-грузински, он ответит по-русски, а если вы упрямо повторите вопрос на родном языке, то он даст вам замечание - «говори со мной по-русски»... Сжимается сердце, когда присутствуешь на каком-нибудь собрании, съезде или застолье здешних грузин, все заканчивается так, что не услышишь ни одного грузинского слова. В Баку вы встретитесь с грузинским врачом, юристом, инженером, которые не умеют разговаривать по-грузински; 7-8-летнего ребенка, который с трудом разговаривает как на родном языке, так и на русском, отдают в среднюю школу, где он далек от грузинского языка».

К началу XX века в Баку начинают проводить так называемые «грузинские вечера», на которых, по материалам прессы, присутствовало довольно большое количество грузин. Об одном из таких вечеров говорится в письме П. Мачавариани, опубликованном 24-ом номере газеты «Иверия» 1903 года. Автор рассказывает о русском драматическом спектакле, который был поставлен на одном из таких вечеров и в конце письма ставит вопрос:

«Почему назвали этот вечер грузинским»? Что тут было «грузинского»?! Ничего, кроме жареного поросенка, индюшки, варенного говяжьего плеча, соусов и сациви»

Исходя из ситуации, создавшейся вокруг родного языка в грузинской диаспоре, в конце 1908 года грузины, проживающие в Баку, активно заговорили об открытии бакинского филиала популярной в то время в Грузии культурно-образовательной организации - Общества по распространению грамотности среди грузин. Первая официальная запись этого дела датирована 5-ым сентябрем 1908 года. Бакинский грузин Ражден Нацвлишвили пишет: «Здесь, в самом Баку, а также в его районе, в ближайшее время хотят открыть воскресную школу от имени Русско-грузинского общества грамотности, и просим сообщить нам в течение недели сможет ли правление открыть здесь воскресную школу вышеуказанного типа. Комиссия не просит никакой материальной помощи, кроме заботы» [1]. Позже, в обзоре об основании филиала было записано: «1 февраля 1909 года было проведено первое учредительное собрание местных членов общества. На собрании присутствовало - 30 членов. Собрание единогласно одобрило создание местного отделения».

3 мая 1909 года состоялось первое публичное заседание бакинского филиала Общества по распространению грамотности среди грузин, где был представлен план действий. План был следующим: 1) открыть грузинскую

школу, потому что правление было уверено, что грузинская школа станет связывающей силой грузинской диаспоры и поможет бакинским грузинам воспитывать своих детей на своей родной почве и сблизит их с грузинской нацией; 2) основать бесплатную библиотеку; 3) открыть воскресную школу и организовать публичные чтения; 4) проводить лекции по грузинской истории и литературе, так как в бакинских школах в то время училась грузинская молодежь, которая не могла изучать родной язык и историю. 4 октября 1909 года в Баку открылась первая начальная грузинская школа. Основным предметом был грузинский язык. Согласно записям Общества, в то время в школе учились 45 детей, количество желающих все время росло, но удовлетворению их желаний мешала малогабаритность школьного здания.

Грузинская пресса также откликнулась на открытие школы. В 7-ом номере журнала «Клде» 1912 года мы читаем:

«Правление Общества распространения грамотности среди грузин открыла бесплатную воскресную школу в Баку и тех, которые не поленятся ходить, научат письму, чтению и счету. Те, кто так или иначе знает грамоту, будут слушать лекции по истории Грузии, литературе и т.д. Для нас это приятное событие, которое возможно станет связывающим мостом между нами и отдаленным от нас грузинским обществом».

В отчете 1914 года есть такая запись: «Характеристика Бакинского отделения Общества распространения грамотности среди грузин», в котором говорится:

«Основной целью создания местного филиала было объединение грузинского населения Баку, в том числе развитие самосознания в национальных вопросах, повысить заинтересованность и максимально защитить национальные интересы. По мнению основателей Общества, филиал должен был быть тем культурным центром, вокруг которого грузины могли найти приют и вести культурную деятельность на национальной почве. Каждому ясно, что в тех условиях, в которых находилось большинство бакинских грузин, грузины постепенно забывают свой родной язык, утрачивается связь с родиной и стоят на пути деградации» [2].

Идея открытия грузинской школы в Баку, в самом мультиэтническом и мультикультурном городе региона, оправдалась. Согласно отчету, в конце 1915 учебного года школьная комиссия посетила экзамены в школе и высказала мнение: *«Школа и его жизнь произведут очень приятное впечатление. Во всех отделениях школы чувствуется надлежащее развитие и трезвость ума учеников, прочитанный материал они могут передать свободно и осознано».*

Таким образом, в начале XX века грузинская диаспора в Баку сумела сохранить национальную идентичность и самобытность. Согласно истории, в тот период малочисленным народам, входящим в состав империи, Россия запрещала получать образование на родном языке и в таких условиях Бакинский филиал Общества распространения грамотности среди грузин проделал огромную работу.

Интересно, что важные факты из истории Грузии, о грузинских царях и других героических поступках грузин ученики бакинской грузинской шко-

лы часто узнавали, посещая исторические памятники Баку. В связи с этим интерес представляет письмо ученицы третьего отделения бакинской грузинской школы Зины Цхведиани «Именины Тамары», опубликованное в журнале «Накадули» (рус. «Ручеёк»), в 10-ом номере 1915 года:

«В пятницу, 1-ого мая, был день царицы Грузии, блистательной и великоколенной Тамары. На третьем уроке учителя собрали в коридорах учеников всех отделений и поставили нас рядами. Перед отъездом преподаватели объяснили, какой день был сегодня. Мы отправились на прогулку по садам, а затем в «Девичью башню». Когда мы поднялись высоко, учитель объяснил, что делали наши предки в таких замках, грузинские войны, во времена Великой Тамары и в другие времена, как героически защищали они родину».

Наконец, следует отметить одно интересное обстоятельство, которое выявилось во время наших исследований: в грузинской прессе конца XIX и начала XX века тема Баку, как политического, также чисто культурного и информационного характера, всегда печаталась отдельными публикациями в газетах, а также в таких рубриках разных грузинских регионов, как, например, «Новости» и «Внутренняя хроника». Тема Баку никогда не встречается в разделе иностранных новостей. Это обстоятельство дает нам возможность сказать, что Кавказ и в частности Азербайджан в сознании грузинского общества не воспринимались как зарубежье и все, что происходило в соседней стране, для грузин было не чужим, а «внутренним делом».

Литература

1. **Архивный фонд №481**, Переписка Общество по распространению грамотности среди грузин с бакинским отделением, отчеты и протоколы о работе отделения, Тбилиси, 1908-1913 г. 1073 (№2053).
2. **Архивный фонд №481**, Переписка Общество по распространению грамотности среди грузин с бакинским отделением, отчеты и протоколы о работе отделения, Тбилиси, 1915-1919 г. 1487 (№6018).
3. «**Ахали схиви**» (рус. «Новый луч»), общественно-политическая газета, Тбилиси, 1910, №4.
4. «**Ганатлеба**» (рус. «Образование»), научно-педагогический и литературный журнал, Тбилиси, 1914, №6-7; 1916, №3.
5. «**Театри да сховреба**» (рус. «Театр и жизнь»), театрально-литературный журнал, Тбилиси, 1914, №25.
6. «**Иверия**», политическая и литературная газета, Тбилиси, 1897, №128; 1901, №214; 1903, №24; 1904, №90.
7. «**Клде**» (рус. «Скала»), общественно-экономический и литературный журнал, Тбилиси, 1912, №4-9.
8. «**Накадули**» (рус. «Ручеёк»), молодежный журнал, Тбилиси, 1915, №10.
9. «**Цнобис пурцели**» (рус. «Листок новости»), общественно-политическая газета, Тбилиси, 1897, №229; 1898, №489; 1898, №494; 1904, №2420; 1903, №2145; 1903, №2156.

Xülasə

Bakıda fəaliyyət göstərən gürcü diasporasının ana dili məsələsi (1908-1915-ci illərdə)

Gürcüstan mətbuatının verdiyi məlumata əsasən, 19-cu əsrin sonundan 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər olan müddətdə Bakıya işləmək üçün gəlib burada məskunlaşan gürcülərin sayı o qədər çoxalmışdır ki, bir neçə il ərzində diasporada ana dilində ünsiyyət, ana dilində təhsil almaq, gürcü dilində dərsliklərin əldə edilməsi və s. problemlər ortaya çıxmışdır.

Bütün bu problemlər Bakıda Gürcüstanda yaradılmış mədəni maarif təşkilatı –

Summary

The Issue of the Native Language in the Georgian Diaspora of Baku (1908-1915)

According to the Georgian press, since the end of the 19th century up to the beginning of the 20th century, the number of Georgians who went to work in Baku and settled there increased so greatly that in several years the problems of communication in the native language, access to the education in the native language, the availability of the Georgian textbooks, etc. emerged in the diaspora.

These circumstances led to the fact, that by the end of 1908 the Georgians living in Baku started to actively discuss the necessity of opening the Baku branch of the cultural-educational organization established in Georgia – The Society for the Spreading of Literacy among Georgians. The first official record of this case is dated September 5, 1908. The paper discusses the activities and outputs of the branch office in connection with the problems of the native language existing in the Georgian Diaspora of Baku.

TİBBİ PEDAQOQİKA-PSIXOLOGİYA

Xatirə Əzizova,
Zülfüyyə Tağıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

QOCALAR EVİNDƏ TİBBİ PERSONALİNİN PEŞƏ VƏ MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: qocalar , ürək xəstəlikləri, skleroz, şişlər, banal infeksiyalar

Keywords: elderly, heart disease, sclerosis, tumors, banal infections

Ключевые слова: престарелые, болезнь сердца, склероз, опухоли, банальные инфекции.

*“Yaşlılıq həyatın sonu deyil, tacıdır”
(Andre Repond)*

Səhiyyə sistemi işində qocalar evinin olmasının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu elə bir müəssisədir ki, burada yaşının ahıl vaxtlarında sağlamlığını, ailəsini, övlad nəvazişini itirmiş insanlar hərtərəfli qayğı ilə əhatə olunurlar. Müxtəlif tipli qocalar evləri vardır ki, burada somatik xəstəlikləri olanlar, psixi cəhətdən problem yaşayanlar məskunlaşır. Burada həmçinin oliqofreniyadan əziyyət çəkən cavan insanlar, yeniyetmələr də yaşayırlar.

İnsanlar yaşlandıqca həyat enerjilərinin azalması onların emosional həyatlarına da təsir edir. Çox emosional, şən həyat tərzini keçirən insanların yaşlarının üstünə yaş gəldikcə daha “sakit” və ətrafa qarşı daha laqeyd olmağa başlayırlar. Onların maraq dairəsi daralır, sevgi göstərdikləri insanların sayı azalmağa başlayır. Bəzən bu hallar daha kəskin şəkildə özünü biruzə verir ki, bu zaman ətraf mühitə maraq tamamilə itir, əhval-ruhiyyə çox dəyişkən olur. Səbəbsiz narahatlıq, qorxu halları olur və psixi durumun çökməsi baş verir. Onlar “uşaqlaşır” [4]. Ətraf mühitdən ana qayğısı və diqqət umurlar. Sadaladığımız bütün bu hallar yaşlı insanların yeni mühitə – qocalar evinə adaptasiya olunmağa, yeni insanlarla, yeni şərtlərdə yaşamağa mane olur.

Qocalıqda tənha qalmaq çox ağır hissdır. Ailənin gənc üzvləri sərbəst həyata atılaraq ailədən uzaqlaşır, əzizlər və dostlar yavaş-yavaş həyatdan köçürlər və insan ahıl yaşlarında təkliklə üzləşir. Bəzi insanlar bu vəziyyətdə öz vaxtlarını keçirmək üçün məşğuliyyətlər tapır, yeni kollektivlərə uyğunlaşaraq öz vaxtlarını səmərəli keçirirlər.

Patoloji qocalıqda isə yuxarıda sadaladığımız bütün hallar patoloji xarakter alır. Ego-sentrizim əlamətləri başlayır, şəxsiyyətin dəyişməsi, emosional atrofiya, mənəvi düşkünlük, demensiya halına düşürlər. Bəzən yaddaşın kəskin pozulması, xüsusi ilə yadda saxlamaq qabiliyyətinin itirilməsi baş verir. Əvvəllər keçmiş hadisələri yada salmaq mümkün olur, yeni hadisələr isə tezliklə yaddaşdan silinir və

onun yerini sərhədsiz fantaziya tutur. Bütün bu əlamətlərin fonunda gecə orientasiyaları pozulur. Yanaşı gedən başqa fiziki xəstəliklər (ürək xəstəlikləri, skleroz, şişlər, banal infeksiyalar) yaşlı insanların vəziyyətini daha da ağırlaşdırır. Bütün bu xəstəliklər psixi sarsıntılarla yanaşı insanda narahatlıq, təlaş və dekonpensasiya halları yaradır. Bəzən ahıl insanların gecə delireyaları baş verir ki, onlar gündüzlər çox sakit həyat tərzi keçirdikləri halda, gecələr çox narahat olurlar, yatmırlar, palatada gəzişirlər, əşyaların yerini dəyişirlər, qonşularla mübahisə edirlər [4]. Səhər isə hər şeyi unudurlar. Nəticədə bu emosional gərginlik beyin qan dövranının pozulmasına səbəb olur, nitq pozğunluqları baş verir, kiçik epileptik tutmalar başlayır. Bu yaşda əhval ruhiyyənin pozulması depressiv vəziyyətlərin, ipoxondriyaların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belə xəstələr özlərini günahkar, zəif, qərarlız hiss edirlər. Bəzilərdə sayıqlama halları da olur [3]. Məsələn, onlara elə gəlir ki, onların adına göndərilmiş məktublar, pullar, qiymətli əşyalar kimsə tərəfindən mənimsənilir.

Müxtəlif müəlliflər ahıl yaşlarında psixi vəziyyətlərin olmasının səbəblərini müxtəlif cür izah edirlər. Buna səbəb kimi cavan yaşlarda keçirdikləri somatik vəziyyətlər, sinir sisteminin orqanik dəyişikliklərini, psixi, bioloji və sosial faktorları, ən başlıcası isə şəxsiyyətin əsas əlamətlərini göstərir. Bu vəziyyətdə insanların mənəvi və fiziki sağlamlıqlarını qorumaq üçün onlara sakit, rahat, problemsiz ailə modelini qurmaq lazımdır [3]. Yaşlıların sağlamlığı çox hallarda ətraf mühitin onlara münasibətindən, onları olduqları kimi qəbul edilə bilməmələrindən, hörmətdən ən əsası isə onlara sonsuz sevgidən asılıdır. O ailələrdə ki, qocalara sonsuz bağlılıq hissi var, o ailələr ki, qocaları itirmək qorxusu ilə daima həkimə müraciət edirlər, o ailədə olan qocaların vəziyyətləri daima yaxşılaşmağa doğru gedər. Çox təəssüf ki, elə ailələr də var ki, qocalardan qurtulmaq üçün müxtəlif bəhanələr gətirirlər, onların psixi durumlarının ağır olduğunu söyləyirlər. Məlumdur ki, bu şəraitdə qocaların vəziyyəti daha da ağırlaşar və belə ailə ilə yaşamaqdansa qocalar evinə köçmək daha məqsədə uyğun olar. Qocalarda baş verən bütün bu xarakter dəyişikliklərin olması qocalar evində işləyən rəhbər işçilərin, tibb personalının, bir sözlə, bütün kollektivin işinin o qədər də yüngül olmamasına dəlalət edir. Yəni, onlar bir çox problem və çətinliklərlə üzləşməli olurlar ona görə hər bir sakinə fərdi yanaşmaq lazımdır. Hər bir şəxsiyyətə hörmət, qayğıkeş münasibət onların işinin əsasını təşkil edir.

Yaşlılarda psixi gərginliyə səbəb olan hallardan biri də nəcisi və sidiyi saxlaya bilməmələridir. Bu cür hallar qocalarda təkə fiziki deyil, həm də mənəvi sarsıntıya səbəb olur. Bu hallarda qocalarla münasibətdə personaldan çox böyük taktika tələb olunur.

Gecə delireyaları xüsusi müalicə tələb edən bir vəziyyətdir. Lakin bəzən personalın təklif etdiyi 1 stəkan ilıq süd, çay, xoş sözlər, əzizləmələr, verilən dərmanlardan daha güclü təsir edir. Uzun müddət verilən sakitləşdirici dərmanlar xəstələrin hərəkəti sistemlərinə mənfi təsir göstərir. Hərəkəti pozğunluqlar qocaların yığılaraq ağır formalı sümük sınıqlarının əmələ gəlməsinə səbəb olur ki, onlar bu vəziyyətdə uzun müddət yataqda qalmalı olurlar. Ona görə psixotrop dərmanların təyin olunmasında çox diqqətli olmaq lazımdır. Qocalıq psixogigiyenası dedikdə, ilk növbədə yaşlılara yaradılan sakit mühit, bu yaşda da onların iş fəaliyyətlərinin davam etdirmək üçün yaradılacaq şərait başa düşülməlidir. Hətta pensiya dövrü yaxınlaşdıqda onlarla psixi hazırlıq keçirilməlidir ki, yaşlılar bu vaxtın çatmasına

hazır olsunlar. Psixoterapevtlər yaşlılarla şəxsi məşğələlər keçməlidir çünki şəxsi kontakt, sevgi və qayğı olmadan belə insanlara sözün yaxşı mənasında təsir göstərmək mümkün deyil.

Əslində psixoterapevtlər xəstə ilə kontaktda özlərini valideyin roluna qoyurlar. Lakin yaşlı insanlarla kontakta girdikdə özlərini onların uşaqları kimi aparırlar. Çünki yaşlı insanlarda şəxsiyyətin deqrodasiyası və infantilizm əlamətləri olur. Həkimin özünü uşaq roluna qoyması yaşlı insanlarda sadaladığımız əlamətlərin üzə çıxmasının qarşısını alır. Çünki belə insanlar özlərini tam uşaq kimi hiss edir, böyüklərin köməyini, dəstəyini gözləyirlər. Əksər vaxtlarda qrup şəklində psixoterapiya məşğələləri aparılıb.

Qocalar evində yaradılan rahat şərait, əla qidalanma, gün ərzində bir neçə dəfə açıq havada gəzinti və asudə vaxtın səmərəli keçirilməsi yaşlıların uzun ömür yaşamalarını təmin edir.

Bu müəssisədə ən vacib problemlərdən biri ora daxil olan şəxslərin yeni mühitə adaptasiyası, yeni şəraitə uyğunlaşması bir sözlə, yeni insanlar arasında mövqeyidir. Yeni daxil olanların dost münasibətinə çox böyük ehtiyacları olur. Bu müəssisədə onların tək-cə fiziki yox, həm də mənəvi yerləri məlum olmalıdır. Belə müəssisələrin əksəriyyətində yeni daxil olanlarla xüsusi işlər aparılır: onların yeni mühitə, şəraitə adaptasiya olunmasına kömək edilir. Yaşlı insanlarda bu o qədər da asan olmur. Yeni şərtlər belə insanların psixikasına böyük təsir göstərir [4]. Ev şəraitindən, ailədən belə böyük bir kollektivə düşmək və razılaşmaq ki, bura artıq sizin ailənizdir - məlumdur ki, çox çətinidir. Onları həmişə narahat edən bir fikir olur: "Gör mən kim idim, axırım nə oldu", "Mən hansı ailədən gəlib hara düşdüm".

Qocalar evi – kollektivdir. Bunu, daxilində sülh və harmoniya hökm sürən böyük bir ailəyə bənzətmək olar. Bəzən bu harmoniya müəyyən xəstələrin davranış səhvi ucubantında pozulur. Lakin, bu disharmoniya tək-cə xəstələrin deyil, burada işləyən personalın, rəhbərliyin psixoloji təcrübəsizliyi üzündən də baş verə bilər. Buradakı çəkişmələr əsasən yaşlılarla cavanlar arasında baş verir. Çünki səsküyü sevən aktiv cavanlar sakitlikdə rahatlıq tapan qocaları çətin başa düşürlər. Bəzən ağıl zəifliyindən əziyyət çəkənlərlə tibb bacıları arasında konfliktlər yaşanır. Əksər vaxtlarda konfliktlər emosional, sevgi və seksual zəmində yaranır. Bunun hər bir sakininin fərdi xüsusiyyətləri: onların aqressivliyi, vasvasılığ, küsəyənliyi, dəyişkənliyi sadaladığımız konfliktlərin daha da kəskinləşməsinə səbəb olur. Bu vəziyyətdən çıxış yolları müxtəlifdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz "problemlili" xəstələr bütün qocalar evlərində olur [2]. Belə hallarda onlarla müxtəlif söhbətlər aparılır amma onların psixiatrik şöbələrə köçürülməsindən söhbət belə gedə bilməz, baxmayaraq ki, bəzən onlar arasında belə problemləri olanlar da olur. Ən yaxşı halda onları başqa qocalar evinə köçürürlər ki, burada hər şeyi yenidən başlayırlar və çox hallarda yaşamış acınacaqlı vəziyyətlər təkrar olunmur.

Məlumdur ki, bəzi yaşlı insanlarda müxtəlif əşyaların toplanmasına böyük maraq olur. Onlar dolablarda, yastıqlarının altında müxtəlif əski parçaları, qəzetlər, daş qırıqları, şəkillər keçmiş xatırladan əşyalar gizlədir. Bunun səbəbini soruşduqda müxtəlif izahatlar verirlər, məsələn quru çörək yığan qarı acliqdan qorxduğunu səbəb kimi göstərmişdir. Belə insanların bu xüsusiyyətləri onlarla yaşayan digər insanları narahat edir. Bəzi sakinlərin ev heyvanları saxlamağa çox

böyük maraqları olur. Bunun əksinə olaraq bir hissə kontingent bu müəssisədə ev heyvanlarının saxlanılmasını gigiyenik cəhətdən uyğun saymayaraq etiraz edirlər [1]. Bunun nəticəsində bir-biri ilə müharibə aparən iki "cəbhə" yaranır – heyvanların dostu və düşmənləri. Bütün bu kəskin vəziyyətləri sakitləşdirən, konfliktləri həll edən qocalar evinin rəhbərliyi, işçi personalı, tibb bacıları, texniki işçiləri bütün gün ərzində hər bir xəstə ilə fərdi iş aparmalıdırlar. Bu münasibətlər düzgün qurularsa, həmin müəssisədə heç bir həllini tapmayan problem qalmır. Belə ki, personalın böyük profesional taktikası qocalar arasında müxtəlif patoloji ideyaların yayılmasının, narazılıqların, qısqanclıq zəmnində baş verən müxtəlif "sevgi" macəralarının, qeybət və söz gəzdirmələrin qarşısını alır.

Ətraf mühitin, cəmiyyətin bu qocalara olan qayğıkeş münasibəti onların bu kollektivdə uzun illər sağlam və problemsiz yaşamalarına çox müsbət təsir göstərir [2]. Qocaların asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsi üçün müəssisədə hər cür şərait yaradılır. İnternet şəbəkəsinin olması, televiziya, radio, müxtəlif kinofilmlərin göstərilməsi, aktyorları qocalardan ibarət olan səhnələrin qurulması onların buradakı həyatlarını daha da maraqlı edir. Əmək terapiyası qocaların gün ərzində ən çox sevdikləri məşğuliyyət olur. Belə ki, onlar mətbəxdə, kənd təsərrüfatı, bağçılıq işlərində, mal-qara bəslənməsində, ev işlərində, tikiş və əl işlərində, həyətəni sahənin təmizlənməsində yaxından iştirak edirlər. Belə əmək terapiyası onlar üçün çox əhəmiyyətli və qiymətlidir.

İstər qocalar evində, istərsə də ailədə qocalara göstərilən qayğı və diqqət bir daha sübut etməlidir ki, qocalıq ömrün sonu yox, tacıdır.

Ədəbiyyat

1. Конечный Р., Боухал М. Психология в медицине. Прага: Авиценум, 1983.
2. Урванцев Л.П. Психология соматического больного. Ярославль: Институт «Открытое общество», 2000.
3. Урываев В.А. Социальная психология личности. Ярославль: 2005.
4. Харди И. Врач, сестра, больной. Психология работы с больными. Будапешт: Издательство академии наук Венгрии, 1988.

Summary

Professional and Moral Qualities of Medical Staff at Nursing Home

This article deals with characteristic features and psychological tension among the old-aged people. The elderly people need to adapt to new conditions in which they are surrounded with the people of different qualities. The careful attitude of the society and environment towards the elderly people, positively influences on their long and healthy life in this collective.

Резюме

Профессиональные и моральные качества медицинского персонала дома для престарелых.

Данная статья рассказывает о характерных изменениях, психических напряжениях, которым подвергаются пожилые люди. Пожилые люди нуждаются в адаптации в новую среду, а также в дружеских и заботливых отношениях. Заботливое отношение общества и окружающей среды к пожилым людям, позитивно влияет на их долгую и здоровую продолжительность жизни в этом коллективе.

Aytac Əliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

DELFINTERAPİYA

Açar sözlər: *neuropeptid, endorfin, sonoforez*

Keywords: *neuroprotein, endorphin, sonophoresis*

Ключевые слова: *нейропептид, эндорфин, сонофорез*

Psixonevroloji xəstəliklərdən əziyyət çəkən xəstələrin reabilitasiyası zamanı istifadə edilən müalicə üsullarından biri də animalterapiyadır. Bu cür terapiyada heyvanlardan və onların təsvirlərindən psixoterapevtik və tibbi yardımın göstərilməsi məqsədilə istifadə olunur. İnsan artıq bir neçə min ildir ki, bu müalicə üsuluna müraciət edir. Animalterapiyanın banisi itdən öz müalicə işində istifadə edən kanadalı uşaq psixiatri Bolis Levinson hesab edilir. Heyvan ona xəstələrlə ünsiyyət qurmaqda, beləliklə terapevtik prosesi tezləşdirməkdə və təkmilləşdirməkdə kömək edirdi. Animalterapiyanın ən əlverişli və geniş yayılmış forması "ippoterapiyadır". Uşaq serebral iflicin nəticələri olan uşaqların və ya psixi pozuntusu olan uşaqların davranışının və əhval-ruhiyyəsinin korreksiyası üçün bu üsulla atlardan istifadə edirlər [3]. Müasir animalterapiyanın perspektivli istiqamətlərindən biri delfinterapiyadır.

Delfinterapiya - delfinlərin özlərindən buraxdıqları ultrasəsəslərin bioloji effekti ilə və onların bütünlükdə biosahələrinin xeyirli təsiri ilə bağlı olan hadisədir. Müasir tibbi tədqiqatlar sübut edir ki, bilavasitə delfinlərlə ünsiyyət nəticəsində insanda müvafiq müsbət təsirlə baş beyin qabığının aktiv müsbət stimullaşdırılması baş verir.

Delfinlərlə ünsiyyətin autizmdən və Daun sindromundan tutmuş yaddaşın, nitqin və eşitmə qabiliyyətinin itirilməsinə qədər ən müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində kömək etməsi barədə elmi göstəricilər əldə edilmişdir. Bu gün delfinterapiya bütün dünyada artan maraq doğurur, belə ki, söhbət ağrıkəsici təsirlərdən, depressiyanın aradan qaldırılmasından, autist uşaqların öyrədilməsinin təkmilləşdirilməsindən gedir. Delfinterapiya bütün dünyada müxtəlif yaşda olan şəxslərin orqanizminin müdafiə qüvvəsinin gücləndirilməsinin qeyri-spesifik üsulu kimi tanınmışdır. Delfin allelomimetik davranışın məxsus olduğu heyvanlara (öyrədilmədən oxşatma və ya qarşılıqlı stimulyasiya) aiddir. Belə heyvanlarda cəmiyyət üzvlərinin etdikləri hərəkətlərə münasibətdə, məsələn ünsiyyətə qarşılıqlı stimullaşdırma baş verir. Daha çox ünsiyyətçi və əlaqə yaradan olduqları üçün delfinlər insanlarla belə qarşılıqlı əlaqəni dəstəkləyirlər. Terapevtin vəzifəsi – bu əlaqələri modelləşdirməkdir. Delfinlərin davranışı və psixikası uzun illər psixoloqların və fizioloqların diqqət obyektinə olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, delfinlərin koqnitiv qabiliyyəti primatların vərdişlərinin inkişaf səviyyəsinə yaxındır. Planetin ən ağıllı heyvanları reytingində delfinlər layiqli üçüncü yeri tuturlar [1]. Delfinterapiyanın təsirliliyi bir çox hallarda bu heyvanların unikal xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Delfinləri öyrətmək asandır, onlar hər şeylə maraqlanırlar və yüksək dərəcədə so-

siollaşırlar. Delfinlərin buraxdıqları impuls və fasiləsiz səslər tezlik xüsusiyyətlərinin qeyri-adi geniş spektri – bir neçə hersdən demək olar ki üç yüz kilohersə qədər olan geniş spektri, yəni infrasəs, səs və ultrasəs tərkiblərini əhatə edir. Delfinlərdə intellektin və öyrənmək qabiliyyətinin olması baş beyin qabığının inkişaf dərəcəsi, cavan delfinlərin böyüməsinin uzun müddəti, valideyn qayğısının yüksək səviyyəsi, ən birinci növbədə isə mürəkkəb sosial həyat ilə izah edilir. Koqnitiv bacarıqlar onların davranış çevikliyini təmin edir ki, o da delfinkimiləri fərqləndirir və onlara geniş spektrli inkişaf pozuntusu olan xəstələr üçün təsirli terapevt olmalarına imkan verir. Delfinterapiyanın iki qarşılıqlı ünsiyyət üsulu vardır: 1. Ən az sayda mütəxəssislərin iştirakı ilə heyvanla sərbəst qarşılıqlı ünsiyyət. Bu istiqamətdə xəstə özü delfinlərlə öz münasibətlərini qurur, yol verilən mümkün çərçivədə qarşılıqlı ünsiyyət üsullarını seçir. Mütəxəssislərin rolu xəstələrin və delfinlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə məhdudlaşır. 2. Xüsusi olaraq təşkil edilmiş ünsiyyət. Heyvanla ünsiyyət mütəxəssis vasitəsilə həyata keçirilir, burada mütəxəssislə ünsiyyət müştəri üçün psixoterapevtik əhəmiyyət kəsb edir, delfinlə ünsiyyət isə ətraf mühit, fon kimi qəbul edilir. Burada delfinterapiyanın xüsusiyyəti və növü qarşıya qoyulmuş məqsədə tabe edilir. Bu istiqamətdə delfinterapiya müxtəlif vəzifələri həll edə bilər: psixoterapevtik, psixokorreksiya, psixoprofilaktika, fizioterapevtik, pedaqoji. Delfinterapiyanı naturopsiqoterapiyaya aid etmək olar. O fərdi, qrup şəklində və ya ailəvi ola bilər. Xəstələrin delfinterapiya seansına qədər və ondan sonra edilmiş ensefaloqramları dominant olan alfa ritmin amplitudlarının azalmasını, beynin hər iki yarımkürələrinin fəallığının sinxronlaşdırılması dövrlərinin təzahür etməsinə işarə etmişdir. Bir sıra əlavə məlumatlara görə bu vəziyyətdə beyin immuniteti artıran, həmçinin yaddaş, tədris və yuxu mexanizmlərində mühüm rol oynayan çoxlu sayda neyropeptidlər (endorfinlər) ifraz edilir. Bundan başqa, bu cür göstəricilər mücərrəd düşüncənin və öyrənmə qabiliyyətinin aktivləşməsinə göstərir. Endorfinlər həmçinin sakitləşdirici, sedativ və ağrıkəsicə effektləri göstərir. Delfinterapiya üsulunda mühüm rol "sonoforez" adlanan hadisə mühüm rol oynayır - delfinin təbii ultrasəs sonarının müalicəvi xüsusiyyətlərindən delfinterapiya seansları zamanı effektlə istifadə edilir. Delfinlərlə ünsiyyət seansları zamanı qeydə alınmışdır ki, onlar 10-20 kHs tezlikli exolokasion dalğalar ifraz edirlər. Delfinin exolokasiyası nəticəsində yaranan intensiv ultrasəs dalğaları hüceyrə səviyyəsində masaj edir, hüceyrənin membranının keçidini yaxşılaşdırır və dəriyə xeyirli aktiv hissələrin daxil olmasına icazə verir. O, hərəkətsiz zonalarda olan mayeni qovaraq toxumaların daha təsirli və tez drenaj edilməsinə yardım edir. Delfinin exolokasiyası sonoforezin hüceyrələrə daxil olması üçün kifayət qədər güclüdür. Bundan başqa, kavitasiya adlanan effekt vardır, bu zaman hüceyrələrin qarşılıqlı sürtünməsi nəticəsində onlarda olan qazlar öz yerlərini tərk edirlər və uçurlar. Kavitasiya - bioloji mayelərdə qazla dolu mikroskopik boşluqların (kavitasiya qovuqlarının və ya kavernlərin) yaranmasıdır. O, boşalma yarım dövründə böyük intensivlikli akustik dalğanın keçməsi zamanı yaranır. Axınla birlikdə daha yüksək təzyiqli sahəyə keçərək və ya sıxılma yarım dövrü zamanı kavitasiya qovluğu bağlanır, bu zaman zərbə dalğasını generasiya edir. O, toxumalardan bir sıra bioloji aktiv maddələrin çıxmasına, o cümlədən "sevinc hormonu" adlanan neyroendorfinlərin ifraz edilməsinə kömək edir. Ultrasəs kavitasi-

ya fizioloji effekt aşağıdakılarda təzahür edir: hüceyrənin membranının yükünün azalmaya doğru dəyişməsi, eritrositlərin aqreqasiya xassələrinin dəyişməsi, trombolizisin güclənməsi, qanın laxtalanmasının azalması. Təsvir edilən mexanizmlərin başqa təsiri delfinlərlə ünsiyyət nəticəsində, xüsusən xəstə onurğa sütunu olan xəstələrdə ağrıkəsici təsirin olmasıdır[1]. Delfinlərin ultrasəs titrəyişləri buraxması, həmçinin eşidilən diapazonda (200-2000 Hs) səslər çıxarılması zamanı mikrovibrasiyaların toxumalara daxil olması və müxtəlif bioloji strukturlara keçmə təsiri baş verir, yəni vibroakustik təsir həyata keçirilir. Vibroakustik terapiya təkəcə qan dövrənini və limfa dövrənini gücləndirmir, həm də iri bioloji molekulların, eritrositlərin, və immuntərkibli hüceyrələrin kapillyarlardan interstisiyalara, interstisiyalardan isə damar və limfa kapillyarlarına daşınmasını asanlaşdırır, bununla da hüceyrə mühitinin yaxşılaşdırılmasını və müxtəlif mübadilə məhsullarının toxumalardan sirkulyasiya axınına çıxarılmasını təmin edir. Patologiya sahəsində mikrosirkulyar pozuntular daha çox ifadə olunduqca vibroakustik terapiya daha təsirlidir. Delfinterapiyanın daha bir təsiri daxili orqanların və dəri örtüyünün hidromassajıdır, bu delfinlərin hərəkəti zamanı turbuləntlik sahələrinin hesabına baş verir. Bu sahələr heyvanın quyruq üzgəcinin yaratdığı müxtəlif istiqamətli su axınlarından ibarətdirlər. Həmçinin delfinlərin insana refleksoterapevtik təsiri müşahidə edilir: uşağın əllərində və ayaqlarında bioloji aktiv nöqtələrə rostrum ilə toxunaraq delfin sinir sisteminin reflektor zonalarını stimullaşdırır. Yaranan impuls-lar müvafiq sinir mərkəzlərinə ötürülür. Sinir sistemi isə öz növbəsində zədələnmiş orqana və ya orqanlara özünübərpa sistemlərini aktivləşdirən impuls-lar göndərir. Bundan başqa, su mühiti bütünlükdə oynaqlara yükü azaldır və eyni zamanda müxtəlif hərəkət pozğunluqlarında əzələlərin məşq edilməsinin həyata keçirilməsi üçün optimal şərait yaranır. Xəstəyə təsir göstərən əsas amil ünsiyyət və oyun fəalliyətidir.[2]. Məlumdur ki, müxtəlif psixonevroloji xəstəlikləri, inkişaf pozuntusu olan və ya psixoloji zərbə almış olan uşaqlar üçün qorxu və ünsiyyət çətinlikləri ilə müşayiət olunan insanlara qarşı soyuqluq və onlardan uzaq olmaq səciyyəvidir. Delfin öz təbii "anatomik" təbəssümü, mehribanlıığı və uşağa marağı ilə ünsiyyətin formalaşmasına və müsbət kommunikativ davranış modelinin möhkəmlənməsinə yardım edir. Uşaq ilə delfin arasında ünsiyyətin qeyri-verbal xarakteri uşaq üçün qarşılıqlı ünsiyyəti asanlaşdırır, onu təbii prosesə çevirir. Bu ünsiyyətin mühüm elementi uşaqla delfinin taktil ünsiyyətidir. Uşağın ətraf mühitlə və xüsusən də ana ilə qarşılıqlı ünsiyyətinin ilkin forması olan cismani ünsiyyət heyvan ilə uşaq arasında emosional qarşılıqlı əlaqənin yaranması üçün qiymətli terapevtik mexanizmdir. Delfindən istifadə delfinin təbii xüsusiyyətləri ilə bağlıdır: nadir fiziki və yüksək intellektin vəhdəti, ünsiyyət ehtiyacı, növlərarası ünsiyyət bacarığı, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadə, oyun davranışı, həmçinin insanın delfinə qarşı xüsusi münasibəti: o, ən birinci əşyaların ən parlaq rəmzlərindən biridir, yəni arxetipikdir. Bu güclü müsbət göstəriş yaradır. Göstəriş və real qavrama qovşağında "Delfin effekti" deyilən güclü müalicə amili yaranır. Delfinin qavranması artıq psixoterapevtik təsir göstərir.

Delfinlə ünsiyyət aşağıdakı müalicəvi amilləri özündə əks etdirir: müsbət emosiyalar, sedativ, aktivləşdirici, yayındımaq və katarsik effektlər yaradır. Delfin ünsiyyətdə olduğu tərəfdaşına marağı parlaq şəkildə nümayiş etdirir, fəal şəkildə

ünsiyyətdə olur, cavab tələb edir, özünə diqqəti cəlb edir, mehribanlıq, niyyətin səmimiyyətini nümayiş etdirir.

Delfinlə yaxın, dostluq əlaqələrinin qurulması ətrafdakı insanlarla gələcəkdə müsbət və səmərəli əlaqə yaratmaq üçün zəmindir ki, bu da uşağa sosial qarşılıqlı əlaqə təcrübəsi üçün imkan verir. Delfinlə ünsiyyət güclü emosional amildir ki, o, uşağa yeni hərəkətlərin və davranış patternlərini mənimsəməyə stimül verir, həmçinin o terapevt tərəfindən müsbət sosial göstərişlərini qəbul edilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün açıq olur. Delfinlərlə məşğələləri fərqləndirilən müsbət emosional əhval-ruhiyyə aktivliyin artmasına, əhval-ruhiyyənin və xəstələrin ümumi vəziyyətinin yaxşılaşmasına yardım edir. Delfinlə oyun psixomotor sahənin və müxtəlif tədris proseslərin inkişafı üçün stimuldur. Delfinlərin sayəsində xəstədə iradə fəaliyyəti yaranır, motivləşdirmə artır, müsbət nəticələrin əldə edilməsinə çalışqanlıq güclənir. Ona görə də uşaq daha sürətli və daha səmərəli şəkildə psixoterapevtin onun qarşısında qoyduğu oyun tapşırıqlarının öhdəsindən gəlir. Delfin uşağın diqqətinin cəmləşdirilməsi, yaddaş proseslərinin, düşüncənin və nitqin yaxşılaşdırılması üçün stimuldur. Delfinterapiya seansı prosesində psixoterapevt davranış, oyun, cismani-istiqlamətverici psixoterapiya üsullarından, art-terapiya üsulundan istifadə edə bilər, uşaqda adaptiv davranışın yaranmasını stimullaşdırma bilər, konstruktiv davranış modelini möhkəmləndirə və dəstəkləyə bilər. Fərdi qaydada seçilmiş məşğələlər kompleks uşağın motor, sensor və idrak dairəsinin inkişafına yönəlmişdir. Delfinterapiya seansları nəticəsində uşaq öz dünyagörüşü sərhədlərini genişləndirir, yeni ünsiyyət təcrübəsi əldə edir və onun həyatını daha oynaq, yaradıcı və parlaq edən nəhəng müsbət enerji alır. Delfindən delfinterapiya zamanı ko-terapevt qismində istifadə etməmişdən əvvəl heyvan mütləq xüsusi hazırlıq keçməlidir. Delfinterapiyanın seansları elə planlaşdırılır ki, heyvanların stresi və yorulması tam istisna edilsin. Bir seansda iştirakçıların sayı minimuma endirilir, heyvanların və xəstələrin ünsiyyəti yalnız heyvanın təşəbbüsü ilə məcburiyyət olmadan qurulur. Eyni delfinin iştirakı ilə seanslar arasında interval heyvanların yorulmaması üçün 1 saatdan az olmamalıdır. Xəstə, stressə məruz qalmış heyvanlar, boğaz dişi delfinlər, südəmər körpə delfin balaları delfinterapiya seanslarına buraxılırlar. Taktil əlaqələr, birgə üzmə, birgə oyun fəallığı həm delfinlər, həm də onların xəstələri üçün faydalıdır. Bundan başqa, uşaqlarla hərəkətli oyunlar uşaqlar üçün hipodinamiya problemini həll etməyə imkan verir. Uşaqlar üçün delfinterapiya kursu 3 mərhələdən ibarətdir: 1. Hazırlıq. Anamnezin toplanması, uşağın fərdi xüsusiyyətləri ilə tanışlıq, valideynlərlə söhbət, sorğunun alınması, korreksiya işinin planının birgə tərtib edilməsi. 2. Əsas. Korreksiya işinin aparılması. İşdə üstünlüyü oyun üsulları təşkil edir. Oyunlar elə keçilirlər ki, qarşıya qoyulmuş korreksiya məsələlərinin həll edilməsinə yardım etsinlər. Oyun uşağın psixi inkişafının əsas tərkib hissələrindən biridir, həmçinin adətən delfinlər də yüksək oyun aktivliyi ilə fərqlənirlər, odur ki, heyvanlar və uşaqlar bir birlərilə çox və həvəslə oynayırlar. Fiziki və psixoloji imkanlardan asılı olaraq, uşaqlar delfinlərlə topla oynayırlar, delfinlərlə ünsiyyətdə olurlar, onları əlləri və ayaqları ilə sıgallayırlar, məşqçinin komandası ilə onlar meydançaya qalxdıqda onları qucaqlayırlar. Oyun psixoloqun müşahidəsi ilə və ya bilavasitə onun iştirakı ilə gedir. Delfinlərlə ünsiyyət, onlarla oynamaq böyük motorikanın inkişafına və məkanda istiqamət al-

mağa yönəlmiş fiziki məşğələlərin yerinə yetirilməsi ilə bir arada icra edilir. 3. Yekun. Mütəxəssislərin - xəstəni delfinterapiyaya qədər və ondan sonra uzun müddət müşahidə etmiş pedaqoq-defektoloqların, hərəkət mütəxəssislərinin, uşaq psixoloqlarının rəylərinin müqayisəsi:[3] Delfinterapiya ilə birlikdə prosedurların vahid kompleksi kimi çox da geniş yayılmamış talassoterapiya – hava vannaları, dənizdə çimmək, günəşlə müalicə kimi müalicə üsullarından və kinezoterapiyadan – hərəkətlə, masaj, gimnastika ilə müalicədən də istifadə olunur. Delfinterapiya üsulunun istifadə edilməsinə göstəricilər: uşaqlarda psixonevroloji pozuntular; uşaqlarda nitq inkişafının və motorikanın çatışmamazlığı; xroniki ağrılar; zorakılığa, digər stres vəziyyətlərə məruz qalmış və ya digər psixi zədələr almış şəxslərin reabilitasiyası; sinir sisteminin xəstəlikləri olan insanlarda psixi inkişafın korreksiyası; psixonevroloji çatışmazlığı olan insanlarda öyrənmək fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi; nevrotik reaksiyaların azaldılması və vegetativ-damar reaksiyalarının normaya salınması; işi kəskin stres vəziyyətləri əlaqəli olan mütəxəssislər üçün psixosomasiyalı məşğələlər; sağlam şəxslər uşaqlar və böyüklər üçün istirahət və relaksasiya; sinir sisteminin üzvü pozuntuları ilə yanaşı müxtəlif funksional kənarlaşmalar; erkən uşaq autizmi (EUA) və Asperger sindromu; Daun sindromu; xroniki yorğunluq sindromu (astenik sindrom); diqqət çatışmamazlığı və hiperaktivlik sindromu; əzələ asteniyası; uşaq serebral iflici; dayaq-hərəkət aparatının xəstəliyi. Delfinterapiya üsulunun istifadə edilməsinə əks göstəricilər: epilepsiya; onkologiya; yoluxucu xəstəliklər; - dəri xəstəlikləri; - ürək çatışmazlığı; - ürək qüsurları; - hamiləlik [2].

Ədəbiyyat

1. Кирстен К.О целительной силе дельфинов. Санкт -Петербург: Диля, 2013.
2. Томилин А. Делфины служат человеку. М: Наука, 1996.
3. Филиппчев А. Лечение с помощью дельфинов. М: 2016 .

Summary

Dolphin Therapy

Dolphin therapy is one of the perspective directions in animal therapy. The action is associated with the biological effect of ultrasound given by dolphins and the helpful effect of their bio field as a whole. It may help to treat various diseases such as autism and other mental disorders.

Резюме

Дельфинотерапия

Дельфинотерапия-является одним из перспективных направлений современной анималотерапии. Действие связано с биологическим эффектом от излучаемых дельфинами ультразвуков и благотворным влиянием их биополя в целом. Помогает при лечении от аутизма, синдрома Дауна, ДЦП и при др. умственных расстройствах.

PERSONALİLƏR

İSA MUĞANNA (90)

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri, xalq yazıçısı, Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi, “Nəsimi” mükafatının ilk laureatı İsa Mustafa oğlu Hüseynov (Muğanna) 1928-ci il iyun ayının 12-də Ağstafa rayonunda anadan olmuşdur. İsa Hüseynov orta məktəbi bitirdikdən sonra N.Nərimanov adına Tibb İnstitutuna qəbul olunsa da, bir neçə ay sonra təhsilini yarımçıq qoyaraq kəndə qayıtmışdır. Bir müddət sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə qəbul olan İsa Hüseynov sonrakı təhsilini Xalq Yazıçısı Mehdi Hüseynin məsləhəti ilə Moskvadakı M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda davam etdirmişdir.

İsa Hüseynov əmək fəaliyyətinə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının ədəbiyyat şöbəsində redaktor kimi başlamışdır. O, müxtəlif vaxtlarda “Literaturniy Azərbaycan” jurnalının redaksiyasında nəşr şöbəsinin müdiri, Cəfər Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında redaktor, baş redaktor və ssenari kollegiyasının üzvü, Azərbaycan Kinematografiya Komitəsində baş redaktor vəzifəsində çalışmışdır. İsa Hüseynov 1991-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Ağsaqqallar Şurasının üzvü seçilmişdir.

İsa Muğannanın ilk mətbu əsəri 1947-ci ildə yazdığı “Arx” hekayəsi olub. Bununla da o, ədəbi yaradıcılığa başlamışdır. Yazıçının “Anadil ötən yerdə” adlı ilk öçerki 1949-cu ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında çap olunmuşdur. 1950-ci ildən etibarən yazıçının müxtəlif kitabları nəşr olunmağa başlayıb. İsa Muğanna bir-birinin ardınca “Bizim qızlar”, “Dan ulduzu”, “Hekayələr”, “Yanar ürək”, “Doğma və yad adamlar”, “Teleqram”, “Tütək səsi”, “Pyeslər”, “Kollu koxa”, “Ömrümdə izlər”, “Saz”, “Məhşər”, “İdeal”, “Tüfə”, “Qəbiristan”, “Cəhənnəm”, “İsahəq-Musahəq” və digər kitablarını oxucularına təqdim edib. Görkəmli yazıçının ssenariləri əsasında filmotekamızın qızıl fondunu bəzəyən “Nəsimi”, “Ulduzlar sönmür”, “Qərrib cinlər diyarında” və s. filmlər ekran üzü görüb.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq simalarından olan İsa Muğanna öz yaradıcılığı ilə milli bədii fikrin zənginləşməsində mühüm rol oynamış, nəsrimizin əsaslı şəkildə yeni mərhələyə qədəm qoymasının fəal iştirakçısı olmuşdur.

İsa Muğanna yazıçı kimi altmış illik fəaliyyəti dövrdə ölkəmizdə ədəbi mühitin inkişafına sanballı töhfələr verən, Azərbaycan xalqının yüzillərdən bəri təşəkkül tapmış mədəni-mənəvi dəyərlərinin qorunması naminə yorulmadan yazıb-yaradan yazıçılardan olmuşdur. Onun ərsəyə gətirdiyi silsilə romanlar, povestlər ədəbiyyatımızın məzmunca yeniləşməsinə xidmət etmişdir.

İsa Muğannanın Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında səmərəli xidmətləri və çoxillik zəngin bədii yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilib. O, Xalq Yazıçısı fəx-

ri adına, orden və medallara, Dövlət mükafatına layiq görülüb, Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ali dövlət mükafatı “İstiqlal” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Görkəmli yazıçı 2014-cü il, aprelin 1-də 85 yaşında Bakıda vəfat edib, Fəxri xiyabanda dəfn olunub. Ədəbiyyatımızda özünəməxsus məktəb yaratmış, ürəklərdə özünə mənəvi heykəl ucaltmış görkəmli nasir, ssenarist, səmimi və təvazökar insan İsa Muğannanın işıqlı xatirəsi onu tanıyanların qəlbində həmişə yaşayacaq.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “İsa Muğannanın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2018-ci il 31 may tarixli Sərəncamına əsasən görkəmli yazıçının yubileyi ölkəmizin hər yerində silsilə tədbirlərlə qeyd edilmişdir.

Şabanova Aysel (ADU)
Xanhüseynova Amalya (ADU)

CƏMŞİD ƏMİROV (100)

Görkəmli yazıçı, Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janrın banisi, jurnalist Cəmşid Əmirov 10 fevral 1918-ci ildə Azərbaycanın Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra o, M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutuna daxil olmuş (1934), eyni zamanda bir sıra respublika qəzetlərində də çalışmışdır. Son kursda institutu tərk etdiyinə görə öz ixtisası üzrə (mühəndis-geoloq) işləməyə həvəs göstərməyən Cəmşid Əmirov 1937-1940-cı illərdə “Azərbaycan idmançısı” qəzetində məsul kitab, 1940-1941-ci illərdə “Gənc işçi” qəzetində şöbə müdiri, 1941-ci ildə isə “Bolshevik nefti” qəzetində məsul katib və “Əzizbəyovneft” trestində mühəndis-geoloq kimi fəaliyyət göstərmişdir.

İkinci Dünya müharibəsində, ön cəbhədə Sovet Ordusu tərkibində zabit kimi Almaniya, Polşa, Çexoslovakiya, Avstriya və Çin ölkələrində olmuşdur. Ordudan tərxis ediləndən sonra “Amustral” kabinatının tikintisində fəal iştirak edən yazıçı sonralar “Azərbaycan gəncləri” qəzetində şöbə müdiri, “Sovet ticarəti” (Moskva) qəzetində xüsusi müdir, Azneftnəşrdə baş redaktor, “Azərbaycan neft təsərrüfatı” jurnalında redaktor müavini, “Bakı” qəzetində şöbə müdiri vəzifəsində işləmişdir. 1969-cu ildən etibarən 3 il ərzində Bakı maliyyə-kredit texnikumunda direktor olmuş Cəmşid Əmirov sonra fərdi təqaüdə çıxmışdır.

O, “Vətən müharibəsi” (I dərəcəli), “Qırmızı ulduz” ordenləri, “Döyüşdə fərqlənməyə görə”, “Königsberqin alınmasına görə”, “Yaponiya üzərində qələbəyə görə” medallarına layiq görülmüşdür.

Cəmşid Əmirov ədəbi yaradıcılığa 1940-cı illərdən oçerk, felyeton və hekayələrlə başlamışdır. Onun ilk mətbu oçerki “Dəqiqələr, saniyələr...” “Azərbaycan gəncləri” qəzetinin 28 avqust 1946-cı il tarixli sayında dərc edilmişdir. Cəmşid Əmirovun “Sahil əməliyyatı” (1958), “Brilliant məsələsi” (1963), “Qara Volqa” (1966), “Şəhər yatarkən” (1982) romanları Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv janrda yazılmış ilkin əsərlərdəndir. Yazıçı 1966-cı ildə “Azərbaycanfilm”də çəkilmiş “İstintaq davam edir” adlı bədii filmin ssenarisini də yazmışdır. 1994-cü ildə onun əsəri əsasında daha bir film – “Qara Volqa” çəkilmişdir.

Cəmşid Əmirovun əsərləri 1993-cü ildən başlayaraq bir-neçə dəfə, xüsusilə “Qara Volqa” dəfələrlə müxtəlif özəl nəşriyyatlar tərəfindən təkrar nəşr edilmişdir.

Cəmşid Əmirov 29 dekabr 1982-ci ildə vəfat etmişdir.

Şabanova Aysel (ADU)
Xanhüseynova Amalya (ADU)

HADİ MİRZƏZADƏ (110)

Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, türkoloq, filologiya elmləri doktoru, professor Hadi İsmayıl oğlu Mirzəzadə 1908-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. İbtidai və orta təhsilini Bakı şəhərində alan Hadi Mirzəzadə 1925-ci ildə V.İ. Lenin adına Azərbaycan Dövlət Darülfünunun (indiki BDU) Şərq fakültəsinə daxil olmuş, 1929-cu ildə həmin fakültənin dilçilik şöbəsini bitirmişdir. 1931-ci ildən respublikanın müxtəlif orta və ali məktəblərində dərs deməyə başlayan Hadi Mirzəzadə Şamaxı və Naxçıvan pedaqoji məktəblərində, o cümlədən Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda, Qazax Pedaqoji İnstitutunda baş müəllim, kafedra müdiri, dekan vəzifələrində çalışmışdır. Görkəmli dilçi alim 1950-ci ildən başlayaraq Azərbaycan Dövlət Universitetinin ümumi dilçilik kafedrasının dosenti vəzifəsində çalışaraq öz dolğun, məzmunlu mühazirələri ilə müəllim və tələbələr arasında böyük hörmət qazanmışdır. O, 1953-1955-ci illərdə Bolqarıstan hökumətinin dəvəti ilə Sofiya Universitetinə müasir türk dilindən mühazirə oxumağa getmişdir.

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasının yaradıcılarından olan Hadi Mirzəzadə sonralar Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya və şərqşünaslıq fakültələrində "Azərbaycan dilinin tarixi" kursundan mühazirələr oxumuş, elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında böyük xidmət göstərmişdir. Görkəmli alimin elmi-pedaqoji fəaliyyətinin böyük bir hissəsi Azərbaycan Dövlət Universiteti ilə bağlı olmuşdur. O, 1961-ci ildən həmin ali məktəbin "Ümumi dilçilik kafedrası"nın professoru seçilən Hadi Mirzəzadə ömrünün sonuna qədər bu vəzifədə çalışmışdır.

Görkəmli dilçi öz elmi əsərlərində Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, "Molla Nəsrəddin" jurnalının dilini tədqiq etmiş və bu sahədə "Cəlil Məmmədquluzadənin dili" (1945), "Sabirin şeir dili haqqında bəzi qeydlər" (1946), "H.Mehdinin hekayə dili" (1947), "Nizami söz haqqında" (1947), "C.Cabbarlının dili" (1950), "Osman Sarıvəllinin bədii dili və üslubu haqqında bəzi qeydlər" (1956), "M.Füzulinin dili" (1965) və s. əsərlərini yazmışdır. Hadi Mirzəzadə 1947-ci ildə "XIX əsr Azərbaycan nəsr dili" adlı namizədlik, 1960-cı ildə "Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Onun "Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası", "Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi", "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" kimi kitabları dilçilik elminə də bu gün də istifadə edilən əsərlər siyahısındadır. Alim Azərbaycan dilinin tarixini araşdırarkən, qədim və orta əsr türkdilli abidələrə, XVI əsrdən başlayaraq orta əsrlərə aid rəsmi sənədlərə, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət etmiş, Azərbaycan dilinin tarixi, tarixi qrammatikası üçün əsas mənbə olan dialekt və şivələri də diqqətdən kənar qoymamışdır. Hadi Mirzəzadə "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid materiallar (fonetika-morfoloqiya)", "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (köməkçi nitq hissələri)". Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasına dair qeydlər", "Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti" (S.Ə.Cəfərov, İ.Hacıyev və Ç.F.Bağirovla birlikdə), "Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası". "Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi" və s. kitabların müəllifidir.

*Şabanova Aysel (ADU)
Xanhüseynova Amalya (ADU)*

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Minaxanım Hacıyeva (ADU)

ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ LİŊQVOFƏLSƏFİ KONSEPSİYA.....3

Гюльбенуз Наджафова (АУЯ)

ПРОБЛЕМА ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ НЕКОТОРЫХ НЕМЕЦКИХ И РУССКИХ
ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК.....10

Aliyə Hacıyeva (Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri QSC)

AUDIO NİTQİN DƏQİQLİYİ.....16

Pərvanə Xanızadə (ADU)

HÜQUQİ-NORMATİV SƏNƏDLƏRİN LİŊQVOSTİLİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(MÜASİR FRANSIZ DİLİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)20

Kübra Əlizadə (ADU)

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ NƏFƏSLƏNMƏNİN FONETİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR.....24

Zinhar İsmaylova (ADU)

QLOBALLAŞMA ƏSRİNDƏ DİLLƏRARASI ƏLAQƏ VƏ BİLİŊQVİZMƏ DAİR...28

Aysel Məmmədbəyli (ADU)

MƏTNİN MƏNTİQİ STRUKTURU34

ƏDƏBİYYAT

Yeganə Abdullayeva (ADU)

MÜRİEL SPARKIN ROMANLARINDA FƏRQLİ ƏDƏBİ-BƏDİİ MEYİLLƏRİN
SİNTEZİ42

Vüsalə Mirzəyeva (ADU)

XX ƏSR AFRO-AMERİKAN ROMANININ BƏDİİ QAYNAQLARI
(MAGİK REALİZM ƏNƏNƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ).....50

Sevinc Rəsulova (ADPU)

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜL PROBLEMİ
VƏ ONA ELMİ-NƏZƏRİ MÜNASİBƏT59

İlahə Tağızadə (ADU)

ELİS MANRO PSİXOLOGİZMİNDƏ QADIN PROBLEMİ69

Aliyə Əhmədova (ADU)

YUXUNUN BƏDİİ PRİYOM KİMİ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ76

Aynur Məmmədova (ADU)

20-30-CU İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ “ÜMUMTÜRK
ƏDƏBİYYATI” KONSEPSİYASI VƏ DIFFERENSİALLAŞMA MƏSƏLƏSİ88

<i>Aynur Səfərli (ADU)</i>	
NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN YARADICILIĞI İLƏ BAĞLI APARILAN TƏDQİQATLAR VƏ ŞAİRİN BİBLİOQRAFİYASI	96
<i>Gülнар Rzayeva (AU)</i>	
AMERİKA CƏMİYYƏTİNDƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN YETƏRSİZLİYİ PROBLEMİNİN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA TƏCƏSSÜM XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	105
<i>Türkan Əliyeva (BMU)</i>	
KANADA ƏDƏBİYYATINDA “ÖZÜNÜDƏRK” MÖVZUSUNA ÜMUMİ BAXIŞ.....	116

METODİKA

<i>Назлы Абдуллаева (БСУ)</i>	
ТЕКСТ КАК КУМУЛЯТИВНЫЙ ИСТОЧНИК И ПРОВОДНИК СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ИНФОРМАЦИИ В ИНОЯЗЫЧНОМ ОБУЧЕНИИ	121

PEDAQOGİKA-PSİXOLOGİYA

<i>Nigar Zeynalova (ADU)</i>	
QLOBALAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ KREATİVLİK, İNNOVASIYA ANLAYIŞLARININ MƏZMUNU	128
<i>Vidadi Bəşirov (ADU)</i>	
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MİLLİ TƏRƏQQİ İDEYALARININ QOYULUŞU	135
<i>Əzim Əliyev (ADU)</i>	
FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏ PSİXOLOJİ TƏSİR VASİTƏLƏRİ.....	140
<i>Şəlalə Babayeva (ADU)</i>	
UŞAQLARLA APARILAN OYUNLARIN PSİXOLOJİ TƏHLİLİ.....	145
<i>Şəfəq İslamova (ADU)</i>	
YENİYETMƏLƏRİN ÜNSİYYƏT ÜSLUBUNDAKI GENDER FƏRQLƏRİ	150
<i>Lalə Sadıxova (ADU)</i>	
VALİDEYN ÖVLAD MÜNASİBƏTLƏRİNİN YENİYETMƏNİN ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏSİNƏ TƏSİRİ.....	154
<i>Zülfıyyə Musayeva (ADPU)</i>	
GENDER ASPEKTİNDƏ İNSAN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA BİOSOSİAL AMİLLƏRİN ROLU	161
<i>Mətanət Hüseynova (BDU)</i>	
TELEVİZYA SOSİAL İNKİŞAF PROSESİNDƏ CƏMİYYƏTİN MAARİFLƏNDİRİLMƏSİNİN ƏSAS AMİLİ KİMİ	166

TARİX VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Adil Babayev (ADU)

NAHÇIVAN ƏRAZİSİNDƏ İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ NÜMUNƏLƏRİ170

Диана Гусейнзаде (АУЯ)

РАННЯЯ КОЛОНИАЛЬНАЯ АРХИТЕКТУРА США175

Qanqa Nəsirova UNEC (Sabah qrupu)

TOLERANTLIQ QLOBALLAŞMA DÖVRÜNÜN TƏLƏBİDİR182

Тамар Гучуа (Кутаисский Государственный университет им. А.Церетели)

ВОПРОС РОДНОГО ЯЗЫКА В ГРУЗИНСКОЙ ДИАСПОРЕ

В БАКУ(1908-1915 гг.).....185

TİBBİ PEDAQOĞİKA-PSİXOLOGİYA

Xatirə Əzizova, Zülfüyyə Tağıyeva (ADU)

QOCALAR EVİNDƏ TİBBİ PERSONALİNİN PEŞƏ VƏ MƏNƏVİ

KEYFİYYƏTLƏRİ.....190

Aytac Əliyeva (ADU)

DELFİNTERAPİYA194

PERSONALİLƏR

İSA MUĞANNA (90)199

CƏMŞİD ƏMİROV (100).....201

HADİ MİRZƏZADƏ (110).....202

Çapa imzalanıb: 11.12.2018.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 13 ç.v. Tiraj: 300.

Bakı, R.Rza küç., 125

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, orijinallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı **PULSUZDUR**.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.

2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərməlidir.

3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.

4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.

5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:

a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)

b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.

c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.

6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.

Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.

Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.

7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərməlidir.

8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Scientific News" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Scientific News" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.
3. The papers must be written in Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm on the right side, 3 cm on the left side . 2 cm on the top and bottom
4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way
 - a) The number and page of the references book is shown written the paper (f.ex: [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source, must be given under the number of the source in the used literature
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year
For example: Abbasov E.A Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages .The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “**Вестник Азербайджанского университета языков**” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. **Плата за публикацию не требуется.**

Требования к публикации

1. Объем статьи не должен превышать шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.
3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля- 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу- по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]) .
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы .
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).